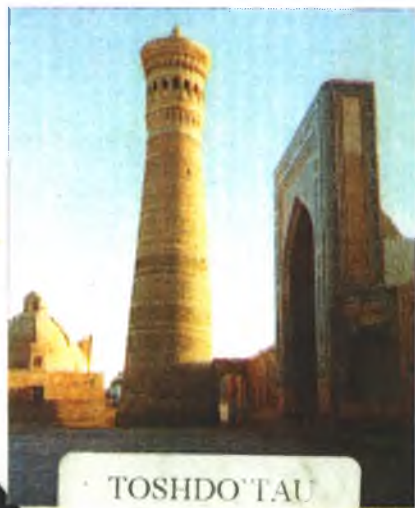


ФАЙРАТ МУРОДОВ

**Тарихий роман: генезиси,
кейинги тараққиёти**



TOSHDO'TAU



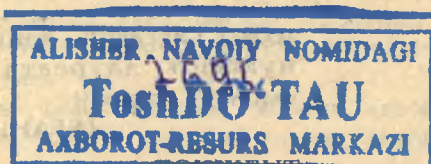
0000001513

83
489

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги
Бухоро давлат университети

Файрат МУРОДОВ

Тарихий роман: генезиси, кейинги тараққиёти



Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти — 2005



Монографияда Марказий Осиё эпик адабиётларида тарихий романнинг пайдо бўлиш ва шаклланиш, тараққиёт омиллари, генетик - шажаравий манбалари таҳлил ва тадқиқ қилинган.

Муаллиф асосий тадқиқ манбаси сифатида буюк ўзбек ижодкори Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романини олиб, унинг юзага келиши учун хизмат қилган бадиий ҳамда бошқа манбаларни ўрганган ҳамда ушбу ноёб бадиий матн Шарқу Фарб адабий — бадиий алоқа, боғланишларининг маҳсули, самараси эканлигини кўрсатишга интилган.

Китобда замонавий адабиётнинг муайян бир босқичларида Марказий Осиё бадиий ҳудудида юзага келган тарихий романларнинг ўзаро ҳамда жаҳон адабиёти билан муносабатлари ҳам ўз ифодасини топган.

Ушбу тадқиқот адабиётшунослар, филолог талабалар, магистрантлар ҳамда бадиий адабиёт билан қизиқувчи барча мухлисларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

филология фанлари доктори,
профессор

Б. САРИМСОҚОВ

Тақризчилар:

ЎзР фан арбоби, Беруний номидаги
давлат мукофоти лауреати,
филология фанлари доктори, профес-
сор

Н. КАРИМОВ

Аҳмад Яссавий номидаги халқаро
мукофот лауреати, филология
фанлари доктори

И. ҒАНИЕВ

ISBN 5 - 648 - 03143 - 2

©Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси, «Фан»
нашриёти, 2005 йил.

К И Р И Ш

Миллий истиқлол давридаги шарт-шароит, маънавий-маданий, илмий тафаккур тараққиёти адабиётшунослик фанига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Янги замон ва у яратиб берган имкониятлар миллий адабиёт тарихини, сўз санъаткорлари бадиий меросини холис, замонавий илмий-методологик усуллар асосида ўрганишни тақозо қилмоқда.

Хусусан, йигирманчи аср ўзбек насрига кириб келиб миллий адабий-бадиий анъаналар, тажрибалар ҳамда жаҳон сўз санъатининг илғор изланишларини ўз бадиий оламида уйғунлаштирган роман, шу жумладан, тарихий романнинг бадиий-шажаравий манбалари, "ички" (миллий адабиёт), "ташқи" (жаҳон адабиёти) алоқа-боғланишлари, бадиий структураси, ривожланиш йўллари, омиллари кабиларни ўрганиш, муайян илмий-назарий хулосаларга келиш муҳим аҳамиятга эга.

Тўғри, адабиётшуносликда бу борада анча ишлар амалга оширилган. Ўтган аср давомида ўзбек насрида яратилган тарихий романлар бадиияти, образлар тизими, характер структураси, уларнинг адабиёт тарихи, ривожланишида ўрни, бадиий қиммати, ютуқ ва камчиликлари таҳлил қилинган, баҳоланган.

Аммо давр тараққиёти, ижтимоий, маданий, илмий онг ҳаракати бадиий адабиёт тарихига ҳам, айрим бадиий матнлар оламига ҳам янгича, чуқурроқ нигоҳ билан қарашни талаб этмоқда. Айниқса, адабиёт тарихида у ёки бу даражада из қолдирган бадиий матн (тарихий роман)лар бадиий оламини мустақиллик даври адабиётшунослиги қўлга киритган ютуқ, тажрибалар, замонавий методлар асосида ўрганиш зарурияти кун тартибиде турибди.

Миллий (айрим) адабиёт жаҳон сўз санъатининг бир қисми, унинг таркибий бир бўлаги ҳисобланади. Ҳеч бир адабиёт тараққиётини, ундаги адабий турлар ва жанрлар генезисини, тадрижи, адабий қаҳрамон типлари, адабий-бадиий усуллар, ижодий метод, бадиий дунёқараш кабиларни бир адабиёт материали доирасида тўла англаб бўлмайди. Улар умумжаҳон адабиёти ёки унинг муайян ҳудуди доирасида ўрганилиши ва баҳоланиши лозим.

И. Гёте 1820 йилдаёқ жаҳон адабиётини шаклланиб бораётган ягона жараён тарзида тадқиқ этиш лозимлиги ҳақида ёзган эди.

Б. Брехт қайд этганидай, "миллий адабиёт, бошқача қилиб айтганда, умуман, адабиёт адабий оламдаги авлодларнинг буюк давомийлиги, бу мусобақа ва алоқалар, тузатиш, таҳрир қилиш

ҳисобланган янгиланишлар... бу тўқинлик қилиш ўрнига тараққиётни енгиллаштирувчи анъана”.

Суз санъатидаги “авлодларнинг буюқ давомийлиги” — вори-сийликни, “мусобақа ва алоқалар, янгиланишлар”ни, муттасил давом этадиган “анъаналар”ни роман, хусусан, тарихий роман тадрижи, тараққиёти, адабий-бадий тажрибаларида куриш мумкин.

Адабиётлараро жараённи, айниқса, Марказий Осиё адабиётларининг бадий алоқа-боғланишларини жаҳон адабий-бадий тажрибалари билан алоқадорликда ягона бадий ҳудуд доирасида ўрганиш фаннинг долзарб муаммоси бўлиб қолаётир.

Миллий адабиётлардаги тарихий роман генезиси, тадрижи, ўзига хос хусусиятлари, поэтикаси, таснифи хусусида бир қатор тадқиқот (диссертация), монография, рисола, мақолалар мавжуд.*

*Александрова Л. П. Советский исторический роман и вопросы историзма. Киев: Высшая школа, 1972.; Александрова Л. П. Советский исторический роман (типология и поэтика). Киев: Высшая школа, 1978.; Алиев А. Исторические романы А Кодири: дис. канд. филол. наук. Ташкент: 1960.; Алимов П. Проблема характера в советском узбекском историческом романе. дис. канд. филол. наук. Ташкент: Узбекистан, 1990.; Алимов П. Адабиётда тарихий шахслар сиймоси. Тошкент: Ўзбекистон, 1987.; Андреев Ю. Русский советский исторический роман. М.: Л.: 1962.; Аникст А. Два пути развития исторического романа. Литературная газета. 9 мая 1947 года.; Ауазов М. Исторические основы эпопеи “Путь Абая”. Алма-ата: Наука, 1969.; Вахрушев В. С. Исторические романы Джека Линдея. Автореф. дис. канд. филол. наук. 1964.; Гаппасов Э. Т. Художественная концепция личности в современном историко-революционном романе (на материале литератур народов Средней Азии и Казахстана). Автореф. дис. канд. филол. наук. 1976.; Горский И. К. Польский исторический роман и проблема историзма. Издательство АН СССР, 1963.; Долгов С. Ф. Типология художественного конфликта в современном историческом романе. Ташкент: Фан, 1990.; Долнина Н. По страницам “Войны и мира”. Л.: Детская литература, 1989.; Елеуканов Ш. История и художественная правда. Простор. 1973. №3.; Зайниддинова А. К. Изображение характера и обстоятельств в узбекском историческом романе 70-х годов. Дис. канд. филол. наук. Ташкент, 1981.; Затонский Д. Роман-документ. Вопросы литературы. 1978. №12.; Каттабеков А. Художественное воплощение личности и исторической эпохи в современной прозе: Дис. докт. филол. наук. Тошкент, 1985.; Кимова С. Данилевский исторический романист Автореф. дис. канд. филол. наук. 1981.; Кириев В. Я. Проблема характеров и обстоятельств в современном романе русских писателей Узбекистана. Автореф. дис. канд. филол. наук. Самарканд, 1973.; Куранов Д. Психологизм характеров романе Чулпана “Ночь и день”. Автореф. дис. канд. филол. наук. Ташкент, 1990.; Леонтович О. В. Исторический роман в творчестве писателей Туркменистана: Автореф. дис. канд. филол. наук. Ашхабад, 1978, 21 с.; Мессер Р. Советская историческая проза. М.: Советский писатель, 1995.; Мирвалиев С. Ўзбек романи. Тошкент: Фан, 1969.; Муродов Г. Исторический факт и художественный вымысел. Дис. канд. филол. наук. Тошкент, 1988.; Носиров А. Ў. Тарихий ҳақиқат ва унинг бадий талқини (“Юлдузли тунлар” романи мисолида). Фил. фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Тошкент, 1990.; Нурухамедова З. Дж. Проблема создания характера исторической личности (к вопросу о роли факта и вымысла). Дис. канд. фил. наук. 1974.; Оразов М. Художественная правда и действительность в туркменском историческом романе (80 - годы). Автореф. дис. канд. фил. наук. - Ашхабад, 1991.; Пауткин А. Советский исторический роман. М.: 1970.; Петров С. Русский советский исторический роман. М.: Современник. 1980.; Петров С. Русский исторический роман XIX века. М.: Художественная литература, 1964.; Прашкович Л. Белорусский исторический роман. (становление жанра) Автореф. дис. канд. фил. наук. Минск, 1977.; Сайган Н. М. Молдавский исторический роман: Автореф. дис. канд. фил. наук. Саранск, 1977.; Самандаров И. Ўзбек тарихий романларида тарихийлик. Фил. фан ном. дис. Тошкент, 1992.; Сатторов М., Каттабеков А. Олис юлдузларжилоси. Тошкент: Ўқитувчи, 1984.; Сатторов М. Ватан осмони. Тошкент: Ёш гвардия, 1987.; Сатторов М. Проблема исторического и современного в узбекской детской прозе. Дис. канд. фил. наук. Тошкент: 1985.; Серикалиев З. Некоторые вопросы современного казахского исторического романа: Автореф. дис. канд. фил. наук. Алма-Ата, 1969.; Смигулова М. К. Масгерство Нурлисоева-романиста Автореф. дис. канд. фил. наук. Алма-Ата, 1979.; Цискарадзе В. К. вопрос о грузинском историческом романе XX века: Автореф. дис. докт. филол. наук. Тбилиси, 1966.; Чумак В. Г. Украинский советский исторический роман 60-80-ых годов (проблема исторической и художественной правды). Автореф. дис. докт. филол. наук. Киев, 1989.; Шермухаммедов П. Барчадин яхшироқ ҳаёт гули. Тошкент. Ф. Фулуд номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.; Шермухаммедов П. Истикболни ўйлаб. Тошкент: АСП, 1987.; Шермухаммедов П. Мир писателя, его книги, его народ. Нукус: Каракалпакстан, 1982.

И. Султонов, М. Қўшжонов, С. Мамажонов, Э. Каримов, О. Шарафиддинов, У. Норматов, Б. Назаров, С. Мирвалиев, П.Шермухаммедов, А. Каттабеков каби олимларнинг ишларида адабий жараёнида тарихий романнинг ўрни, прототип ва бадиий образ, мозий ҳақиқати ва бадиий маҳорат, тарихий факт ва бадиий тўқима сингари илмий-назарий масалалар маълум бир асарларнинг таҳлили давомида ёритиб берилган.*

Ушбу тадқиқот манбаи сифатида танлаб олинган тарихий роман намуналари ўзбек, қozoқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, тожик, рус, немис, инглиз адабиётшунослари томонидан муайян бир илмий-назарий муаммолар нуқтаи назаридан ўрганилган ва баҳоланган.

Аммо давр тараққиёти адабиётшунослик тараққиёти ҳам демакдир. Тарихий романчиликка бағишланган аксарият ишлар шўро даврида юзага келган. Табиийки, уларда у ёки бу даражада давр мафкураси, сиёсий ақида ва қарашлари ўз мухрини қолдирган. Биз бугун — миллий мустақиллик даврида ўша давр адабиётшунослиги ва унинг вакиллари ана шундай қараш ва нуқтаи назарлар учун айбаш, қоралаш фикрида эмасмиз. Чунки ўша тузумнинг тадқиқотчига нисбатан босими, тазйиғи барчага маълум ҳақиқат. Энг муҳими шундаки, адабиётшунослик ўша ижтимоий-мафкуравий тизимда ҳам асл бадиият намуналарини тўғри, холис баҳолашга ҳаракат қилган ва бу йўлда мафкуравий ақидаларга, вульгар-социологик, нигилистик оқимларга қарши кураш олиб боришга уринган.

Миллий мустақиллик даври ҳамма соҳалар каби адабиётшуносликда ҳам янги имкониятлар, шарт-шароитлар яратиб берди. Адабиёт илмига янги усуллар кириб келмоқда, бадиий матнни жаҳон илмий-назарий тафаккури мезонлари асосида таҳлил этишга интилиш, ҳаракатлар кучайиб борапти.

Масалан, сўнгги йилларда яратилган бир қатор ишлар — У.Норматовнинг номи зикр этилган китоблари ҳамда мақолаларида «Ўткан кунлар»нинг генетик-бадиий манбалари, «ички» ва «ташқи» алоқа-боғланишлари, С.Мирвалиевнинг А. Қодирийга бағишланган монографиясида «Вальтер Скотт романи» ва «Ўткан кунлар»нинг ўзаро боғланишлари ҳақида янги фикр, қарашлар ўз ифодасини топган.

*Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик, 1—жилд. Тошкент: Фан, 1991.; Адабиёт назарияси. Икки томлик, 1—том. Тошкент: Фан, 1978.; Адабиёт назарияси. Икки томлик, 2—том. Тошкент: Фан, 1979.; Норматов У. Етуклик. Тошкент: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1982.; Норматов У. Ақл ва қалб чироғи. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.; Султон И. Адабиёт назарияси. Тошкент: Уқитувчи, 1980.

Илмий жамоатчиликка тақдим этилаётган ушбу китобда мустақиллик даври ўзбек адабиётшунослиги, кенгроқ олиб қаралганда эса замонавий жаҳон эстетик тафаккури эришган ютуқ, тажрибаларга суянилган ҳолда Марказий Осиё тарихий романчилигига ягона бадий майдон тарзида қаралиб, шу майдонда яратилган ва мозий тасвири ифодаланган йирик эпик асарлар тадқиқ этилган, улар ўзаро ва жаҳон адабиёти намуналари билан қиёсий, типологик тарзда текшириб чиқилган ва шу асосда Е.Э.Бертельс «олтинчи романчилик мактаби» деб атаган адабий – бадий ҳодисанинг юзага келиши ҳамда бадий тараққиётининг ўзига хос жиҳатлари очиб берилган.

Монография муаллифи ушбу ишни бошлаш ва яратишга даъват этган устоз адабиётшунос Э.Каримов(1934 – 1997) ва таниқли шоир С. Бухорийнинг қутлуғ номларини таъкидлашни бурчи деб билади. Шунингдек, тадқиқот бўйича қимматли маслаҳатлар берган У.Норматов, Б.Назаров, Б.Саримсоқов, Н.Каримов, С.Мирвалиев, Б.Тўхлиев, М.Олимовларга ўз миннатдорчилигини билдиради.

I боб. Марказий Осиё тарихий романи генезиси, бадиий-шажаравий манбалари ("Ўткан кунлар" мисолида)

1.1. Тарихий роман спецификаси ва унинг алоҳида турлари

Эпик адабиётнинг йирик ва бадиий майдони кенг бўлган роман жанри маълум бир миллий сўз санъатининг тараққиёт ва мўлданият даражасини кўрсатувчи асосий омиллардан биридир.

Роман генезиси, поэтикаси, тараққиёт тарихи, айниқса, тақдири жаҳон адабиётшунослигида қизгин баҳсу мунозараларга сабаб бўлган, бу эпик шакл ҳақида кўплаб тадқиқотлар юзага келган.

Ўзбек адабиётшунослигида ҳам роман бир қанча ишлар- (докторлик ва номзодлик диссертациялари, монография, мақолалар)да урганган. Биз бу фаслда тадқиқотимизнинг мавзуси ва илмий-назарий концепциясига бевосита алоқадор бўлган тарихий роман ҳақида маълум бир мулоҳазаларни баён қиламиз.

С.Петров «Русский исторический роман XIX века», «Советский исторический роман», «Русский советский исторический роман», Г.Ленобль «История и литература», А.Пауткин «Советский исторический роман», Л.Александрова «Советский исторический роман и вопросы историзма», «Советский исторический роман (типология и поэтика)», Ю.Андреев «Русский советский исторический роман», А.Аникст «Два пути развития исторического романа» тадқиқотларида тарихий романнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, турлари ҳақида фикр юритганлар.

С.Мирвалиевнинг «Ўзбек романи», «Абдулла Қодирий», Е. Лизунованинг «Советский казахский роман» монографияларида йирик бадиий шаклнинг бошқа турлари билан бир қаторда тарихий роман масаласи ёритилган.

А.Каттабековнинг замонавий тарихий насрга бағишланган докторлик ишида тарихий роман масаласи асосий диққат марказига қўйилган.

Бу рўйхатга айрим (миллий) адабиётлардаги тарихий романнинг бадиий олами, поэтикаси ҳақидаги номзодлик ва докторлик тадқиқотларини, илмий-назарий мақола ва рисоаларни ҳам қўшиш мумкин.

Мазкур ишларда мозий тасвирланган катта эпик асарларнинг жанрий-поэтик аломатларини белгилаш, аниқлашга ҳаракат этилган.

Проф. С.Петров замонавий (йигирма аср) тарихий романида мавжуд қуйидаги хусусиятларни ажратиб кўрсатган:

1. Тарих ва сўз санъати орасида алоқа — боғланишларнинг мавжудлиги.

2. Мозийнинг улкан аҳамиятга молик, ҳал қилувчи босқичини тасвирлаш.

3. Ифодаланаётган даврга хос устивор қарама — қаршиликлар, тўқнашувлар, асосий тарихий зиддиятнинг асар марказига қўйилиши.

4. Халқ ҳаракатларини тарихан шакланган шаклларда бадий инъикос этириш, турли замонларда яшаган омманинг турмуши, маиший ҳаёти, руҳий дунёсини ёритиш, халқни тарихий жараённинг ҳал қилувчи кучи тарзида кўрсатиш.

5. Шахсий ҳаёти миллат, халқнинг тарихий тақдири билан узвий боғланган атоқли тарихий шахслар ҳаёти ва фаолиятини бадий акс этириш.*

6. Тарихий роман қаҳрамони сифатида баҳодир, иродали, фаол инсонларни танлаш.

А. Каттабеков эса ўз докторлик тадқиқотида янги давр тарихий романига хос ушбу белги — аломатларни қайд этган эди:

1. Роман манбаси сифатида мозийнинг эътиборга лойиқ, ҳал қилувчи даврини, миллат ва халқ ўтмишида алоҳида ўрин тутган шахслар фаолиятини танлаб олиш.

2. Тарихий романда шахс ва тарихий жараённинг аниқ гоёвий — бадий концепциясининг мавжудлиги.

3. Тасвирланаётган воқеа ва шахсларнинг теран бадий талқини асосида тарих ҳақиқатининг бадий ҳақиқатга ўсиб чиқиши.**

Ўзбек романи ҳақидаги йирик тадқиқот (монография) муаллифи С. Мирвалиев гарчи С. Петров, А. Каттабеков каби тарихий романинг алоҳида хусусиятларини бир ўринда ажратиб кўрсатмаган бўлса — да, муайян фикрлар оқими давомида ана шундай белгиларга эътиборни қаратган:

1. Тарихий роман биринчи гада роман табиатига, шаклига эга бўлиши керак.

2. Тарихий романда замонавий, яъни муаллиф мансуб даврнинг дунёқараши, таълимот ва фалсафий назариялари ўз ифодасини топиши табиий.

3. Тарихий романда мозийнинг тугалланган,

*Петров С. Русский советский исторический роман. М.: Современник, 1980, — С.38

**Каттабеков А. Художественное воплощение личности и исторической эпохи в современной прозе: Дис. док. филол. наук. Ташкент, 1985. С. 38

қайтарилмайдиган ва тарих томонидан муҳрланган даври тасвирланади*.

1973 йилнинг декабрда собиқ иттифоқ ёзувчилар уюшмасида замонавий эпик адабиётда тарихий романнинг ўрни ва аҳамиятига бағишлаб баҳс — мунозаралар ўтказилган ва унда йирик шаклнинг бу турига хос мана шундай жиҳатлар кўрсатилган:

1. Тарихий роман заминига воқеа ва шахсларнинг ҳаққонийлиги билан белгиланган ҳужжатлиликнинг қўйилиши.
2. Вақт масофасининг мавжудлиги.
3. Ҳаёт ҳаракатининг тугалланган даври тасвири**.

Юқоридаги фикр — мулоҳазалар, қарашлар, нуқтаи назарлар тарихий роман ғоявий — бадиий табиати, ўзига хослигини англаш, ойдинлаштириш бўйича ҳаракат, интилишларни кўрсатиб турибди. Бу қарашлар ҳозирги даврда ҳам ўз илмий — назарий аҳамиятини, мавқеини сақлаб қолган.

Шунга қарамай, адабиётшуносликда тарихий роман бўйича хилма — хил, айрим ҳолларда ўзаро зид нуқтаи назарлар мавжуд. Айрим тадқиқотчи ва мунаққидлар тарихий роман марказида тарихий шахс образи бўлиши зарур деб ҳисоблайдилар. Жумладан, Н.Худойберганов Назир Сафаров ижодига бағишланган «Виждон дъвати» (Тошкент, 1981) китобида шундай ёзади: «Тарихий асарнинг бош қаҳрамони қилиб... Белинский айтганидек, йирик тарихий шахс олиниб, улугвор бурилишларни, катта ўзгаришларни қамраб оладиган воқеалар фониди очиб берилиши керак».

Ҳолбуки, В.Г.Белинский «Поэзиянинг хил ва турларга бўлиниши» тадқиқотида тарихий романи В.Скоттнинг эпик ижоди асосида баҳоланган ва уни «тарихий романчиликнинг отаси» деб атаган, Вальтер Скоттнинг мозий тасвирланган романларининг бош қаҳрамонлари тарихий шахс бўлмай, бадиий тўқима маҳсули.

Фақат В.Г.Белинский эмас, XIX асрда Европа бадиий майдонида шаклланган тарихий романга шу ҳудуднинг суз санъаткорлари ҳам муносабат билдирганлар. Масалан, Оноре де Бальзак В.Скотт асарларида тарихий шахсларнинг иштироки ҳақида фикр юрита туриб шундай ёзади: «Романда улуг шахс йўл — йўлакай пайдо бўлиши мумкин. Шундай қилиб, Кромвель, Карл II,

* Мирвалиев С. Ўзбек романи. Тошкент: Фан, 1969. 215-217-бетлар.

** Вопросы литературы. 1974, №1. С.11

Мария Стюарт, Людовик XI, Претендент, Елизавета, Ричард шерюрак — жанр (тарихий роман—F.M.) асосчиси томонидан саҳнага олиб чиқилган барча буюк персонажлар фақат бир лаҳзада ёки ечимда намоён бўлади, бироқ тасвирланаётган вазият ҳаракати худди уларнинг атрофида одамлар ва ҳодисалар ўз вақтида йиғилгани каби марказлашади».

Куриняптики, В.Г.Белинский О. де Бальзак, европалик аксарият адабиёт тадқиқотчилари тарихий роман марказида ҳамма вақт аниқ шахс туриши лозим деб ҳисобламаганлар.

Номлари зикр этилган алломадар тарихий романга баҳо, таъриф бераётганларида жаҳон адабиётида XIX асрда кенг тарқалган ва оламшумул бадиий—эстетик қимматга молик бўлган «Вальтер Скотт романи» бадиий олами, мундарижасига асосланишган.

Н.Худойберганов ва бошқа айрим адабиётшунослар эса тарихий—биографик роман асосида тарихий романни баҳолашга ҳаракат қилганлар.

Жаҳон тарихий романчилиги тараққиёти жараёнида тарихий романнинг қуйидаги икки асосий тури юзага келган ва эпик адабиёт майдонида ўз урнига эга бўлган:

1. «Вальтер Скотт романи» (бу атама жаҳон адабиётшунослиги, айниқса, Ғарб эстетикасида кенг қўлланилади ва табиийки, ҳар бир миллий адабиётда ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши мумкин).

2. Тарихий—биографик роман.

С. Петров, А.Каттабеков, А.Прашкович, О.Леонтович, М.Сатторов каби тадқиқотчилар тарихий романнинг тарихий—қаҳрамонлик, тарихий—инқилобий, тарихий—саргузашт, тарихий—фантастик, тарихий—ижтимоий ва бошқа турлари мавжудлигини кўрсатганлар. Аммо бу таснифлар тарихий романнинг гоъвий—бадиий мазмунига асосланган бўлиб, улар «Вальтер Скотт романи»да ҳам, тарихий—биографик роман доирасида ҳам бўлиши мумкин. Биз «Мозий ва бадиий адабиёт» (Бухоро, 1994) монографиясида бу масалага ўз муносабатимизни билдирганмиз.

Масалага ойдинлик киритиш учун «Вальтер Скотт романи» тарихига назар солиш лозим бўлади.

Эндиликда эталонга айланган тарихий романга атоқли шотланд адиби Вальтер Скотт (1771—1832) асос солган.

«Айтиш мумкинки, В.Скотт ўзига қадар мавжуд бўлмаган тарихий романни яратди.

Ўз романларининг бадиий қиммати жиҳатидан Вальтер Скотт ҳамма романнавислар, ҳамма халқларнинг буюк ижодкорлари билан бир қаторда туради. У христиан

Широпасининг ҳақиқий Гомеридир"* деб ёзган эди В.Г.Белинский.

Ўз ватанининг "йўқолиб бораётган урф—одатлари"ни тасвирлаган шотланд адиби қомусий билим соҳиби бўлган. Фольклоршунослик, этнография, ҳуқуқ соҳаларини яхши эгаллаган В. Скотт ўзининг чуқур, кенг қамровли илмини тарихий романларида қўллай олди. Унинг "Уэверли" (1814), "Пуританлар" (1816), "Антикварий" (1816), "Роб Рой" (1817), "Эдинбург зиндони" (1818), "Айвенго" (1819) сингари романлари жаҳон тарихий романчилигининг асосий тараққиёт йўлини белгилаб берди. Унинг ижоди билан "романнинг чинакам аҳамияти" (В. Белинский) маълум бўлди.

Адабиёт мухлислари, ижодкор ва тадқиқотчилар В. Скотт асарларидаги "сеҳрли тўқима"дан ҳайратланганлар. Ун тўққизинчи асрнинг биринчи ярмида яшаган адибларгина эмас, улар яратган асарлардаги қаҳрамон, персонажлар ҳам В. Скоттни ўқиган.

Ўзига хос адабий—эстетик ҳодиса бўлган "В. Скотт романи" жаҳон тарихий насрида жиддий бурилиш ясади, бир миллий адабиёт ҳудудидан чиқиб, адабиётлараро муштаракликнинг янги кўринишига айланди.

Инглиз, француз, рус, араб адабиётларида "В. Скотт романи" эстетик—поэтик жиҳатдан ривожлантирилди, унинг тарихий хронотопни акс эттиришдаги янги имкониятлари кашф этила бошлади.

Айниқса, XIX асрда ижод қилган француз романнависларидан Оноре де Бальзак, Александр Дюма, Виктор Гюго, Проспер Мериме, Альфред Виньенинг йирик эпик асарларида "Вальтер Скотт романи"ни сифат жиҳатидан янгилаш, уни янги адабий—бадий жараён тамойилларига мувофиқлаштириш ҳаракатини кузатиш мумкин.

Ун тўққизинчи аср француз тарихий романи "В. Скотт романи"да мавжуд бўлган тарихий ҳодиса ва шахс "юк"ини иложи борича енгиллаштиришга уринди, унда тарихий давр манзараларини асосан бадий тўқима ёрдамида юзага келтиришга уриниш бор.

Француз тарихий романи бу вазифани амалга ошириш учун турли усуллардан фойдаланди: В. Скотт романидаги тўқима қаҳрамон ва сиёсий арбоб бир шахсга бирлаштирилди (Альфред де Винья. "Сен—Мар"), бадий тўқима кенглигини таъминлаш учун унча маълум бўлмаган тарихий шахс ва тарихий воқеа танлаб олинди (Оноре де Бальзак, "Шуанлар"), ва ниҳоят, тарихий

*Белинский В. Г. Танланган асарлар Тошкент, 1955. 178- бет.

романнинг бутун бадий қурилиши айрим факт, маълумотларни ҳисобга олмаганда бошдан охир тўқима воситасида ҳосил қилинди (Виктор Гюго. "Париждаги Биби Марьям ибодатхонаси"). Ёки тарихий шахслар ва тарихий ҳодисалар романнинг асосий сюжет тизмасидан "чет" да, қаҳрамон ва персонажларнинг нутқи, суҳбати, хотиралари орқали гавдалантирилди.

XIX асрнинг 30–йилларида "В. Скотт романи" рус адабиётига кириб келди ва ўзи учун янги бўлган адабий – поэтик муҳитга мослашди, янги сифат, хусусиятларга эга бўлди.

А. Пушкиннинг "Капитан қизи", Л. Н. Толстойнинг "Уруш ва тинчлик" эпик асарларида "шотланд сеҳргари" мактабининг ижодий таъсири мавжуд.

"В. Скотт романи" тажриба ва анъаналари йигирманчи аср суз санъати, жумладан, Марказий Осиё тарихий романчилик тажрибасида ҳам давом этди. Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, Чўлпон, Ойбек эпик ижодида бундай адабий – бадий ворисийликни кўришимиз мумкин.

Бу ўринда «Вальтер Скотт романи»га хос асосий бадий – поэтик аломатларни ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ:

1. Тарихий романнинг бу шаклида мозийнинг алоҳида эътиборга молик бир даври танлаб олинади ва тасвирланади. «В.Скотт романи» бу жиҳати билан муайян даражада тарихий – биографик романга муштарак. Улар орасидаги тафовут шундаки, тарихий романнинг биринчи шаклида етакчи эътибор сиёсий – ижтимоий ҳаракат, воқеа, умуман олганда тарихий жараённинг бадий тадқиқига қаратилади, тарихий – биографик романда эса атоқли тарихий шахснинг фаолияти, ҳаёти тасвирланади, тарихий воқеа – ҳодисалар шу шахс иштироки, муносабати, тафаккури орқали баҳоланади.

2.«Вальтер Скотт романи» марказида тўқима қаҳрамон туради. Тарихий шахслар айрим эпизодларда, айрим ҳолларда эса бош қаҳрамон билан паралел (ёнма – ён) иштирок этади. Баъзан бундай роман шаклида тарихий шахслар мутлақо иштирок этмаслиги ёки улар муаллиф, қаҳрамон, персонажлар нутқида эслатилиши ҳам мумкин.

3.«Ўтқир» сюжет, қутилмаган воқеа – ҳодисалар тасвири, қаҳрамоннинг хатарли вазиятлардан бахтли тасодиф туфайли қутулиб чиқиши, саргузаштларнинг мўл – кўллиги, «сир сақлаш» усулини тез – тез қўллаб туриш.

4.Тарихий роман муқаддимаси ва айрим бобларда тарихий даврнинг кенг ва батафсил манзарасини бериш, ўша замонга хос қонунлар, урф – одатлар, одамлар руҳиятини мукамал чизишга уриниш. Вальтер Скотт романларида бундай тарихий тафсилотлар 40 – 50 саҳифагача борган.

5. «Вальтер Скотт романи»га тарихий-генетик манбаси сифатида Шарқу Фарб фольклорининг эпик ва лиро-эпик намуналари хизмат қилган, оғзаки адабиётнинг эртақ, дoston, ривоят, латифа каби намуналари билан бу роман орасида жипс адабий-бадий боғланишлар, алоқалар мавжуд.

Шуни айтиш лозимки, «Вальтер Скотт романи»даги мазкур белги-хусусиятларнинг турли даврларда ва турли адабиётларда намоён бўлиши бир-биридан фарқ қилади. Ҳар бир миллий адабиёт романининг бу шаклига ўзгартириш киритишга, уни сифат жиҳатидан янгилашга ҳаракат қилган. Бу ҳодисани, айниқса, В.Скотт ва А.Қодирий асарларини ўзаро қиёслаганда яққол кўриш мумкин.

Марказий Осиё эпик адабиётларида тарихий роман дastаввал «Вальтер Скотт романи» сифатида вужудга келди ва ривожланди. Адабий-бадий жараённинг кейинги босқичларида esa тарихий-биографик роман юзага келди. Бу ўринда тарихий-биографик роман генезиси ва шаклланишида «Вальтер Скотт романи» асосий тарихий – бадий манбалардан бири бўлганини тўғри кидлаб кўрсатиш лозим.

Тарихий – биографик роман марказида жамият, халқ, башарият мозийсида муҳим ўрин тутган атоқли шахс (давлат арбоби, халқ қаҳрамони, аллома – мутафаккир, санъаткор каби) қўйилиб, тасвирланаётган бадий замон ва бадий макон (хронотоп)нинг барча йирик ижтимоий, фалсафий, ахлоқий, маданий-маърифий муаммолари унинг фаолияти, ички-маънавий олами, дунёқараши билан узвий боғланиб кетади, шу асосда даврнинг, тарихий муҳитнинг кенг, кўламдор эпик манзаралари юзага келади.

«Вальтер Скотт романи» ҳам, тарихий-биографик роман ҳам муайян бир халқ, миллат, инсониятнинг бадий тарихи, йирик эпик шаклда ифода топган характер ва типларнинг мозий оқимидаги ҳаракати тасвири, ўтмишга айланган воқеаларнинг сараланган, сайқалланган бадий ифодаси. «Бадий асар» сифатидаги тарихий роман «тарихий воқеалардан барча тасодифий нарсаларни олиб» ташлаб, «уларнинг яширин қалбига, жонли идеясига қиради, ташқи, тарқоқ воқеаларни руҳ ва ақл маскани қилади»*.

Буюк назариячи В.Г.Белинскийнинг тарихий роман ҳақидаги ушбу фикри ҳанузгача ўз илмий-эстетик қиммати, ақамиятини сақлаб қолган.

*Белинский В. Г. Тавланган асарлар Тошкент, 1955. 176-бет

Марказий Осиё эпик адабиётларида роман, шу жумладан, тарихий ромanning шаклланиши, эпик жанрлар тизимида ўз ўрнини топиши учун ҳаракатга кириши муайян ижтимоий, маданий-маърифий омиллarga эга.

Бу омиллarning ичида энг асосийси йигирманчи аср бошларида Туркистонда вужудга келган жаҳид ҳаракати ҳамда унинг маҳсули, ҳосиласи бўлган жаҳид адабиётидир.

Бу ҳаракат ва янги адабиёт Туркистон заминида вужудга келган илғор ижтимоий-фалсафий тафаккур, миллий уйғониш оқими натижасида юзага келди ва тараққиёт йўлига кирди. Бунинг натижасида сўз санъати, хусусан, эпик адабиётда янги (европача) жанрлар юзага келиб, улар ўз бадий олами, эстетик-адабий майдонида замонавий, миллат, мамлакат аҳамиятига молик масалаларни бадий инъикос эттира бошлади.

Гарчи Октябрь тўнтариши (1917 йил)дан кейинги йилларда жаҳидчилик ҳаракатида бўлиниш рўй бериб, у мустабид шўро тузуми томонидан таъқиб, таъйиқ остига олинган бўлса — да, миллатпарвар ижодкорлар эрк, ҳақиқат йўлидаги курашларини тухтатмадилар. Жаҳид адабиёти намояндаларининг энг яхши намуналари («Ўткан кунлар» романи, «Абулфайзхон» трагедияси, Чўлпоннинг шеърий тўпламлари) шу даврда яратилди.

Ана шу нуқтаи назардан қаралганда Марказий Осиё замонавий адабиётида биринчи тарихий роман бўлган «Ўткан кунлар»нинг юзага келишининг қуйидаги сиёсий-ижтимоий, маданий — эстетик омиллари мавжуд:

1. Тарихий даврга ҳос маданий-маърифий ўзгаришлар, миллий тафаккурдаги сифат янгиланишлари.

2. Жаҳон, хусусан, Ғарб (Европа) адабиёти таъсирида Туркистон (Марказий Осиё) сўз санъатларига янги жанрларнинг кириб келиши).

3. Шарқ ва Ғарб бадий тафаккурларининг ўзига ҳос янгича синкретизми (уйғунлиги).

4. Инқилоб, давлат тўнтариши, фуқаролар уруши, миллий озодлик ҳаракатларининг шоҳиди, иштирокчилари бўлган ватанпарвар адибнинг улкан сиёсий-ижтимоий ҳодисалар тўлқини, гирдобида қолган мамлакат, миллат учун мувофиқ йўл танлаш учун ҳаракат ва интилишлари.

Табиийки, мана шу омиллар моҳиятини чуқурроқ, кўламлироқ англаш, ойдинлаштириш мақсадида «Ўткан кунлар»нинг бадий матнини, унинг эпик жанр тарзидаги бадий-эстетик хусусиятларини ҳозирги давр (миллий мустақиллик)нинг илмий-назарий, эстетик-поэтик мезонлари, талаб ва эҳтиёжлари асосида таҳлил ва тадқиқ қилиш лозим бўлади. Бу катта ва серқирра вазифа бўлганлиги сабабли биз навбатдаги фаслда биринчи ўзбек

романи — «олтинчи романчилик мактаби» сарчашмасини ушбу тадқиқотнинг концепцияси, мақсад ва вазифалари доирасида кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

1.2. "Ўткан кунлар" тарихий роман сифатида

Ўзбек, кенгроқ миқёсда олиб қаралганда, Марказий Осиё адабиётида Европа типидagi роман тарихи бадиий — поэтик жиҳатдан мукамал роман "Ўткан кунлар" билан бошланишининг чуқур адабий-эстетик, маданий-маърифий илдизлари, асослари мавжуд.

Абдулла Қодирий ижоди миллий адабий-бадиий ва маданий заминда юзага келди. Унинг ижоди учун асосий манбалар назифасини қаҳрамонлик эпоси, халқ оғзаки ижоди, мумтоз адабиёт намуналари — "Қутадғу билиг", "Ҳибатул-ҳақойиқ", "Шоҳнома", "Хамса", "Бобурнома", Шарқ мумтоз шеърляти, жадид адабиёти ўтаган.

Шу билан бирга, А. Қодирий жаҳон адабиётининг бадиий ютуқларидан баҳраманд бўлган ва уларни ижодий ўзлаштирган. У фақат ўзбек адабиётини эмас, бошқа халқлар бадиий ютуқлари — осирбайжон, татар, турк, форс, араб, француз, инглиз, айниқса, рус сўз санъатидан яхши хабардор бўлган. Бу миллий адабиётларнинг ютуқлари ва тажрибаларидан ўз ижодида фойдаланган.

А. Қодирий Фарб адабиёти билан дастлаб рус — тузем мактабида ўқиган пайтида танишган. Шу давр адабиёт дарсликлари, крестоматияларини кузатиш шуни кўрсатадики, Абдулла Қодирий рус адабиёти — шеърляти, насри билан болалик вақтидан таниш бўлган. Айниқса, унинг рус адабиётига чуқур кириши 1923 — 1924 йиллари Москвадаги Брюсов номидаги Олий адабиёт институтида ўқиган вақтларига тўғри келади.

Таржимонлик фаоляти билан шуғулланиш Қодирийга, айниқса, жаҳон бадиий меросини кенгроқ, чуқурроқ ўрганиш имконини берган.

Қодирий — қомусий билимга эга бўлган санъаткор. Шунинг учун бўлса керак, жаҳон адабиёти аҳамиятига эга ёзувчи бўлиб етишди.

Марказий Осиё адабиётларида роман тарихи Абдулла Қодирийнинг "Ўткан кунлар" асари билан бошланди, деган қараш адабиётшунослиқда мустаҳкам ўрин олган. Бу умуман олганда, тўғри фикр. Чунки европача типдаги, ўзига ҳос жанрий хусусиятларга эга бўлган, насрий шаклдаги роман чиндан ҳам "Ўткан кунлар" билан бошланади.

Лекин ўзбек романининг илдизи жуда чуқур. Адабиётшунослар Навоий "Хамса" сига кирган достонларнинг ҳар

бирини шеърий роман деб ҳисоблайдилар.

Э. Каримов ва Б. Назаров бундай ёзадилар: "Ўзбек романининг туғилишини "Бобурнома"дан бошласа, тўғри бўладиганга ўхшайди". Бу олимларнинг фикрича, "Бобурнома"ни XVI аср "Ўзбек эпоси", ўзбек роман-хроникаси, солнома-эпопеяси деб атаса ҳам бўлади".*

Бу фикр назарий-поэтик асосга эга. "Бобурнома"нинг мураккаб, кўп қиррали бадиий-композицион вужудида, воқеа тизимида роман жанрининг, романга хос тафаккурнинг асосий аломатлари, белгилари мавжуд. Асарда асосий қаҳрамон (муаллиф)нинг саргузаштлари, қалб кечинмалари муайян изчилликда, яхлит бадиий система ҳудудида берилган, тарихий эпик тасвир марказида жангчи, ижодкор, донишманд шахс (қаҳрамон) образи туради, бу образ роман-хроникада ифода этилган барча тарихий ҳодиса ва шахсларни уйғунлаштиради, композицион бутунлик, сюжет тугаллигини юзага келтиради.

Йигирманчи асрнинг ўнинчи йилларида қозоқ, ўзбек адабиёти европача роман шаклини ижодий узлаштириш, бу жанрни миллий адабиётга олиб киришга уринди.

Қозоқ ёзувчиси Испандиёр Кубаев (1878-1956) 1908 йилда ёзган асарининг жанрини "роман" деб белгилаган. Адабиётшунос Б. Шалабаевнинг фикрича, И. Кубаевнинг "Қалин" асари - "бириңчи қозоқ романидир"**. Асарда ижобий (Кожай, Гайша, Болқумис, Жунус, Алкен, Бирке) ва салбий (Турлигул, Итбой, Омонтой, Бойғози, Курумбой, Шалкан) қаҳрамон ва персонажлардан иборат образлар тизмаси мавжуд. Асар учун уша даврнинг муҳим муаммоси асос бўлган.

Қозоқ демократик адабиётининг яна бир намояндаси Султонмаҳмут Торайғиров (1892-1920) 1914 йилда ёзган "Сулув Қамар" номли асарини роман деб атаган.

Тадқиқотчилар бу китоб И. Кубаевнинг "Қалин" асари таъсирида вужудга келган деб ҳисоблайдилар.

"Қалин" ва "Сулув Қамар" сюжети, концепцияси, бадиий-ғоявий силсиласида муштараклик, алоқадорлик яққол сезилади. Бу яратмаларда Шарқ аёли эрки ҳимоя қилинган, жаҳолат, ижтимоий тенгсизлик қораланган.

С. Торайғировнинг навбатдаги - шеърий йўл билан битилган "Ким айбдор?" (1914-1915) асарининг жанри ҳам роман деб қайд этилган.

*Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик, 1-жилд. Тошкент: Фан, 1991. - 16-17-бетлар.

**Шалабаев Б. История казахского романа. Алма-Ата: Мектеп, 1975. С.30.

Худди шу йили ўзбек маърифатпарвар шоири ва адиби Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий "Янги саодат ёхуд миллий роман" китобини Қўқонда нашр эттирди. Сарлавҳадан маълум бўляптики, Ҳамза ҳам ўз асари жанрини роман деб белгилаган.

Л. Қаюмов Ҳамза "Янги саодат"дан ташқари "Ҳақиқат кимда?" (1908), "Тўрт ишқ" (1915—1916), "Турмуш аччиқлари" (1916) деган "миллий романлар" ёзгани ҳақида маълумот беради.

Абдулла Қодирий "Жувонбоз" (1914), Мирмуҳсин Шермухамедов "Бефарзанд Очилдибой" (1914) асарларини "роман рисоласи" ибораси билан нашр эттирганлар.

Бу асарлар нафақат ўзбек ва қозоқ, балки бутун туркий романчиликнинг вужудга келиши, шаклланиши ва тадрижи учун муҳим замин бўлгани шубҳасиз. Лекин, шунга қарамай, бу яратмаларни том маънодаги роман дейиш қийин. Шунинг учун булса керак, "Қалин"нинг жанри хусусида ҳар хил қарашлар мавжуд. Баъзи тадқиқотчилар уни ҳикоя, бошқалари қисса, яна бирлари роман деб ҳисоблайдилар.

Адабиётшунос Э. Каримов "Ўзбек адабиётида реализм тараққиёти", "Ўзбек совет адабиётида повесть жанри" номи тадқиқотларида "Янги саодат"ни қисса тарзида ўрганган.

"Қалин", "Сулув Қамар", "Ким айбдор?", "Янги саодат" каби асарларнинг роман деб аталиши "тасодифий бўлмай, чуқур маънига эга. Зотан XIX асрда роман терминининг бошқа маъноси ҳам бор эди: "Биз роман сўзи остида тўқима тасвир орқали ўз ифодасини топган тарихий даврни кўзда тутамиз". Эҳтимол, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Мирмуҳсин Шермухамедовлар "роман" терминини, Пушкин айтганидек, бадиий тасвир орқали акс эттирилган реал ҳаёт маъносида қўллаган бўлишлари мумкин. Зеро, шу даврда "роман" атамасини худди шу маънода қўлаш ҳоллари расм бўлган эди.

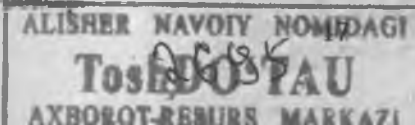
Аслида «роман» терминининг мазмуни адабиётда қотиб қолган шаклда бўлмаган. Бу тушунча асрдан асрга ўзгариб борган ва роман жанридаги ўзгаришларни, шу жанрнинг тараққиётини ўзида акс эттирган»*.

Давр тараққиёти, адабиёт тараққиёти романнинг келгуси ижодий йўлини, тарихий тақдирини белгилаб берди. Адабий—бадиий жараённинг янги босқичи тўлақонли, реалистик роман жанрининг барча талабларига жавоб берадиган асар яратишни кун тартибига қўйди.

Бундай асар А. Қодирийнинг "Ўткан кунлар" романи

*Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилданк, 1-жилд. Тошкент: Фан, 1991.

124-125



сифатида дунёга келди.

Қодирий ўз даври билан чамбарчас боғлиқ бўлган ижодкор эди. Унинг таржимаи ҳоли, яратган асарлари ва айниқса "Ўткан кунлар" романи бунга гувоҳлик бера олади.

"Ўткан кунлар" Туркистон ҳаёти, тарихининг энг асосий қатламлари, зиддиятларини қамраб олган.

Романда инсоният ҳаётидаги яхшилик ва ёвузлик орасидаги бетиним кураш муаммолари юксак бадиий маҳорат билан тасвирланган.

Ижтимоий, ҳаётий, инсоний алоқа — муносабатларнинг мураккаб диалектикаси "Ўткан кунлар" романида бадиий акс этган.

"Ўткан кунлар" тарихий жараён қонуниятларини пухта ўзлаштириш натижасида юзага келди.

"Ўткан кунлар" — тарихий роман. Бу ҳақда Ойбек шундай ёзган эди: "Ўткан кунлар" тарихий сюжетга эга. Ҳақиқатдан асарда жуда кўп тарихий воқеалар тасвир этилган. Ёзувчи тарихий материалларни кўпроқ киритиб, асарда тарихий турмушни эслаштиришга, тарихий манзарани таъмин қилишга муваффақ ҳам бўлади. Воқеалар чиндан ҳам бир тарихий шароитда, тарихий картиналар доирасида инкишоф қилади. Воқеаларнинг давомида ёзувчи обстановкани шундай тасвирлайдики, чиндан ҳам бўёқлар турмушнинг тарихий хусусиятга эга эканини гавдалантиради". Аммо ўз тадқиқотини 1936 йилда — сталинча қатағонлар мавсумида чоп эттирган Ойбек биринчи ўзбек романининг тарихийлигини очиқ эътироф қила олмайди. Шунинг учун дарҳол "тарихийлик кўпинча фақат чиройли ёзилган хроника характерида берилади". "Ёзувчи... тарихий негизни бадиий образларда очмайди" деб ёзиб, бундай қарашларни исботлашга ҳам ҳаракат этади.

"Ўткан кунлар"нинг тарихий романлиги М. Шевердиннинг "Ўзбекларнинг биринчи романи" ("За партию" журнали, 1928, №3), С. Хусайннинг "Ўткан кунлар" (Боку, 1931) каби мақола ва рисолаларида бундан ҳам кескин, бундан ҳам муросасиз оҳангда инкор этилган эди.

Ойбекнинг Абдулла Қодирий шахси, ижоди, "Ўткан кунлар" романига муносабати М. Шевердин, С. Хусайн қарашларидан жиддий фарқланади. "Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли" тадқиқотидаги зиддиятли қарашлар, энг аввало, шўро дунёқараш — ғоялар тизмаси, мустабид мафқуранинг таъсири, тазйиқидан келиб чиққан.

Шу билан бирга, "Ўткан кунлар"нинг тарихий роман экани ҳақидаги мулоҳазалар маълум даражада Ойбекнинг ўзига хос

Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 14 - том. Тошкент: Фан, 1979. 109-бет.



илмий-назарий қарашларини ҳам билдиради. Маълумки, бадиий адабиётда тарихий романнинг, асосан, икки типи мавжуд:

1. Марказида аниқ тарихий шахс образ(лар)и қўйилган, тарихий воқеа, тарихий фактлар мана шу қаҳрамон(лар)нинг фаолиятига узвий боғлаб тасвирланган роман.

2. Тарихнинг маълум бир даври манзаралари тўқима образ(лар)нинг фаолияти орқали бадиий инъикос этирилган роман. Бундай роман адабиётшунослиқда "Вальтер Скотт романи" деб ҳам аталади. Айрим адабиётшунослар (адибларнинг узи ҳам) иккинчи типдаги романларни тарихий роман сирасига киритмайдилар. Ойбекнинг ў. л. ҳам бутун бошли тарихий даврни ифода этган "Қутлуғ қон"ни тарихий роман сирасига киритмаган.

Аслида "Вальтер Скотт романи" — тўқима қаҳрамонлар орқали тарихий манзараларни акс эттирган асарлар жаҳон тарихий романчилигининг катта бир қисмини ташкил этади.

"Ўткан кунлар"да классик тарихий романнинг асосий, етакчи хусусиятлари мавжуд.

Романда тарихнинг йирик воқеаси — чоризмнинг Туркистон мамлакатларини истило қилиши, бу ҳодисанинг ижтимоий, сиёсий, маънавий, ахлоқий омиллари бадиий таҳлил этилган.

Романнинг етакчи қаҳрамонлари (Отабек, Кумуш, Юсуфбек ҳожи) ва персонажларининг қиёфаси, руҳий дунёси, ҳаракати орқали мозийнинг бутун бир даври бадиий инъикос этади.

Асар ҳижрий 1264 (1847) йилнинг бадиий манзараси билан бошланиб, 1277 (1861 — 1862) йилнинг воқеаси билан интиҳо топади. Муаллиф романи аниқ сана билан бошлайди ва аниқ санани қайд этиш билан тугаллайди. Мана шу икки сана оралиғидаги муддат ичида кечган воқеалар тасвири роман сюжети асосини ташкил этган.

Тарихий рақамларнинг асар ибтидоси ва интиҳосида аниқ келтириши роман тарихийлигини ҳамда унинг тарихий роман жанрига мансублигини таъкидловчи белгилардан биридир. Бу рақамлар "Ўткан кунлар"да тасвирланган тарихий даврни аниқлаб, ажратиб кўрсатишга, унинг мозий оқимидаги алоҳида ўрнини таъкидлашга хизмат қилган.

Тарихий фактларга мурожаат қилайлик. 1847 йил, 23 августда полковник Ерофеев (2 замбарак билан қуролланган 200 кизак аскар) хиваликларни тор-мор қилиб, Жон Хўжа қалъасини бғалади. "Николай" ва "Константин" кичик кемаларидан иборат Орол флотилияси ташкил этилди.

1862 йил. Полковник Колпаковский отряди (4 рота, 2 юзлик, 4 замбарак) томонидан 14 апрелдан 15 майгача Чу орти ўлкаси ўраб олинди ва Қўқон хонлигининг Марки қалъаси ишғол қилинди. 28 октябрда 8 рота, 1 юзлик, 8 замбаракдан иборат отряд ёрдамида

Қўқон хонлигининг Пишпек қалъаси қайта босиб олинди*.

Бир тарафда Туркистонни забт этиб, уни ўз мустамлакасига айлантириш учун: ҳаракатга кирган, унга қарши ҳарбий юришни бошлаган кучли чор ҳарбий—сиёсий қурилмаси ва унинг фаол сиёсати.

Иккинчи ёқда ўзаро уруш, низолардан заифлашган хонлик. Ҳокимият тепасига калтабин, мартабапараст кишилар чиқиб олган. Мамлакатда қонунсизлик, бошбошдоқлик ҳукм суряпти. Халқ ва давлат орасидаги муносабат ёмон.

Мана шундай мураккаб, таҳликали тарихий жараённинг кенг, реалистик манзаралари "Ўткан кунлар"да бадиий акс этган.

"Ўткан кунлар"нинг серқирра, кўламдор бадиий—фалсафий концепцияси асосида теран халқчил дунёқараш туради. Роман муаллифи тарихни, унинг ҳал қилувчи, улкан ҳодисаларини, аниқ шахсларини қаҳрамон, персонажларни халқчилик принциплари ёрдамида объектив—халис, умуминсоний ғоя ва идеалларга боғлиқ равишда тасвирлаган.

И. Султоннинг ёзишича, асардаги халқчиликнинг бош критерийси (ўлчови) халқ манфаатларини у ёки бу даражада ифода эта билишдир**. "Ўткан кунлар"нинг мукамал бадиий олами, етакчи қаҳрамонлари, пафоси "халқ манфаатлари", психологияси, тарих диалектикасидаги ўрни ва мавқеи, иштирокини акс эттирган.

Роман қаҳрамонларининг ижобийлиги, эзгулиги халқчил руҳ, халқчил психология моҳиятини акс эттиради.

Тарихнинг катта воқеалари, фожиавий босқичлари (Тошкент кўзғолони, "қипчоқ қирғини", чор истилоси)да ижобий қаҳрамонлар халқ ёнида турадилар, унинг орзу—идеаллари, интилишларининг ифодачиси бўлиб тарих майдонига чиқадилар.

Ижобий қаҳрамонларга хос андиша, ҳаё, инсонпарварлик каби эзгу хислатлар халқ руҳияти, унинг миллий ўзига хослигини, ҳаёт тарзини ифода қилади.

"Ўткан кунлар" концепцияси, бадиий олами, сюжети, қаҳрамонларнинг халқчилиги билан бир қаторда унинг бадиий мағнида халқ иштирок этади, тарих ҳаракати, ўзгаришларга таъсир кўрсатади.

Романнинг "Инқилоб" деб номланган бобида Тошкент ҳокими Азизбек истибдодига қарши қўзғалган халқ—"шашвор, милтиқ, ханжар, найза ушлаган оломон"*** улкан тарихий жараён марказида турган ижтимоий куч тарзида гавдаланган.

*Ҳасаний М. Туркистон босқини. Тошкент: Нур, 1992. 24-27-бетлар.

**Султон И. Адабиёт назарияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 100-бет.

***Қодирий А. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 107-бет.

Халқчил руҳ, халқчиллик асосида юзага келган бадий концепция "Ўткан кунлар" романининг бош қаҳрамони Отабекнинг асар сюжетидаги марказий ўрнини ҳам, унинг бадий образ сифатидаги структурасини ҳам, тарихий жараёндаги иштирокини ҳам, қаҳрамонона фаолияти моҳиятини ҳам белгилаб берган.

Ижодкорнинг бош фалсафий – бадий концепцияси, бадий дунёқарашининг асосий қирралари қаҳрамон образи орқали мужассам этилади. "Ўткан кунлар" қаҳрамонлари бадий қурилмасида ҳам А. Қодирий тарих, ҳаёт, инсон, ватан ҳақидаги қараш, ғояларни бадий умумлаштирган.

Авваламбор, адиб бош қаҳрамонни ҳар томонлама баркамол инсон тарзида тасвирлаган. У "оғир табиатли, улуғ гавдали, кўркам на оқ юзли, келишган қора кўзли, мутаносиб қора қошли ва индигина мурти сабз урган бир йигит". Муаллифнинг бу баҳоси романдаги қатор персонажлар томонидан тасдиқланиб, кучайтириб борилади. Тўйбеканинг сўзлари билан айтганда "бир чиройли, бир ақлли... ёш меҳмонни кўрмабсиз, дунёга келмабсиз". Қутидор учун у "айни биз қидирган, ҳар тўғрида ҳам етук бир йигит". Офтоб ойим эса "ўхшашсиз кўркам, тенгсиз ақлли... эмиш" дейди.

Қаҳрамондаги ҳам жисман, ҳам ақлан, ҳам ахлоқий мукамаллик унинг фольклор ва мумтоз адабиётда аждодлари борлигидан далолат беради. Элин эпосидаги Геракл, Язон, турк, фюрс баҳодирлик дostonлари ва афсоналарининг Афросиёб (Алп Артунға), Рустам, Манас, Алпомиш, Гўрўғли, "Ҳамса", "Бобурнома" каби ижод намуналари қаҳрамонлари билан "Ўткан кунлар" бош қаҳрамонини энг аввало халқчиллик принципи яқинлаштириб, бирлаштириб туради.

Бўлинган халқ, қабилалар, уруғ – қавмларни, мамлакатни бирлаштириш фикри, ғояси роман бош қаҳрамони ва унинг отаси Юсуфбек ҳожи образларида мужассам қилинган.

Отабекнинг Фарҳод, Мажнун, Вомиқ, Ромео каби ошиқларникига ўхшаш ишқ – муҳаббати ҳам, ватан, мамлакат бирлиги ҳақидаги орзулари ҳам, севги ва юрт учун фидойилиги, қаҳрамонлиги ҳам теран халқчиллик моҳиятидан келиб чиқади.

Қайсона, фарҳодона ишқни ўзи қалбига жо этган Отабекнинг севги бобидаги соф эҳтирослари, собитлиги ва жасоратининг илдизларини фақат жаҳон адабиёти хазинасидангина эмас, у мансуб бўлган халқ руҳий – маънавий арсенали, психологияси, урф – одатлари, тарихи, ахлоқидан ҳам излаш лозим бўлади.

Халқнинг энг комил, энг олижаноб, энг инсонпарвар нақилларига хос бўлган тоза тийнат, ўзбекона андиша, соғлом ақл Отабекнинг "қиз қиёфасидаги малак" Кумушга бўлган муҳаббатини юксак бир поғонага кўтариб туради.

Ўз халқи, ўз мамлакатининг баркамол фарзанди бўлган Отабек ёрини қанчалик оташин севса, халқи, мамлакатигаги барча қавм — уруғларни ҳам шунчалик севади.

Халққа, ватанга бўлган юксак ишқ Отабекни улуг ишлар қилишга, тарқоқ мамлакатни бирлаштиришга, давлат идора ишларида жиддий ислохотлар қилишга ундайди.

М. Қўшжоновнинг фикрича, Отабек фожиавий қаҳрамон — дир.* Фақат шахсий ҳаётдаги бахтсизликларгина эмас, мамлакатдаги тарқоқлик, ўзаро урушлар, "қорачопон ва қипчоқ низолари", "истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлгувчилар"', "ўз наслини кофир қўлига тутқин қилиб қолдирувчи... кўр ва ақлсиз... мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар", кенгроқ олганда XIX асрнинг ўрталаридаги Туркистоннинг ночор шароити "Ўткан кунлар" қаҳрамони характеридаги фожиавийликни кучайтириб боради.

Шу билан бирга, Отабек нафақат фожиавий, қаҳрамонона характер ҳамдир.

Давр фожиалари, нобоп муҳит тазйиқи ва таъсири қанчалар қўламли ва зўр бўлмасин, улар Отабек сингари кучли ва иродали қаҳрамонни синдириш, ўз измига солиш қувватига эга эмас.

У романнинг салбий персонажи, ёвузликнинг мукамал тимсоли сифатида тасвирланган Ҳомиднинг иғвоси туфайли ноҳақ қамалиб, икки марта (дастлаб Ўтаббой қушбеги, кейин Мусулмонқул томонидан) ўлимга ҳукм этилганда ҳам, сабр — матонатини, инсоний қадрини йўқотмайди. Ҳатто Мусулмонқулдай жаллод, йиртқич кимса ҳам унинг ўлим олдидаги осойишталиги ва матонатини кўриб: "Дов юрагинг бор экан, йигит" — дейишга мажбур бўлади.

Ўлимга тик қараш, ширин жондан одамийлик ва ор — номусни устун қўйиш жаҳон эпик ва драматик адабиётининг ижобий қаҳрамонларига хос муштарак хусусият.

Бу хусусият "Ўткан кунлар"да ҳам, жаҳон эпик адабиётининг мумтоз намуналарида ҳам чуқур халқчиллик руҳи, адабий қаҳрамонни халқчил тасвирлаш принципи талабидан келиб чиқади.

Ишқ йўлида бир неча бор матонат кўрсатган Отабек ватан озодлиги, унинг мустақиллиги, бедахллиги учун курашга кириб шаҳид бўлган. Унинг рус босқинчиларига қарши курашчиларнинг

*Қўшжонов М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. Тошкент: Фан, 1966. 67-бет.

** Қодирий А. Ўтган кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент: Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 19-бет.

биринчи сафини олиши, қаҳрамонона шаҳид бўлиши романнинг бутун сюжет тизими давомида муаллиф томонидан пухта асосланиб борилган. Кумушнинг ўлими қанчалик оғир йўқотиш бўлмасин, у Отабек каби кучли, иродаси зўр қаҳрамонни синдиrolмайди.

Худди шу ирода, куч Отабекни Ватан бошига оғир кун келганда жасорат кўрсатишга, жанг майдонига йўллайди.

Отабекнинг севги йўлидаги ҳайратомуз жасоратлари ҳам, босқинчи – истилочиларга қарши кураши ҳам уни Шарқ эпик поэзиясининг романтик қаҳрамонларига, айниқса, А. Навоийнинг Фарҳодига яқинлаштириб туради.

Э. Каримовнинг ёзишига, Навоий ижоди, жумладан, Фарҳод образи форс, араб ва туркий халқларнинг классик адабиёти эришган бадий ютуқлар, шунингдек, антик маданият ва фалсафа тажрибаларини ҳам бадий мужассамлаштирган*. Табиийки, Алишер Навоий Фарҳоднинг ўз фольклор аждодлари ҳам бор, улар ўзбек халқ дostonларининг қаҳрамонлари.

А. Қодирийнинг Отабеги ҳам Навоий Фарҳоди каби жаҳон халқларининг қаҳрамонлик эпоси, маданий, фалсафий, бадий тажрибаларини ижодий-амалий ўрганиш, ўзлаштириш, уларни миллий заминга мослаштириш асосида дунёга келган.

"Ўткан кунлар" ва "Фарҳод ва Ширин" сюжет чизиқларидаги айрим параллеллар, ўхшашликлар, қаҳрамонлар сажия, тийнати муштараклигини адабий таъсир билан бир қаторда ана шу омилар орқали ҳам изоҳлаш керак бўлади.

"Фарҳод ва Ширин"да тўқима қаҳрамон бўлган Фарҳод тарихий шахс тимсоли – Хисрав Парвез қўлига макр-ҳийла тўфайли асир тушиб, у билан юзма-юз бўлиб, мунозарага киришади, баҳс давомида Фарҳоднинг буюк инсонлиги, Хисравнинг тубан маънавий-ахлоқий олами маълум бўлади.

"Ўткан кунлар"даги тўқима қаҳрамон Отабек Ҳомид ифвоси сабабли банди бўлади ва аниқ тарихий шахс – "хон ёнидаги ҳоқон" йиртқич Мусулмонқул билан юзма-юз келади. Гарчи улар орасидаги баҳс қисқа бўлса – да, Отабекнинг улўф қалби, муҳолифнинг одамийликдан узоқ кимсалиги намоён бўлган.

Буюк инсонпарвар Фарҳод фақат севгилиси Шириннигина эмас, у мансуб бўлган халқни, инсониятни истило, қулликдан асраш учун Парвез қўшинига якка ўзи қарши чиқади, сон – саноқсиз душманини тўхташга, чекинишга мажбур қилади.

Ватанпарварлик, инсонпарварлик туйғуси янги давр қаҳрамони Отабекни даҳшатли чор қўшинига рўбарў бўлишга даъват қилади ва бу даъват уни бўйсунмас курашчиларнинг олд

* Адабиёт назарияси. Икки томлик, I – том. Тошкент: Фан, 1979. – 156 бет.

сафига келтириб қўяди.

Икки шоҳ асар сюжети, қаҳрамонлари характеридаги бу каби ўхшашликлар адабиётнинг инсонни тасвирлашдаги халқчилик принципи устиворлиги, бадиий тимсолнинг генетик — шажаравий тадрижи, бир адабиёт доирасидаги адабий таъсир ва анъанага мисол бўлиши билан бирга, ўзбек эпик поэзиясида роман, тарихий романнинг бир талай муҳим унсурлари қадимдан мавжуд бўлганини кўрсата олади.

“Ўткан кунлар”даги Отабек образининг бадиий — эстетик вазифаси ва моҳиятини, умуман олганда эса романнинг етакчи фалсафий — адабий концепциясини тушунишда қаҳрамоннинг отаси, муаллиф ғоявий, ижтимоий қарашларининг бадиий ифодачиси Юсуфбек ҳожи муҳим ўрин тутади.

Романнавис Отабекнинг комил инсон сифатидаги такомил, тадрижини Юсуфбек ҳожи тарбияси, ўғитлари ва шахсий ибратига боғлиқ ҳолда тасвирлайдики, бу муаллифнинг қаҳрамонни муайян муҳит оқимида тасвирлаш бўйича жаҳон реалистик эпик адабиёти анъаналарини давом эттирганини кўрсатади.

Романнавис Юсуфбек ҳожи образида ҳам мозий ҳақиқатини бадиий мужассамлаштиради, унинг характерини гавдалантиришда тарихийлик принципларига риоя қилади. Натижада бу образ Туркистоннинг буюк тарихини бунёд этган мутасаввуф ва мутафаккир шахсларнинг умумлашма тимсоли сифатида намоён бўлади.

Роман муаллифи Юсуфбек ҳожининг ижтимоий фаолияти, мулоқот — суҳбатлари орқали асардаги бош ғоявий — фалсафий концепцияни юзага чиқарган.

Ҳожи Туркистоннинг миллий мустақиллигини сақлаб қолишга уринган, Амир Темур асос солган давлатчилик устунларини ҳимоя қилувчи фавқулодда кучли шахс. Унинг куч — қуввати донишмандона тафаккурида, ўткир ақл-идрокида намоён бўлади.

Юсуфбек ҳожи — миллий иттифоқ йўлида ҳаракат этган, давлат асосига адолатни қўйишга саъй қилган жамоат арбоби.

Ҳожи — Оллоҳ йўлида пок тилаклар билан ҳажга борган, исломий ва тасаввуфий қарашларни ўз шахсида мужассам этган етук инсон образи.

Бу образ Алишер Навоий, Мхатма Ганди сингари ҳам Тангрига, ҳам инсониятга бирдек ҳалол хизмат қилган оламшумул шахсларни ёдга туширади.

Юсуфбек ҳожи образининг бадиий қурилмасида роман муаллифининг, ўзбек тараққийпарвар ижтимоий-фалсафий, бадиий тафаккурининг миллий истиқлол, турк бирлиги, Туркистон бедахлиги сингари юксак ғоя ва қарашлари етакчи ўрин тутади.

"Ўткан кунлар" бадиий оламидаги асосий ғоя—образлар салмоғи муаллиф томонидан асосан Юсуфбек ҳожи зиммасига юклатилган.

Муаллифнинг, тарихий даврнинг етакчи, илғор ғоялари Юсуфбек ҳожи образида бир жойга келиб йиғилади, тигизлашади, шу тариқа ғоя билан образ туташиб бирлашиб кетади.

Юсуфбек ҳожининг ҳам, ромanning бош қаҳрамони Отабекнинг ҳам дунёга, ижтимоий тузумга қарашлари "Ўткан кунлар" муаллифининг дунёқарашини, ғоявий—фалсафий эътиқодини акс эттиради. Бу қарашларга зид бўлган фикрлар романнын томонидан ҳам, унинг ижобий қаҳрамонлари томонидан ҳам инкор этиб борилади.

М. Бахтин бундай тоифадаги асарларнинг "монологик бадиий олам"га мансуб эканини кашф этган эди.

"Монологик бадиий олам тасвир сифатида ёт фикр, ёт ғояни тан олмайди. Барча идеологик қарашлар бундай оламда икки категорияга бўлинади. Бир хил фикрлар—ҳаққоний, аҳамиятли..., бошқа фикр ва ғоялар эса муаллиф нуқтаи назарига кўра тўғри бўлмаган, аҳамиятсиздир"

Отабекнинг давлат тузуми, оила борасидаги ислохотчилик қарашлари ҳам, Юсуфбек ҳожининг Туркистон мустақиллиги ҳақидаги суҳбат—баҳслари ҳам роман муаллифининг қараш ва ғояларини бадиий ифода қилган.

А. Қодирий чор мустамлака сиёсатининг даҳшатли манзараларини кўрган ижодкор эди. Юсуфбек ҳожи тилидан Отабекка айтилган сўзлар "Ўткан кунлар" муаллифининг чор босқинига "ягона нуқтаи назари", романнын ғоясиини "бевосита, масофасиз" ифодалайди:

"Биз шу ҳолда кетадиган, бир—биримизнинг тегимизга сув қуядиган бўлсак, яқиндирки, чор истибдоди Туркистонимизни эгаллар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгусимизни ўрис қўлига қолдирган бўламиз. Ўз наслини кофир қўлига тутқин қилиб топширувчи биз—кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим" **.

Дунёни, тарихий шароитни "монологик тасвирлаш усули" улкан санъаткор А. Қодирийга ўз даврининг жиддий, оламшумул, инсонпарвар тафаккурини, романнын хос қарашларини бадиий таъсирчан, қабарик тасвирлаш имконини берган.

Бу усул Абдулла Қодирий ижодини монологик тасвирнинг

*Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва, 1963. С. 105

** Қодирий А. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 294—295—бетлар.

буюк устаси Лев Толстой адабий мероси билан бир сафга қўяди. Қаҳрамон(лар) нуқтаи назарининг муаллиф нуқтаи назарига кўра ҳамиша объективлиги, ҳамма ҳодисалар ва қаҳрамонларнинг муаллиф дунёқараши доирасида кўрилиши ва тасвир этилиши, мавжуд борлиқ ижодкор позициясидан баҳоланиши ва бадий тажассум топиши Л. Толстойга ҳам, А. Қодирийга ҳам даврнинг ўткир, долзарб ижтимоий, фалсафий муаммоларини кўтариб чиқиш, бадий талқин этиш, уларга объектив—халис муносабат билдиришга имкон берган.

Мавжуд борлиқ, инсонни монологик тасвирлаш усули бу санъаткорларга халқчиллик позициясини аниқроқ, очиқроқ баён этиш, халқ эътиборини пишиб, етилиб турган жаҳоншумул муаммоларга кўпроқ қаратишга кумаклашганини кўриш мумкин.

Монологик тасвир усули ва халқчиллик принципларига асосланиб муаллиф роман сюжет тизимига киритилган аниқ тарихий шахслар—Худоёрхон, Азизбек, Мусулмонқул каби образларга халис ва очиқ баҳо берган. Ижодкор баҳосига кўра Худоёрхон "тахт устига қўндирилган жонлик ҳайкал", Мусулмонқул эса "йиртқич", "чўлтоқ супурги". Аниқ тарихий шахсларга бундай салбий эмоционал муносабат ҳам А. Қодирий бадий ижодининг халқчил моҳиятидан келиб чиққан.

Романнавис Худоёрхон образини сатирик бўёқлар воситасида чизган, фақат муаллиф баёнидагина эмас, романдаги қаҳрамон ва персонажларнинг подшоҳ ҳақидаги диалоглари, Худоёрхон нутқи ва хатти—ҳаракатларида ҳам адибнинг бу шахсга нисбатан аччиқ истеҳзоси яққол сезилиб туради.

Муаллифнинг Худоёрхон образини бундай тарзда яратишининг сабабини аниқлаш учун прототипнинг ўз қиёфасига, унинг Туркистон тарихидаги ўрнига назар ташлаш мақсадга мувофиқ.

Худоёрхон — Қўқоннинг сўнгги хони. 1845—1875 йилларда ҳукмдорлик қилган, 30 йил давомида икки марта тахтдан ҳайдалган. (1858—1862, 1863—1865). Унинг ҳукмронлик даврида ўзаро урушлар, доимий ҳарбий юришлар, солиқларнинг кўпайиши халқ оммасининг аҳволини оғирлаштирган ва тез—тез қўзғолонлар кўтарилишига сабаб бўлган.

"Ўткан кунлар" муаллифи Туркистоннинг Россия мустамлакасига айланишида Худоёрхон, амир Музаффархон сингари ҳукмдорларнинг, "иттифоқ нима эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир—бирини еб—ичган мансабпараст, дунёпараст ва шўҳратпараст муттаҳамлар"нинг қилмишларини, хато ва жиноятларини жуда теран ҳис қилган ҳолда Худоёрхон образини роман сюжети тизимига киритган, унинг тарихан аниқ тимсолини реалистик тарихий роман принципларига

кўри барпо қилган.

Абдулла Қодирий тасвиридаги Худоёрхон — маълум бир ижтимоий муҳит юзага келтирган ўзига хос қиёфа ва табиатга эга бўлган образ. Шахсизликнинг фожиаси, таназзулга юз бурган давлат қурилмасининг даҳшатлари бу образ воситасида реалистик восода кўрсатиб берилган.

А. Қодирий инсонни тасвирлашда халқчилик принциpidан келиб чиқиб Туркистон, Қўқон тарихида машъум роль ўйнаган, қонлиқдаги элат ва уруғларни бир — бирига қарши қўйиб, давлат инқирозини тезлаштирган Мусулмонқул образи тасвирида салбий бўёқларни янада қуюқроқ, кес инроқ қўллаган.

Китобхон Мусулмонқулнинг ташқи ва ички — психологик қиёфаси билан асосан муаллиф тавсифи, баҳо ва изоҳлари орқали танишади.

Қодирий тасвиридаги Мусулмонқул — “башарасидаги бурни юзи билан бир қаторда деярли текис яратилган... бир кимса”, “чўлтоқ супурги”. Бу мухтасар, лекин ўта қуюқ сатирик бўёқли портрет персонажга муаллиф муносабатини очиқ кўрсатиб турибди.

Умуман олганда, “Ўткан кунлар”нинг деярли барча салбий персонажлари жисмоний ноқис, бадбашара, уларнинг ташқи суратининг ўзиёқ китобхоннинг нафрати ёхуд нохуш муносабатини кўргай олади.

Отабекнинг мурасасиз душмани ахлоқсиз, хотинбоз Ҳомид “қора чўтир юзли, чағир кўзли, чувоқ соқол... кўримсиз бир киши”.

Ҳомиднинг малайи — қотил Содик эса “уккининг кўзидек чақчайиб ўйнаб ва ёниб турган қизил кўзли, юзига парчинлангандек, юза (пучуқ) бурунли, манглайи қанча ташқарига ўсиб чиққан бўлса, юзи ўшанча ичкарига кетган, қисқаси, нақтсизроқ яратилиб қолган бир махлуқ”.

Содикнинг онаси, Ҳомиднинг ёвуз ишларига кўмакчи Жаннат опа портретида қора бўёқлар янаям қуюқ ишлатилган: “У ердан бичиб олгандек пак — пакана, бурни юзи билан баравар, деярли теп — текис, кўзи қоққан қозик ўрнидек чуп — чуқур, оғзи кулаги билан қошиқ солишар даражада жуда катта... даҳшатли, мўддин бир хотин”.

А. Қодирий ўз қаҳрамон ва персонажларининг ташқи қиёфаси, портретига жуда катта ва жиддий вазифа юклайди: сеvimли қаҳрамон ва персонажлар портретдаёқ ижобийлаштирилади, қаҳрамонлашади, салбий персонажлар сурати эса уларнинг ёвуз ва бадкирдор кишилар эканини таъкидлаб туради. Шу тариқа адабий қаҳрамонлар феъл — тийнати, психологияси, ҳатти — ҳаракатларигина эмас, портретлариаро тафовут ва зиддиятлар тазод санъати воситасида бадий акс тонади.

Инсон қиёфаси, жисмоний тузилиши билан унинг феъл — сажияси, психологиясини мутаносибликда кўриш "асл эпос", фольклорнинг эпик жанрлари — миф, халқ дostonлари намуналарига хос муштарак хусусият.

Ҳиндларнинг "Маҳобхорат" асарида, қадимги юнонларнинг Геракл, Язон ҳақидаги мифлари, ўзбек қаҳрамонлик эпоси "Алпомиш"да салбий персонажлар қиёфаси уларнинг аъмоли, феъли каби беўхшов ва манфур.

А. Қодирий жаҳон фольклори, унинг эпик жанрлар тизимида жуда қадимдан мавжуд бўлган тасвирлаш усуларини ижодий ўзлаштириб, салбий персонажларнинг ички ва ташқи томонларини бир — бирига мутаносиб тасвир этган.

Бундай мутаносибликнинг аниқ илмий, ҳаётий манбалари мавжуд бўлганини Шарқда "илми қиёфа", Фарбда физиогномика номи билан маълум бўлган фан соҳаси, номаълум муаллифнинг "Қиёфатул — башар", турк олими Иброҳим Ҳаққийнинг "Маърифатнома" каби асарлари тасдиқлайди.

"Ўткан кунлар" салбий персонажларининг мудҳиш қиёфаси уларнинг хатти — ҳаракати, психологик тасвири билан тўлдириб мукаммаллаштириб берилган.

А. Қодирий Мусулмонқулнинг золим ва йиртқичлигини аниқ бадий манзараларда психологик таҳлил давомида қабариқ, аниқ кўрсатган. "Бир ғариби бечора" — Ҳомиднинг Отабек ҳақидаги туҳматдан иборат имзосиз хатини ўқир экан, "унинг киприксиз қисик кўзларида ўтлар" ёнади, ўрдага олиб келинган қаҳрамонни ҳузурига чақирар экан, "апти ортиқ даҳшатли бир ҳолга" киради.

Салбий персонажнинг бадий қурилмаси муаллиф тавсифи, портрет, психологик ҳолат тасвиридагина эмас, нутқининг лексик, фонетик, синтактик, стилистик воситалари, ҳаракат ифодаси орқали ҳам юзага келади.

Мусулмонқул индивидуал нутқининг қисқа, аммо аниқ бадий вазифа юкланган бўлакларидаги лисоний унсурлар мажмуида асабийлик, шошқалоқлик, истеҳзо ва нафрат, мустабидларга хос золимлик зоҳир бўлиб турибди.

Мусулмонқулнинг бадий-психологик тасвирини ташкил этган барча унсур ва бўлақлар романнинг асосий концепциясига кўра бир — бири билан бирлашади, шу зайлда бадий мукаммал, ўз индивидуал қиёфасига эга шахснинг такрорланмас тимсоли ҳосил бўлади. Буни куйидаги мисолда кўриш мумкин:

Мусулмонқул Ҳомиднинг Ўтаббой қушбеги гўё Отабекдан бир ҳамён олтин олиб жазодан қутқаргани ҳақидаги "мактуб"ини олгач, қушбегини ўлдиртириш учун саройга чақиради. Аммо Ўтаббой келгач, дарров қаҳр — ғазабини сочмайди, "гўё ҳеч нарса

кўрмагандек у билан қучоқлашиб" кўришади". Гапни айлантириб Ўтаббойни тилидан илинтирмоқчи, ўзича "жиноят"ни исботламоқчи бўлади. Шу тариқа муаллифнинг Мусулмонқулга нисбатан қўллаган "маккор тулки" ибораси бадий жихатдан пухта на асосли далиллаб берилади.

Муаллиф аниқ тарихий шахс портрети, психологияси, ҳаракатидаги нохуш жиҳатлар билан бирга унинг характерида мавжуд айрим дуруст хусусиятларни ҳам тарихийлик принципига мувофиқ кўрсатишни унутмаган.

Отабекнинг ўлим олдидаги осойишталиги ва жасоратини кўрган "Мусулмонқулнинг юзидаги "бояги аччиғлар ерини бир тикланиш вазияти" олади. "Кулимсираш ичида": "Дов юрагинг бор экан, йигит... Ҳайфки гуноҳинг бўйнингда", — дейди. Муаллиф романнинг шу эпизодига махсус изоҳ бериб, матн остига: "Мусулмонқулнинг ўзи ҳам фавқулодда юраклик эди" деб қайд этган ва унинг ўлимини дадил қаршилагани хусусидаги воқеани баён этган.

Шу тариқа "хон бўлмаса ҳам хонликдан — да юқори бир кучга молик бўлган сиёсат курсисига ўтирган", "хон ёнидаги ҳоқон" Мусулмонқулнинг тарихан аниқ, реалистик, кўп қиррали, мураккаб образи бунёд бўлади ва роман бадий тимсоллари системасида ўзига хос бир ўринни ишғол этади, даврнинг, мамлакатнинг тарихий шарт-шароити, манзараларини бадий акс эттиришга хизмат қилади.

"Ўткан кунлар" билан деярли бир вақтда ёзилган "Абулфайзхон" тарихий фожиасидаги ҳукмдор тимсолида Мусулмонқулга хос ўхшаш, муштарак хусусиятлар мавжуд. А. Қодирий ҳам, А.Фитрат ҳам халқчиллик принципидан келиб чиқиб аниқ шахс портретини яратганлар, улардаги энг муҳим хусусиятларни бадий умумлаштиришга муваффақ бўлганлар.

Мустабидликка, зулмга асосланган давлат тузумининг ҳалокати, инсониятга, халққа қарши борган шахсларнинг фожиаси "Ўткан кунлар"да ҳам, "Абулфайзхон"да ҳам прототипли персонажларнинг бадий образи орқали очиб берилган.

* Қодирий А. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 119 — бет.

1.3. "Алпомиш" ва "Ўткан кунлар"

Буюк ижодкор ва инсонпарвар, янги романчилик мактабининг асосчиси Абдулла Қодирийнинг "Ўткан кунлар" романи феноменини чуқурроқ англаш учун бу бадиий матн структураси асосини юзага келтирган айрим адабий – маданий манбалар ҳақида ҳам фикр юритиш керак бўлади.

"Ўткан кунлар" романининг бадиий – генетик манбаларидан бири "Алпомиш" эпосидир.

"Алпомиш" туркий этносга мансуб барча халқларнинг, хусусан, ўзбек халқининг бадиий тафаккури тараққиётига сезиларли таъсир ўтказиб келган. Бу фикр исботини эпосимизнинг гултожи "Алпомиш" ва жаҳон халқлари романчилиги олтинчи мактабининг дастлабки намунаси сифатида дунёга келган, биринчи ўзбек романи, улуғ адиб Абдулла Қодирийнинг шоҳ асари "Ўткан кунлар"ни қиёсий – типологик таҳлил қилиш жараёнида равшан кўриш мумкин. Зеро, ҳар иккала йирик эпик асар сюжет, композиция, қаҳрамон муаммосини ҳал қилиш, бадиий фикр ва бадиий гоа талқинлари жиҳатларидан қатор фарқли ва муштарак хусусиятларга эга.

"Алпомиш" – оғзаки, "Ўткан кунлар" – ёзма адабиёт намунаси. Бадиий онгнинг икки шаклига хос муайян тафовутли жиҳатлар уларни бир-биридан фарқлаб, ажратиб туради.

"Алпомиш" эпик турнинг дoston шаклидаги эпос, "Ўткан кунлар" эса роман жанрига мансуб, "Алпомиш"да, М. М. Бахтин иборалари билан айтганда, "мутлоқ ўтмиш", "Ўткан кунлар"да "яқин ўтмиш" ифода топган. Ўзбекларнинг миллий эпоси романтизм, А. Қодирийнинг илк романи эса реализм адабиёти намунаси, ҳар иккала асарнинг ҳам ўз бетакрор мустақил сюжети, композицияси ва қаҳрамонлари мавжуд.

Шундай фарқ – тафовутларга қарамай, ҳар икки асарнинг бадиий қурилмасини, концепциясини, сюжетининг айрим тармоқларини, қаҳрамонларини ўзаро яқинлаштириб, туташтириб турадиган аломатлар, белги ва хусусиятлар ҳам анчагина. Бу тасодифий бўлмай, балки улкан бадиий истеъдодга эга Абдулла Қодирий бадиий-фалсафий дунёқараши кўлами, илдиэлари, адабий-маданий манбалари билан изоҳланади.

Аёнки, ҳар бир буюк бадиий асар инсоният яратган маданий-маърифий бойликлар, тажриба ва ютуқларни ўқиб – ўзлаштириш, қайта ишланш ва ривожлантириш маҳсули сифатида юзага келади. "Ўткан кунлар" бу қонуниятдан мустасно эмас. Унинг

* Ушбу фaсл проф. О. Сафаров томонидан таҳрир қилинган.

муаллифи жаҳоннинг ўзигача мавжуд бўлган асосий маданий — адабий заҳираларидаги эътиборли асарларни пухта, чуқур ўрганган, улардаги бадий тажриба ва усулларни ўзлаштирган эди. Бу ҳол "Ўткан кунлар"нинг генетик-шажаравий тармоқлари ва манбалари барча туркий, форс-тожик, ҳинд ва араб халқлари фольклори, Шарқ мумтоз эпик ва лиро-эпик адабиёти, Ғарб романчилиги мактаблари чашмаларидан сув ичган. Буларгина эмас, биринчи ўзбек романи феноменини юзага келтирган тағзамин сифатида Шарқ фалсафий таълимотлари, айниқса, тасаввуф, ахлоқ ва эстетика, тарих ва ижтимоий-иқтисодий тафаккури ҳам муҳим омил бўлган.

Роман, хусусан, унинг тарихий роман кўриниши фольклорнинг эпопея (эпос) жанри билан чамбарчас боғлиқ. М. Бахтин "Роман ва эпос" тадқиқотида ёзганидай, йирик эпик шакл генетик-тарихий жиҳатдан бевосита эпопеяга бориб уланади. Бу фикрнинг тўғрилигини наинки ўзбек, балки бутун Марказий Осиё (Туркистон) халқлари адабиётларида тўнгич роман бўлган "Ўткан кунлар"ни жаҳон эпосининг нодир намуналари "Маҳобҳорат", "Рамаяна", "Илиада", "Одиссея", "Минг бир кеча", "Манас", "Алпомиш", "Шарёр ҳақида қисса", "Дада Қурқут китоби" ва бошқалар билан солиштирганда янада яққолроқ тасаввур қилиш мумкин.

Бундай чоғиштиришни хориждаги тадқиқотчилар ҳам амалга оширганлар. Чунончи, Баҳодир Каримнинг шаҳодатича, бундай кузатишлар америкалик адабиётшунос Христафор Майкел Мурфи ва олмон олимаси Зигрид Клайнмихел хонимларнинг тадқиқотларида мавжуд. Х. Мурфи Вашингтон университетиде 1980 йилда ёқлаган "Абдулла Қодирий тарихий романларининг илк ўзбек адабий аъналарига алоқаси" ("The Relationship of Abdulla Qodiriy's Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions") мавзусидаги докторлик диссертациясининг "Ўзбекларнинг классик исломий адабиёти ва фольклор аъналарарида ҳикояни баён этиш шакллари" деб аталувчи махсус тўртинчи бобида шу хусусда фикр юритди. У роман таркиби ва баён услубини "Алпомиш" ва "Кунтуғмиш" сингари халқ дostonларига қиёслаб, тубандаги мисолларни келтиради:

"Ўткан кунлар" — "Энди биз ташқари ҳовлини қўйиб, меҳмонхонаннинг ёнидан ичкари кирамиз...»;

"Алпомиш" — "Энди сўзни Алпомишдан эшитинг";

"Кунтуғмиш" "Энди гапни Кунтуғмишдан эшитинг".

Булар асар фаслларини узвий боғланишга ҳам кўмак беради" (Қаранг: Баҳодир Карим. Қодирий қадр. Т., А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003, 70 — 71 — бет).

3. Клайнмихел хоним ҳам 1993 йилда чоп этилган "Шарқона

ёзиш анъанасининг ривожланиши. 1910—1934 йиллар ўзбек драмаси ва насрий асарлар тадқиқи» китобининг «Туркистон ҳаётидан Абдулла Қодирийнинг икки романи» деб атаган махсус булимда бу масалага дахл қиларкан, «Ўткан кунлар»да «Қора Ҳомид» устидан қозонилган ғалаба эртакларда учрайдиган бахтли ечимни эслатишни таъкидлашни лозим топади (Каранг: Баҳодир Карим, ўша асар, 78—79—бетлар). Бинобарин, шу мулоҳазаларнинг ўзидаёқ «Алпомиш» эпоси билан «Ўткан кунлар» романи ўртасида муҳим генетик-типологик муносабатлар борлигини ва уларнинг қиёсий-типологик хусусиятларини ойдинлаштиришни тақозо этади.

Эпопея (эпос) сингари роман, айниқса, унинг тарихий роман кўринишида халқ, миллат, инсоният ҳаётининг ғоят муҳим тараққиёт ёхуд таназзул босқичлари бадиий ифода топади, эл-улус генезиси, жаҳон майдонида ўз ўрнини, қадр-қимматини топиши акс этади.

Жаҳон мумтоз эпосининг асосий типологик ва бадиий-эстетик хусусиятларини ўз бадиий қурилмасида тажассум этган "Алпомиш" достонининг фалсафий-ижтимоий концепцияси марказида туркий уруғлар, қабилаларни бирлаштириш ғояси туради. Бош қаҳрамон (Ҳакимбек)нинг туғилиши, фавқудодда куч — ғайрати, қалмоқ юртига сафари, ишқ йўлида кураш-уринишлари барча—барчаси шу мумтоз бадиий фикрни чуқурлаштириш, кенгайтириш, мустаҳкамлаш ва рўёбга чиқариш мақсадларига йўналтирилган.

"Ўткан кунлар" бадиий-фалсафий концептуал қурилмаси меҳварида эса феодал-патриархал тарқоқлик, бошбошдоқлик асоратларини бошдан кечириб, ўз мустақиллигини, эрк—озодлигини қўлдан бой бериш арафасида турган халқ фожиалари, қолаверса, шу фожиаларни англаш сари юз бериб уйғона бошлаган "қаҳрамонона руҳ" (Гегель ибораси) ифодаланган. Халқ эпоси ва миллий роман бадиий концепцияларидаги бундай муштаракликнинг сабаблари, бизнингча, қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, эпик турнинг икки бадиий шакли саналувчи эпопея ва роман муайян тафовутли жиҳатлари борлиғига қарамай, бир-бири билан генетик-шажаравий, тарихий нуқтаи назардан ягона бир манбага бориб туташади: роман бадиий жанр сифатида эпос (эпопеядан) ўсиб чиққан, унинг бевосита давоми. Роман эпоснинг бадиий тажрибаларини, ютуқларини, бадиий восита ва принципларини ижодий ўзлаштириб, янги маданий муҳит ва даврнинг муҳим хусусиятларини ўз бадиий оламига мужассамлаштирган ҳолда юзага келади ва ривожланади. "Ўткан кунлар"да нафақат "Алпомиш" достони, балки умуман жаҳон эпопеясига хос тасвир кўлами, тафаккур тарзи эпик кенглик ва

теранликнинг ижодий ва ижобий таъсирини ҳам, инъикосини ҳам кузатиш мумкин.

Иккинчидан, Абдулла Қодирий йирик ҳажмли бадиий асар яратаркан, ўз олдига бир ё икки инсонни, уларнинг оилавий ҳаётини ёинки саргузаштларинигина эмас, балки бир тарихий даврдан бошқасига қадам қўяётган халқ тақдири, ўтмиши, бугунги ва истиқболини бадиий ифода этишдек улкан бир бадиий вазифани қўйган эдики, бу мақсадни амалга оширишда унга эпос тажрибаси, ижодий-эстетик умда (принцип)лари кўпроқ қўл келганлиги рад этиб бўлмас ҳақиқатдир.

Учинчидан, Шарқ, хусусан, ўзбек оғзаки ва ёзма эпик адабиётида эпос ютуқларини истифода этиш ўзига хос анъана тусини олганлиги ҳам бундай бадиий муштаракликни белгилаб берганлигини таъкидлаш жоиз. Муаллифнинг ўзи ҳам романнинг бошланишида "Фарҳод ва Ширин", "Баҳром гур" сингари асарларни беҳуда эслатиб ўтмаган, албатта. Бинобарин, "Алпомиш" ва "Ўткан кунлар" қаҳрамонлариаро яқинлик ва муштаракликнинг омиллари ҳам худди шу юқорида эслатилган сабаблар билан изоҳланади.

Қаҳрамонлар характери, бадиий суврати, фаолияти, кечмиши ва тақдиридаги алоқа-боғланишлар, аввало иккала эпик асар концептуал тизимидаги умумий ғояга бориб тақалади. Чунончи, уларнинг марказий образларидаги баъзи бир "ташқи" ва "ички" ухшашликларни назардан утказайлик:

"Алпомиш"нинг етакчи қаҳрамонининг асл исми — Ҳакимбек, "Ўткан кунлар"да эса — Отабек. Қаҳрамонлар номида "бек" сўзининг борлиги, юзаки қараганда шунчаки бир тасодифий кўриниш — да, аслида бу ҳодисанинг чуқур маъноси бор, қолаверса, бунинг иккала асарнинг поэтикаси ва жанрий (эпос) талабларидан келиб чиқиб изоҳланадиган сабаблари мавжуд.

Эпоснинг жанрий хусусиятга кўра мамлакат, давлат, халқ, инсоният, коинот миқёсидаги воқеа — ҳодисаларни, тарихий — ижтимоий ўзгариш ва эврилишларни ўз бадиий оламида инъикос эттиргани боис унинг марказида шу ҳодиса ва ўзгаришларни бошқарувчи ҳукмдор ёки саркардалар туради. Бундай шахслар ташқи, ҳаракат ва тафаккур ҳудуди орқали улкан тарихий даврни ҳам, шу даврга хос ғоят зарур қонуният ва тамойилларни ҳам ифода этиш, бадиий ифода этиш мумкин бўлади.

Абдулла Қодирий эпосга хос ана шу анъанага ижодий ёндашиш эвазига ўз қаҳрамонининг халқона руҳи ва салобатини янгилаган. Фақат номдагина эмас, ҳар икки эпик қаҳрамоннинг илса-насаби, ижтимоий келиб чиқишида ҳам айрим яқинликлар бор. Ҳакимбек ҳам, Отабек ҳам давлат, жамият, халқ (уруф, қабила) бошқарувига алоқадор кишиларнинг фарзандлари. Тўғри, роман

қаҳрамони Отабек Алпомишдай "шоҳ"нинг ўғли эмас. Аммо унинг отаси Юсуфбек ҳожи ҳам мамлакат сиёсий ҳаётига аралашадиган, ҳукмдорлар сингари давлат миқёсида фикрлайдиган шахс. Бу образда муаллиф Шарқ эпик адабиётида кенг тарқалган адолатли подшоҳга хос айрим сифат-хусусиятларни мужассамлаштирган. Буни Юсуфбек ҳожининг Туркистон тарихи, тақдири, фожиаларига оид фикр-қарашларидан билиш мумкин. Адолатли шоҳ идеали Шарқ оғзаки ва ёзма эпик адабиёти намуналарида асрлар давомида бадиий тажассум топиб келган. Арабларнинг "Минг бир кеча", ҳиндларнинг "Маҳобжорат", "Панчатантра", Абулқосим Фирдавсийнинг "Шоҳнома", Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Алишер Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин", "Садди Исқандарий" сингари асарларида давлат, халқ, инсоният ҳаёти ва тақдирида ҳукмрон шахснинг ўрни, вазифалари, бурчи ва масъулияти муайян бир қаҳрамонлар ҳаракати, тафаккур тарзи тасвири орқали акс этган.

"Алпомиш" эпосига келганда эса шуни айтиш уринлидирки, унда мумтоз эпик асарлардан фарқли равишда мукамал давлатбоши тимсоли эмас, балки шакланаётган, сиёсий, ҳарбий, ижтимоий саҳнада ўз ўрнини топишга уринаётган ривожланиб боровчи, башариятнинг ахлоқий-таълимий, маънавий-маданий, фалсафий-тарихий сарчашмаларидан куч-қувват олиб камолот сари кўтарилаётган инсоннинг жисмоний, руҳий тадрижи бадиий ифода этилган. Мухтасар қилиб айтганда, "Алпомиш"нинг бош қаҳрамони жаҳон халқларининг бой тарихида марказий ўрин эгаллаган туркийларнинг комил давлат арбоби ҳақида орзу-тилақларининг, фалсафий дунёқарашининг бадиий тажассумидир.

Абдулла Қодирий ўз романининг бадиий концепциясига мувофиқ равишда тарих, бадиий адабиёт тажриба ва анъаналарига суянган ҳолда адолатли ҳукмдор ғоя-идеяларини сингдириб ифодалашга эришган. Бу бадиий вазифани амалга ошириш муаллиф учун осон кечмаган, албатта. Чунки тарихнинг аниқ бир босқичи (XIX асрнинг ўрталари) ифода этилган романда давлат тепасида оқил ва инсофли арбоб эмас, тарихий манбаларда эътироф этилгандай, иродаси заиф, уқувсиз хон турар эди. Тарих ҳақиқатига содиқ ижодкор романининг бадиий тизимига киритилган Худоёрхон образида адолатли подшоҳ ҳақидаги қарашларнинг зиддини кўради ва уни шу зайлда тасвирлайди. Шу тасвирдаёқ зукко ва серғайрат йўлбошчисиз қолган давлат ва халқнинг ҳалокат ва фожиалар сари йўл тутишидан иборат қўхна ҳақиқат инъикосини кўриш мумкин. Аниқроқ қилиб айтганда, ҳатто роман матнидаги Худоёрхон образида ҳам тазод бадиий усули воситасида мурувватли шоҳ хусусидаги қараш ва идеаллар ифодаланган. Бундай бадиий усул "Хамса"да Баҳром гўр ҳақидаги дostonда қўлланганлигини эслатиш

жоиз.

Бундан ташқари, бу бадий идеал юқорида эслатилган муаллифнинг фалсафий-ижтимоий қарашлари тажассуми бўлмиш Юсуфбек ҳожи, шунингдек, марказий образ Отабек характери, тафаккур ва фаолияти зуҳуротига айланган.

"Алпомиш" ва "Ўткан кунлар" муштараклигининг "ташқи" белгиларидан яна бири — оиладаги ягона ўғил ва қиз тасвирида кўринади. Ҳақимбек — Бойбури, Отабек — Юсуфбек ҳожи қонадонларидаги бирдан-бир ўғилдир. Тўғри, Қўнғирот юрти шохининг яна бир қизи Қалдирғоч ойим ҳам бор. Бойсари қонадонидан туғилган Барчи. эса нафақат яккаю ягона қиз, балки биргина фарзанд ҳам. Бизнингча, Шарқ адабиёти намуналари (достон, эртақ)да тез — тез учраб турадиган ёлғиз зурриёд мотиви "Ўткан кунлар"да ҳам истифода этилганлиги асло тасодифий эмас. Бу мотив роман бадий-фалсафий концепциясини юзага чиқаришга, асар драматизми ва фожеавий руҳини кучайтиришга, бурттиришга хизмат қилган. Чиндан ҳам романдаги воқеа тизими, бадий зиддияти, ечим кўп жиҳатдан шу омилга боғлиқ. Ота-она учун бирдан-бир "умид нишонаси" бўлган Кумушнинг улими, ёлғиз уил Отабекнинг ўрис босқинчиларига қарши жиҳоди акбарда мардона шаҳид бўлиши асарнинг асосий бадий концепцияси — Туркистон тарқоқлиги ва давлат қурилмасининг инқироzi масаласини кучайтиришга йўналтирилган.

Яна шундай "ташқи" муштарак белгилардан бири "Алпомиш"даги Ҳақимбекнинг ҳам, "Ўткан кунлар"даги Отабекнинг ҳам яккаю ягона ўғиллари бор бўлиб, уларнинг ҳар иккаласининг ҳам Ёдгор дея номланганликларида кўзга ташланади. Эҳтимол, буни тасодифий ўхшашликка йўйгувчилар топилар. Лекин аслида бу тасодифда А. Қодирий туркий этноснинг, хусусан, ўзбекларнинг отадан ё онадан ёдгор бўлиб ёруғ дунёга келганларга шундай ном қўйиш эътиқодига амал қилганини, қолаверса, шу аниқлани ифодалаган халқимизнинг ноёб бадий дурдонасига эътиром кўргазганини, энг муҳими эса "Алпомиш" ва "Ўткан кунлар" асарлари етакчи концепциялариаро жипс боғланиш — алоқалар таъсирини ҳам сезиш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, "Алпомиш" ва "Ўткан кунлар"ни бир-бирига яқинлаштирган, уларнинг ўзаро адабий — бадий муштараклигини таъмин этган бош омил концептуал тағъминнинг бирлигида аён кўринади. Хусусан, "Алпомиш"да туғилган уруғ-қабилаларни бирлаштириш, уларни ягона этнос қиррасига йиғиш госяи бўртиб, ажралиб туради. Бош қаҳрамоннинг ялдамқ юртига сафари, тўқсон алп билан беллашуви, зафар қучиб Шарқини ўз юртига олиб қайтиши эпос концепциясида фақат ишқ-муҳаббат етакчи мотив бўлиб қолмай, балки тарқоқ элатни асл маконига

келажанинг устивор масалари, тамойиллари, қонуниятларини қаҳрамон, персонажлар тимсолида мужассамлаштириш, психологик таҳлилнинг изчиллиги, теранлиги, ўтмишга, унинг бурилиш нуқталарига, тарихий шахслар ва улкан ҳодисаларга умуминсоний қараш ва идеаллар асосида ёндашиш, ижтимоий (давлат қурилмаси), индивидуал (айрим шахсдаги) ёвузликни инкор этиш кабиларда куринади.

Л. Толстойнинг "Уруш ва тинчлик" роман-эпопеяси – "янги давр эпопеяси", А. Қодирийнинг "Ўткан кунлар"и – жаҳон адабиётидаги "олтинчи романчилик мактаби"нинг биринчи намунаси.

Л. Толстойнинг роман-эпопеяси, А. Қодирийнинг илк тарихий романи жаҳон эпик адабиётида жиддий бурилиш ясаган, бадий кашфиёт, фавқулудда адабий ҳодиса сифатида бадий тафаккурни юксалтирган, уни янги поғонага кўтарган асарлар бўлди.

Ҳаёт тараққиёти, ҳаракатдаги инсон Л. Толстойнинг ҳам, А. Қодирийнинг ҳам доимий диққат марказида бўлган. Инсон ва жамият, шахс ва муҳитнинг мураккаб, зиддиятли, кўп қиррали муносабатлари, ички, ташқи алоқалари, диалектикаси уларнинг йирик эпик асарлари, айниқса, "Уруш ва тинчлик", "Ўткан кунлар"да ҳар томонлама бадий далилланган, фалсафий теранликда тасвирланган.

Тарих, унинг муайян босқичлари, улар орасидаги ижтимоий, ахлоқий алоқадорлик, мозий ва замоннинг туб, муштарак масалалари Л. Толстойнинг ҳам, А. Қодирийнинг ҳам бадий дунёқарашига етакчи ўринда туради. Тарихдан, унинг улўф ва фожиавий ҳодисаларидан жамиятнинг, инсониятнинг "истиқболи ғояси"ни излаш икки йирик санъаткор бадий оламини ўзаро боғлаб, туташтириб туради.

"Уруш ва тинчлик" Россияда крепостной ҳуқуқ бекор қилингандан сўнг, "Ўткан кунлар" Туркистонда "совет ҳокимияти ўрнатилган"дан кейин ёзилган. Давлат тузуми, ижтимоий – иқтисодий ҳаётдаги жиддий бурилиш, ислоҳотчилик, инқилобчилик жараёни икки адиб эпик ижодида, бадий-фалсафий оламида акс этган.

Халқ, халқчилик, умуминсоний қараш ва идеаллар "Уруш ва тинчлик" роман-эпопеясининг ҳам, "Ўткан кунлар" романининг ҳам бош концепциясини белгилаб, тайинлаб берган.

"Уруш ва тинчлик", "Ўткан кунлар"да тарихнинг улкан, оламшумул аҳамиятга молик ҳодисалари умуминсоний қарашлар, "яхшилиқ" ва "ёвузлик" орасидаги муттасил, абадий кураш тасвири орқали ифода этилган.

Икки асарда ҳам мозийнинг кенг, мураккаб манзаралари,

улкан фалсафий, ахлоқий, ижтимоий-сиёсий масалалар айрим оилалар тасвири орқали намоён бўлган. "Уруш ва тинчлик"да княз Балконский, граф Ростов, граф Безухов, "Ўткан кунлар"да Юсуфбек ҳожи, Мирзакарим қутидор, уста Олим оилалари қисмати орқали жамиятнинг ахлоқий-маънавий қиёфаси, миллий онг даражаси акс этган.

"Уруш ва тинчлик" роман-эпопеясининг асосий қаҳрамонлари учун Л. Толстойнинг ўз оила аъзолари, аждоди нақиллари прототип бўлиб хизмат қилгани маълум. Шунингдек, Андрей Балконский, ёш Николай Ростов, Пьер Безухов образларида Л. Толстой таржимаи ҳолининг айрим қирралари, характерининг муҳим жиҳатлари акс этган.

"Ўткан кунлар"даги қаҳрамон ва персонажлар образи учун А. Қодирий оиласи аъзолари, баъзи қариндошлари асос бўлганини адабининг ўзи ўғли Ҳабибулло билан суҳбатида эътироф этган*.

Булардан ташқари, Л. Толстой ва А. Қодирий романларида яна бир қанча ўхшаш томонлар борки, бундай ўхшашликлар улар ижодиининг "XIX асар бошларида пайдо бўлган янги даҳо" (Феллинский фикри) – Вальтер Скотт романлари билан муштараклигини кўрсатиши билан аҳамиятлидир.

В. Скоттнинг "Уэверли" романи шотланд адабининг қаламига мансуб биринчи роман, аниқроқ айтганда, биринчи тарихий романдир. "Тадқиқотчилар бу романнинг воқеалари нақтинги белгилар эканлар, яққоллик учун Вальтер Скоттни Толстой билан қиёслайдилар: "Уэверли"да "Уруш ва тинчлик"дагидай асар яратилиш пайти ва тасвирланган воқеа пайти оралиғи 50–60 йилни ташкил этган**. Шунингдек, "Уруш ва тинчлик" ҳам Толстой ижодида биринчи ва ягона роман – эпопея.

Энди худди шу нуқтаи назардан "Ўткан кунлар" романини кўриб чиқайлик. Роман яратилган вақт билан унда тасвирланган давр ораси 60–70 йилни ташкил этади.

Бу "ташқи" ўхшаш аломатлардан ташқари В. Скотт, Л. Толстой ва А. Қодирий романларини бир-бирига боғлаб турувчи бундай муштарак хусусият мавжуд. Бу хусусият учала асарда ҳам миллий озодлик руҳининг бадиий инъикос топишида кўринади. "Уэверли"да шотландияликларнинг Британия мустамлакачилигига, "Уруш ва тинчлик"да рус халқининг Наполеон босқинига, "Ўткан кунлар"да Туркистоннинг чор империясига қарши кураши

*Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. Тошкент: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрияти, 1983. 96-бет.

**Уруш Д. М. "Сам Вальтер Скотт" или "Волшебный вымысел". – В. Скотт. Собрание сочинений, в восьми томах. Т. 1. М.: Правда, 1990. С.

омиллари тасвир этилган.

Тарихий материалга муносабат, тарихий факт, тарихий тафсилот, тарихий давр тавсифи, тарихий шахслар тасвирида ҳам учала санъаткор ижодида муайян яқинлик мавжудки, бу Д. Дюришиннинг "ягона умумабадий жараён" ҳақидаги таълимотининг ҳаққонийлигини очиқ — равшан кўрсатиб турибди.

В. Скоттнинг "Уэверли", "Айвенго", "Квентин Дорвард" ва бошқа романларида Шотландия, Англия, Франция ўтмишининг улкан воқеалари туқима қаҳрамоннинг саргузаштлари, тақдири, қалб кечинмалари орқали ифодаланади. Тарихий воқеа, тарихий шахслар айрим бадиий лавҳа (эпизод)лардагина ифода этилади. Сиртдан қараганда, мозий воқеалари иккинчи даражали аҳамиятга моликдай кўринади. Аммо аслида бадиий матндаги бундай тарихий ҳодиса ва тарихий шахслар тасвири туқима қаҳрамон ва персонажлар ҳаракати, бадиий туқима унсурлари билан қушилиб — бирикиб, ўтмишнинг кенг ва мураккаб манзарасини юзага келтиради, китобхоннинг мозий ҳақидаги таассуротларини ойдинлаштира олади, муаррих нигоҳидан одатда четда қолиб кетадиган нуқталарни илғашга ёрдам беради. Муаррих Тьеррининг ёзишича, В. Скоттнинг тарихий романлари юзага келгач, тарихчилар ҳам ўтмиш воқеаларни шотланд адаби услуби, ифода тарзига монанд баён этишга киришадилар ва энди уларнинг асарлари муваффақият қозона бошлайди*.

Мана шу фактнинг ўзиёқ В. Скоттнинг романларида тарих асосий, бирламчи ўрин тутганлигини кўрсатиб турибди.

Шотланд ёзувчисининг ўзига хос бир қанча тарихий — бадиий хусусиятларга эга бўлган асарлари бир бадиий ҳудуд доирасини босиб ўтди ва жаҳон адабиётидаги "Вальтер Скотт романи" деб юритиладиган ҳодисани вужудга келтирди.

А. Пушкиннинг "Капитан қизи", Л. Толстойнинг "Уруш ва тинчлик", Ж. Зайдоннинг "Ўн еттинчи рамазон", "Арманиса" ва ниҳоят А. Қодирийнинг "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён" асарлари "Вальтер Скотт роман"ларидир.

"Вальтер Скотт романи" жаҳон сўз санъатидан мустаҳкам ўрин олди, кўплаб миллий адабиётларга кириб келди, ҳар бир даврнинг поэтик-бадиий талаблари, адабий оқим ва методларнинг принципларига мослашди, анча олис тадрижий йўлни босиб ўтди. Бу роман типи Ғарб адабиётида ҳам, Шарқ адабиётида ҳам мавжуд.

А. Қодирий, В. Скоттнинг романчилик тажрибасидан фақат Ж. Зайдон ижоди орқалигина эмас, рус адабиёти, аслиятдан русчага

* Ўша асар. 31-32-бетлар.

Ўғирмалар орқали ҳам хабардор бўлган.

"Ўткан кунлар" ва Вальтер Скоттнинг айрим тарихий романлари матнини қиёсий таҳлил этиш Абдулла Қодирий шотланд романи нависининг асосий асарлари билан русча ўғирмалар орқали танишган дейишга имкон беради.

А. Қодирий рус-тузем мактабида ўқиган, русча адабиётлардан бир қанчасини ўзбек тилига ўғирган. Рус тилида маъжуд бўлган асарларни муттасил ўқиб борган. Бу эса ун тўққизинчи асрнинг биринчи чорагидаёқ Россияда асарлари кенг тарқалган В. Скотт тарихий романларидан ўзбек адаби яхши хабардор бўлган, деган фикрга қилишга асос беради.

Диониз Дюришин умумадабий жараён таҳлиliga бағишланган тадқиқотида "шажаравий алоқа муносабатлари"нинг шрисийлик механизми қуйидаги воситалар орқали юзага келишини кўрсатган: публицистика, адабий танқид, адабиётшунослик, китобхон идроки шакллари, таржима...³

Словак олими таклиф қилган "шажаравий-алоқа муносабатлари"га оид таснифга асосланадиган бўлсак, А. Қодирий В. Скоттнинг шахси, адабий мероси, таржимаи ҳоли, ижодининг пядий-поэтик хусусиятлари орқали энг аввало рус публицистикаси, адабий танқиди, адабиётшунослиги ва адибларларининг русча ўғирмалари орқали огоҳ бўлиб борган.

Вальтер Скотт тарихий романларидаги айрим бадий усул ("приём")лар Қодирийнинг "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён" асарларида кўринади.

Вальтер Скотт "Квентин Дорвард" романига ёзган сўз бошида тасвирланаётган давр тавсифини беради, тарихий вақт (XV аср), давлат тузуми (феодал қурилма), ўша давр одамларининг хулқ-атвори (рицарлик руҳи, шахсий манфаатда ўз бахтини кўрган дағал интилар)га тўхталади.

Абдулла Қодирийнинг "Ўткан кунлар"и ҳам "Сўз боши" билан бошланган. Бу асарда ҳам тарихий давр ва унинг ижтимоий шрифиси аниқ белгиланган (мозий, "яқин ўткан кунлар", тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари бўлган кейинги "хон замонлари"). Лекин А.Қодирий Вальтер Скоттдан фарқли равишда тарихий даврнинг кенг тавсифи, тарихий шахслар суврати, феъл-атворини "Сўз боши"да ҳам, романининг илк бобида ҳам бермайди. "Квентин Дорвард"нинг I—боби эса бошдан оёқ Франция қироли Людовик XI (1423—1483) шахси, даври ҳақидаги тарихий маълумотлардан иборат. Шотланд адабининг ўзи "Уэверли"га ёзган

³ Диониз Дюришин и коллектив. Систематика междлитературного процесса. Прегислав: Веда, 1988. С. 36.

изоҳида асар бошида келтирилган тарихий маълумотлар, оила хроникалари китобхонларни зериктириши мумкинлигини эътироф этган эди. "Ўткан кунлар" романида ҳам Вальтер Скотт асарларидаги каби тарихий давр тавсифи бор. Қодирий китобхонга мана шу маълумотларга олдинроқ тайёрлаб, уни зериктирмайдиган йўсида тарихий давр тавсифини чизади. "Ўткан кунлар"даги III бўлимнинг биринчи боби ана шундай тавсиф билан бошланган ("Мусулмонкул истибдодига хотима"). Бу бобгача китобхон Мусулмонкул, Худоёрхон, Нормухаммад кушбеги каби тарихий шахсларнинг суврати, сажияси, тарихий жараёнлардаги урни билан танишган. Шу боисдан бу боб ўқувчига оғирлик қилмайди, аксинча, романда акс этган давр моҳиятини чуқурроқ, яққолроқ тушунишга ёрдам беради.

Шу фикрнинг ўзидек А. Қодирий "Вальтер Скотт романи"га ижодий – эркин муносабатда бўлганини, уни сифат жиҳатдан янгилаганини, романнинг жанр сифатида ўсиб-ўзгариб, шаклланиб боришини ижод тажрибасида исботлаганини кўрсатиб турибди.

Ойбек "Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли" рисоласида "Ўткан кунлар"даги бундай тарихий тавсифларнинг берилишини маъқулламайди. Унинг ёзишича, асарда "тарихийлик кўпинча фақат чиройли хроника" характерида берилади.

"... Бадиий яратувчанлик, яъни тарихни бадиий тушуниш ўрнини тавсифлаш олади...

... Ёзувчи тарихий фактларнинг бадиий хроникасини беради. Тарихий воқеалар ичида ўқувчи ҳар вақт айрим шахсларнинг мушоҳадаси, тарихнинг негизини бадиий образларда очмайди".

Гарчи рисола муаллифи "романда тарихий фактлар қонсиз тавсифланмайди" деб, бу фикрини айрим мисоллар орқали исботлаб берса-да, умуман олганда, "Ўткан кунлар"да тарихий факт, тарихий маълумот, давр тавсифи тасвирини маъқулламаган. Бу кенгроқ қаралганда нафақат "Ўткан кунлар", шунингдек, "Вальтер Скотт роман"ини инкор этишга олиб келган. Ҳолбуки, бундай роман типи XIX – XX асрларда жаҳон насрида кенг тарқалган, миллионлаб мухлисларига эга эди.

Умуман олганда, Ойбекнинг тадқиқотида бадиий асарга бўлган сиёсий-партиявий муносабат яққол кўриниб турибди. Аммо унинг "Ўткан кунлар"га тарихий роман сифатида берган баҳосида кўпроқ назарий-поэтик қарашларнинг акси сезилади. Гап шундаки, Ойбек жаҳон адабиётида вужудга келган ва шаклланаётган тарихий романнинг иккинчи (тарихий-биографик) типи асосида фикр юритган ва "Ўткан кунлар"; кенгроқ олганда, "Вальтер Скотт роман"ларига мазкур роман кўринишига асосланиб баҳо берган.

Тарихий романнинг бундай типига воқеа тизимида тарихий

воқеа ёки тарихий шахс образи марказий ўрин тутади, асар марказида одатда аниқ шахс тимсоли туради, "ҳар бир воқеа, ҳар бир картина, деталь" (Ойбек) тарихий материал асосида ташкил топади ёхуд унинг моҳиятидан келиб чиқади, аниқроқ айтганда, ҳужжатлилика асосий эътибор берилади. Ойбек сўзлари билан айтганда, тарихий воқеалар романнинг бадиий тўқимасининг узвий қисмини ташкил этади. "Ўзаро урушларда, қўзғолонларда қаҳрамонлар бевосита иштирок этади", қаҳрамонларнинг чинакам тақдири мана шундай саҳналарда белгиланади*.

"Вальтер Скотт романи"нинг Фарбу Шарқ насрига таъсири шу даражада эдики, ҳатто б. роман типини инкор этган, "янги тарихий роман"га хайрихоҳ бўлган Ойбекнинг ўзи ҳам ижодида шу таъсирни бошдан кечирган. Унинг биринчи йирик эпик асари "Қутлуғ қон"да "Вальтер Скотт руҳи" кўпроқ намоён бўлган: тарихий давр тўқима қаҳрамон фаолияти орқали инкишоф этилади, улкан тарихий воқеалар (жаҳон уруши, миллий озодлик қўзғолони) матн ортида ва айрим эпизодларда ифода қилинган. Фақат "Навоий" романига келиб ёзувчи тарихий романнинг иккинчи — илгир типини тўла бадиий ўзлаштириш ва "Вальтер Скотт роман"ини "четлаб" ўтишга муваффақ бўлди.

В. Скотт ва А. Қодирий ижодида айрим бадиий усуллардан фойдаланишда ҳам муштараклик бор. Масалан, "Квентин Дорвард" муаллифи ўз романини "сир сақлаш" приёминини қўллаш билан бошлаган. Тоғли Шотландиядан Францияга омад излаб келган ёш ва жасур йигит бу ерда эл қатори кийинган шаҳарлик кишини учратади ва бу одам савдогар бўлса керак деб ўйлайди. Орадан анча вақт ўтиб, тоғасининг ёрдами билан қиролнинг шахсий гвардиясига ишга ўтгач, саройда "ўша одам"ни кўради ва унинг Франция қироли Людовик XI эканини билади. "Сир сақлаш" усули китобхонни қизиқтириш, уни воқеа тизимига тезроқ жалб этишга хизмат қилган.

Бундай бадиий усулни Абдулла Қодирий ҳам ўз тарихий романларида жуда ўринли, маҳорат билан қўллаган. Бу ҳақда М. Қўшжонов шундай ёзади: "Ўткан кунлар"да асарнинг бошланишидаёқ кўзга ташланадиган ёзувчининг ўзига хос услуби: тасвирда воқеаларнинг маълум бир томонини сир сақлашдир. Бирор воқеа ё рўй берган, ё рўй бераётир ва ёки рўй бермоқчи. Буни китобхон яхши сезиб туради. Аммо ёзувчи бу воқеа билан китобхонни дарров таништира қолмай сир сақлайди. Баъзан

*Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 14-том. Тошкент: Фан, 1979. 126-127-бетлар.

воқеанинг моҳиятини яширади. Аммо ҳали ўқувчига аниқ воқеа муносабатини билан ёзувчи қаҳрамон психологиясида рўй бераётган маълум бир ўзгаришларга имо қилади...”*

“Ўткан кунлар”да Отабек билан Кумушнинг илк учрашуви, “Меҳробдан чаён”да Султонаlining Анварга “хиёлати” айнан шу усул — “сир сақлаш” йўли билан тасвирланган.

В. Скотт ва А. Қодирий тарихий романларидаги муштараклик қирраларидан яна бири уларда адибнинг ровий сифатида воқеа тизимини бошқариб туришида кўринади. В. Скотт “Квентин Дорвард”да марказий персонаж ҳақида “қаҳрамонимиз”, “бизнинг ёш чет эллик сайёҳ”, каби сўз ва ибораларни қўллайди. “Олдинги бобда айтганимиздай, нонушта жуда кўнгилли ўтди”. “Мен ўз ҳикоямни тугаллаб, бу қўлёмани нашрга юборган эдим” каби гаплар орқали бевосита китобхонга мурожаат этади.

“Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” асарларида ҳам муаллиф иштироки мавжуд: “Энди биз ташқари ҳовлини қўйиб, меҳмонхонанинг ёнидан ичкарига кирамиз.”*. “Биз ичкарига кирамиз: ҳовлининг икки томони то Кумушбидининг уйигача қатор куяв кутган хотинлар, бола — чақалар билан тўлган”, “юқорида Отабек томонидан олинган мактубнинг ҳақиқати мана шу йўсин хиёлатнинг натижаси эдиким, биз энди хиёлат қаҳрамонлари билан ўқиғучини танишдирамиз”. “Шу чоққача бир неча саҳифаларни маҳдумнинг таърифи билан тўлдирдик”. “Эҳтимолки, домланинг гийбатини ҳам қилдиқ ва қилармиз”.

В. Скотт ва А. Қодирий романларидаги алоқадорликни кўрсатувчи қирралардан бири асар хотимасида муаллиф томонидан қаҳрамоннинг келгуси ҳаёти, тақдири, шажарасининг аҳволи хусусида мухтасар маълумот берилишида ҳам намоён бўлган.

Шотланд адаби “Айвенго”ни тугаллар экан, қаҳрамоннинг келгусида “Ричард саройида муваффақиятли хизмат этгани, аввалгидай подшоҳнинг марҳаматига ноил экани” ҳақида хабар қилади. Фақат бу “олийҳиммат, аммо шошқалоқ ва орзупараст ҳукмдорнинг вафотидан сўнг Уилфред Айвенгонинг барча иззатгалаб орзу ва уринишларининг барбод бўлганини” ҳам қайд этиб ўтади.

А. Қодирийнинг иккала тарихий романи сўнгида қаҳрамонларнинг келгуси тақдири ҳақида маълумот берилган. “Ўткан кунлар”нинг хотимасида “Ёзғувчидан” деб номланган изоҳ

* Қўшжонов М. Моҳият ва бадияят. Тошкент: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, — 7-бет.

** Қодирий А. Ўтган кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 28-бет.

булиб, унда Ёдгорбекнинг асримизнинг 20–йилларида вафот этгани, ундан қолган икки ўғилдан бири “масъул ишчи”, иккинчиси “Фарғона босмачилари орасида экан”и хабар қилинган. Бу маълумотни улуғ санъаткор шунчаки, тасодифан келтирган эмас. Унда романнинг бош қаҳрамони ва унинг авлоди тақдирида бутун ўзбек халқининг мураккаб қисматига ишора бор.

Икки улуғ ижодкор асарларидаги юқоридаги каби ўхшаш жиҳатлар, бадиий муштараклик инсоният ижтимоий-тарихий тараққиёти босқичларининг бирлиги ва қонуниятлари мағзидан келиб чиқади, умумадабий жараён ривожланиш босқичлари ва улар орасидаги ворисийликни яққо кўришга имкон беради.

Оддин таъкидланганидек, А. Қодирий бадиий ижоди, хусусан, тарихий романлари инсоният минг йиллар давомида яратган маданий, адабий, фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий заҳира, таълимот, назарияларни ўқиб-ўрганиш, бадиият нуқтаи назаридан ўзлаштириш, қайта ишлаш ва ривожлантириш маҳсули сифатида юзага келган.

А. Қодирий эпик ижодининг бадиий манбалари сифатида жаҳон эпик адабиёти намуналари (“Маҳобҳорат”, “Рамаяна”, “Илиада”, “Одиссия”, “Манас”, “Минг бир кеча”, “Алпомиш”...). Шарқ (турк, форс – тожик, араб, ҳинд) мумтоз лирик, лирик – эпик бадиий мероси, фольклор намуналари, Фарб (Европа) ва Шарқ сўз санъати, хусусан, романчилиги дурдоналарини кўрсатиш мумкин.

Юқорида санаб ўтилган алоқа – боғланишлар орасида араб адабиби Ж. Зайдон ва А. Қодирий тарихий романлари ўртасидаги муштараклик ва тафовутларни ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга. Чунки бу назарий муаммони қиёсий – типологик нуқтаи назардан ўрганиш адабиётлараро, асарлараро муносабат, яқинликларни аниқлаш билан бирга улкан бадиий истеъдод эгаси, жаҳон адабиётисидаги олтинчи романчилик мактаби асосчиси А. Қодирий бадиий ижодининг новаторона моҳиятини чуқурроқ аниқлаш имкониятини беради.

Авваламбор шуни айтиш керакки, бу масала адабиётшунослик томонидан маълум даражада ўрганилган. С. Ҳусайн, С. Мирвалиев, И. Мирзаев каби олимларнинг тадқиқотларида А. Қодирий ва Ж. Зайдон тарихий романлариаро ўхшашлик ва фарқлар масаласи кўриб чиқилган.

Бу масалага биринчи бўлиб эътиборни қаратган Сотти Ҳусайн вульгар социологизм таъсири остида ва шунингдек адабиётларнинг, бадиий асарларнинг ўзаро алоқаси, робита – боғланишлари тўғрисидаги қарашлар билан яхши таниш бўлмагани, уларни чуқурроқ ўзлаштирмагани сабабли бу назарий-поэтик муаммони илмий асосда баҳолашга ожизлик қилади ва А. Қодирийни “бадиий приём”ларни Ш. Зайдондан ўзлаштириб

таъминлайди. Шу билан бирга, характерларни тулақонли реалистик, тарихий ифодалаш имкониятини ҳам маълум даражада чеклаб қуйиши мумкин.

Абдулла Қодирий романларига келганда шуни айтиш лозимки, адиб эпик тур шартлари, хоссаларига риоя қилган ҳолда қаҳрамонларнинг руҳий-маънавий олами, тадрижи, зиддиятлари ифодасига катта аҳамият берган.

Абдулла Қодирийнинг адабий қаҳрамонлари ўз индивидуал қиёфасига эга, тарихий муҳит билан чамбарчас боғлиқ, шу муҳит доирасида ҳаракат этувчи, баъзи пайтларда тафаккур, интеллектуал савия, дунёқараш жиҳатидан ўз даври мезон ва ақидаларидан устун турадиган, ҳатто у билан зиддиятга боришдан тап тортмайдиган шахслардир.

Абдулла Қодирий даҳоси яратган характерлар бадиий жозибаси, психологик теранлиги жиҳатидан жаҳон реалистик романчилигининг улкан намояндалари Л.Толстой, О. де Бальзак, Г. де Мопассан, Э. Золя, Ф. Достоевский бунёд этган адабий типлар, бадиий образлар билан бемалол баробар туради, ҳатто баъзи ҳолларда улардан устунроқ ҳам.

"Ўткан кунлар" ва В. Скотт, Ж. Зайдон тарихий романларининг қиёсий-типологик таҳлили яна шундан далolat берадики, А. Қодирийнинг эпик дурдонаси жанр нуқтаи назаридан роман-эпопеяга маълум маънода яқинлашиб қолган. "Олтинчи романчилик мактаби"нинг биринчи намунасида олий эпик шакл (эпопея)га хос бир талай белги-хусусиятлар тажассум топган. Бу халқ, миллат, мамлакат, инсоният, ҳатто коинот кўламида фикрлаш, йирик ижтимоий-сиёсий, фалсафий, ахлоқий муаммоларнинг бадиий инъикоси ва тадқиқи, кескин бурилиш, ўзгаришлар арафасида турган тузум ва давлат тақдири масаласи, эпик майдоннинг кўламдорлиги ва бошқалардир.

Абдулла Қодирий жаҳон маданияти, хусусан, адабиёти хазинасидаги бадиият намуналарини чуқур ўқиб-ўзлаштириши, уларни замонавий тафаккур, илғор дунёқараш, таълимотлар асосида таҳлил ва бадиий тадқиқ қилиши, энг муҳими, улкан санъаткорлик, ижодкорлик салоҳиятини аниқ, ёрқин ишга сола олганлиги сабабли "Ўткан кунлар"дай етук, буюк адабий-маданий аҳамиятга эга бўлган романи ёзишга эришган.

А. Қодирий навбатдаги романи "Меҳробдан чаён"да давр (кейинги хон замонлари), мавзу (мозийдаги ижтимоий, маданий ҳаёт, ишқ-муҳаббат) жиҳатдан "Ўтган кунлар" бадиий-адабий анъаналарини давом эттирди. Маълум бир маънода "Меҳробдан чаён"ни "Ўтган кунлар"нинг тадрижий-мантикий давоми деса ҳам бўлади.

Туғри, маданий, адабий-эстетик тафаккур тараққиёти,

ижтимоий-иқтисодий, мафкуравий, сиёсий давр тамойиллари умуман олиб қараганда, бадий адабиётга, шу жумладан, "Меҳробдан чаён" романи бадий-ғоявий структурасига ўз таъсирини ўтказди. Бундай таъсирни, масалан, романда акс этган синфийлик тасвири мисолида кўриш мумкин.

"Меҳробдан чаён" муаллифи шўро ижтимоий дунёқарашида тобора мустаҳкам ўрин олиб бораётган синфийлик ақидаларига маълум даражада суянган. Аммо буюк романнавис бадий оламида ифода топган синфийлик кейинчалик шўро адабиётида кенг томир билан сохта, ғайритарихий тарзда эмас, умуминсоний дуёқараш, ахлоқ мезонларига таянилган ҳолда намоён бўлган.

Жамиятнинг муайян синф ва табақаларига бундай муносабат XIX аср жаҳон романчилигининг буюк намояндалари О. де Бальзак, Э. Золя, А. Толстой, Ф. Достоевский эпик ижоди намуналарида ўз бадий ифодасини топган эди.

Шундай қилиб, буюк санъаткор ва мутафаккир А. Қодирий жаҳон адабиётида нодир ҳодисалардан бири бўлган ва Е. Бертельс томонидан "олтинчи романчилик мактаби" деб таърифланган янги йўналишни бошлаб берди. Бу романчилик мактаби А. Қодирийнинг лирик эпик романлари билан интиҳо топмади, балки ўсиб, ривожланиб, ўз эпик-поэтик майдонини кенгайтириб дастлаб ўзбек, кейин бутун Марказий Осиё адабий-бадий ҳудудини қамраб, эгаллаб борди.

Бу фикрга худди мана шу ҳудудда адабий-бадий жараённинг кейинги босқичларида юзага келган романларни қиёсий-типологик таҳлил, тадқиқ қилиш орқали ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Умуман олганда, Абдулла Қодирий тарихий романларини бошқа ижодкорлар асарлари билан қиёсий-типологик муқояса қилиш улкан адиб бадий меросидаги генетик-тарихий, шажаравий манбаларни аниқлаш билан бир қаторда биринчи ўзбек романнависи бадий маҳорати даражасини, эпик ижодининг новаторона моҳиятини белгилаш имконини ҳам беради.

I – бобга оид хулосалар:

1. Биринчи ўзбек романи ва у билан биргаликда шаклланган «олтинчи романчилик мактаби» биринчи навбатда миллий адабий – бадий жараён тараққиёти, маънавий-эстетик эҳтиёжи маҳсули, шунингдек бўлиб юзага келди. Маърифатпарварлик, жадиҳчилик ҳаракатлари, маънавий-маданий, ижтимоий тафаккурдаги янгиликлар, кўтарилиш жараёнлари катта эпик шакл-роман генезис ва шаклланишига мустаҳкам замин ва шарт-шароитни яратиб берди.

2. Ўзбек адабиётида «Ўткан кунлар» романининг юзага келиши ва бу эпик асарнинг бадиий-эстетик жиҳатдан мукамал ва тўлақонлиги чуқур бадиий-генетик асос ва манбаларга эга. Булар фольклор, мумтоз адабиёт ҳамда жаҳон романчилиги намуналаридир.

3. «Ўткан кунлар» бадиий-эстетик тизимида Шарқ (турк, араб, форс-тожик, ҳинд) ва Ғарб (Европа) адабий-бадиий тажрибалари, ютуқлари уйғунлиги (синкретизми)ни кўриш мумкин. Бу, биринчидан, романнинг бадиий майдон, кенг эстетик тизим тарзида барча илғор анъана ва янгиликларни ўз ҳудудига қабул қила олиш ва ижодий-бадиий қайта ишлаш, ўзлаштириш имкониятларини намоён қилса, иккинчидан, муаллиф А.Қодирийнинг жаҳон (Шарқу Ғарб) адабий-бадиий меросини атрофлича эгаллаганидан далолат беради.

4. «Ўткан кунлар» XIX–XX асрларда жаҳон эпик адабиётида кенг тарқалган «Вальтер Скотт романи»га мансуб. А.Қодирий тарихий романнинг бу шаклига эркин-ижодий тарзда муносабатда бўлиб, уни сифат ва бадиий мундарижа жиҳатдан янгилади, унга янги давр бадиий-фалсафий дунёқараши, тафаккури жиҳатидан ёндашди. Чунончи, «Вальтер Скотт романи»га хос саргузаштлилиқ ва «ўткир сюжет» унсурлари чекланиб, уларнинг ўрнини теран психологик таҳлил, ижтимоий ҳаётнинг реалистик, ёрқин эпик манзаралар эгаллади.

5. Нафақат ўзбек, шунингдек, Марказий Осиё эпик адабиётларида илк роман бўлган «Ўткан кунлар» ўзининг мукамал бадиий олами, фалсафий концепцияси билан шу бадиий ҳудуддаги тарихий романнинг келгуси тараққиётининг устивор йўналишларини белгилаб берди.

II боб. Адабий-бадий ворисийлик ва тарихий роман тадрижи

II.1. Давр ва тарихий роман

XX асрнинг 20 – йиллари иккинчи ярмидан бошлаб собиқ иттифоқ ҳудудидаги миллий адабиётларда марксча-ленинча маффуранинг ҳукмронлик даври бошланди. Комфирқанинг бадий адабиёт ҳақидаги махсус қарори (1925, 18 июнь)да “бизда умуман синфий кураш тўхтаганидай... адабиёт фронтида ҳам тўхтамайди” деган ақида алоҳида таъкидланган. Бинобарин, синфий жамиятда бетараф санъат йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Диалектик материализмнинг янги соҳалар (биология, психология, умуман, табиий фанлар)га кириб бориш жараёни бошланди. Бадий адабиёт соҳасини забт этиш муддати етди”.

Шундай қилиб, В. Лениннинг 1905 йилдаёқ “Партия ташкилати ва партия адабиёти” мақоласида назарий – маффуравий фикрдан белгилаб берилган санъат ва бадий адабиётни ҳукмрон фирқа итоатига ўтказиш ҳақидаги кўрсатмасини амалиётга тадбиқ этиш жараёни бошланди.

Марказий Осиё, шу жумладан, ўзбек адабиёти намояндалари “партиявий ҳомийлик” таъсири ва оқибатларини сизга бошладилар. Чунки мустабид фирқанинг “тарихий” қирқиндаги 16 – моддада аниқ қилиб “иттифоқимизнинг кўп сонли шумқурият ва вилоятларида миллий адабиёт тараққиётига кучли эътибор бериш зарур” деб ёзиб қўйилган эди. Бу “эътибор” тўғрисида 1926 йили А. Қодирий устидан суд бўлиб ўтди ва айбсиз ядид бир неча ой қамоқда сақлаб турилди. 1927 йилда Чўлпонга ялпи вужум компанияси бошланди. Унга “буржуа – миллатчи шоир” тизмаси босилди. 1928 йили М. Шевердин “Ўткан кунлар”га шўровий хуруж тарихини бошлаб беради. Шу йиллардан жадид адабиётига, унинг етакчи вакилларига ҳужумлар кучая бошлади.

Бундай вазият бадий адабиётнинг барча соҳалари, шу жумладан, тарихий наср ва тарихий драматургия тараққиётига ўз адабий таъсирини ўтказди.

30 – йиллар бошида турли адабий оқим ва ташкилотларни тарқатиб юбориб, ягона ёзувчилар уюшмасининг ташкил этилиши амалда адабиёт устидан шўровий сиёсатнинг якка ҳукмронлигига олиб келди. Бадий адабиёт тўла – тўқис фирқа назорати остига

* Хрестоматия по теории литературы. М.: Просвещение, 1982. С. 62.

олинди. Марксча - ленинча дунёқараш сўз санъатининг мафкуравий - назарий асоси бўлиб қолди.

Шуро адабий сиёсати "замонавийлик" талабини кун тартибига қўйди. Бу талабга кўра ҳар бир ижодкор тасвирланаётган ҳар қандай даврга марксча - ленинча назария асосида баҳо бериши, даврнинг "илғор ғоялари"ни бадиий-эстетик концепция марказига қўйиш лозим эди. Аслида "замонавийлик" заминида "янги давр"- шуро тузуми ҳақида кўпроқ асарлар ёздирриш сиёсати турарди. Бу эса мозийга бағишланган бадиий асарларнинг сезиларли даражада камайиб кетишига сабаб бўлди.

Шунга қарамай, сўз санъаткорлари тарихий воқеаликни ижодий - бадиий ўзлаштириш ҳаракатини тўхтатмадилар. Шеърят, эпос, драматургия жанрларида Ватан, халқ ўтмишини бадиий ифода этган яратмалар юзага келди. Марказий Осиё адибларидан Садриддин Айний, Абдулҳамид Чўлпон, Берди Кербобоев, Собит Муқонов, Ж. Турсунбеков ва бошқаларнинг қаламига мансуб бўлган роман, повесть, достон, драмаларда Туркистон тарихининг турли қатламлари бадиий инъикос топди.

Уларнинг серқирра ва давр дунёқарашидан холи бўлмаган мураккаб ижодида жаҳон тарихий адабиётининг реалистик анъаналари, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат сингари катта санъаткорларнинг ижодий - бадиий тажрибалари ривожлантирилди, адабий ворисийлик давом этди.

Йирик санъаткор Садриддин Айнийнинг "Дохунда" (1930), "Қуллар" (1933) романлари Марказий Осиё тарихий насрида алоҳида бир ўринни ишғол қилади.

С. Айнийнинг тарихий романлари - улкан бадиий оламни ўзига жо қилган, авлодлар давомийлиги ва "тарихимизнинг энг қирлик, қора кунлари"ни реалистик принциплар асосида ёритувчи асарлар.

С. Айний зуллисонинг - ўзбек ва тожик тилларини бирдай мукамал билган адиб эди. У Бухоро мадрасаларида 20 йилга яқин ўқиган, турк, араб, форс- тожик маданияти, фани ютуқларини пухта ўзлаштирган.

Шу билан бирга, у Европа маданияти, адабиётидан ҳам яхши хабардор эди.

Жаҳон ўтмиш маданиятини, етук бадиий ёдгорликларни ижодий ўзлаштирган адибнинг тарихий романларида Туркистон тарихининг маълум бир босқичлари ўзининг бадиий ифодасини топган.

С. Айний тарихий романларида бадиий тип ва характерларнинг мажмуини кўриш мумкин.

А. Қодирий эпик ижоди мисолида кўрган миздайд, Марказий Осиё романи заминида Шарқ эпоси намуналари туради.

Мана шу бадийи замин йигирманчи асрнинг икки буюк санъаткори – Абдулла Қодирий ва Садриддин Айний қаламига мансуб йирик эпик шаклдаги бадийи асарларни бирлаштиради, яқинлаштириб туради.

С. Айний эпик оламининг бадийи - эстетик структурасига фольклор жанрлари, Шарқ мумтоз адабиётининг турли - туман бадийи шакллари самарали таъсир ўтказган.

Улкан адиб роман сюжети, композицияси, қаҳрамон структурасини барпо қилишга, фольклор ва мумтоз адабиёт анъаналаридан унумли фойдаланишга ва жаҳон сўз санъатида янги типдаги романнинг юзага келиши ва шаклланишига ўз ҳиссасини қўшишга эришди.

С. Айний "Дохунда" романида эпик сюжетни юзага келтириш учун Шарқ фольклори жанрлари (эртақ, дoston) учун анъанавий бўлган "қолиплаш" усулидан фойдаланган.

"Дохунда" бош қаҳрамони Ёдгорнинг отаси Бозор қисмати "қолиплаш" асосида ифода этилган.

"Ҳикоя" ичида "ҳикоя" келтириш ("қолиплаш") усулини "Ўткан кунлар" романида ҳам кўриш мумкин. Марғилонлик шоҳидўз уста Олимнинг "ишқ достони" асар сюжети таркибига шу йўл орқали олиб кирилган.

Ҳинд, араб, форс, тожик, туркий адабиётлар учун анъанавий бўлган "қолиплаш композицион усули" шу тариқа роман бадийи қурилмаси ҳудудига олиб кирилади ва жанрнинг поэтик - бадийи имкониятини кенгайтиришга хизмат қилади.

Анъанавий "қолиплаш" усулини А. Қодирий ҳам, С. Айний ҳам ижодий - бадийи жиҳатдан қайта ишлаб, романнинг ўзига хос мураккаб поэтик оламига мослаштирдилар.

Янги Шарқ ва Ғарб эпик анъаналари, тажрибаларининг омуктаси (синтези) бўлган роман анъанавий усулни ўз ҳудудига қамраб олар экан, уни ўз композицион, сюжет майдони талабларига бўйсунтиради, шу тариқа у роман жанрининг тасвир воситаларидан бирига айланади.

Қаҳрамон типи, портрети, руҳий дунёсини яратишда ҳам С. Айний Шарқ лирик ва эпик адабиётининг анъанавий тасвир воситалари, образлари, рамзларига мурожаат қилади, бу бой бадийи хазинадан янги эпик шакл матнидаги бадийи тимсоллар қурилмасини юзага келтиришда фойдаланади.

Қаҳрамон суврати тасвиридаги форсийлик "Дохунда" романи марказий персонажлари бадийи қиёфасида яққол намоён бўлган.

Бош қаҳрамон Ёдгорнинг "тонг юлдузи каби чарақлаб турган кўзлари", "қизил олмадай юзлари", унинг севгилиси Гүлнорнинг "кўнғироқдай овози", "чарақлаб тутган қора кўзлари",

"тулин ойдаи порлаб турган юзи", "нозли дудоқлари"да мана шу бадий ворисийликнинг аниқ ифодасини кўрса бўлади.

Адиб Абдулла Қодирий каби Шарқ мумтоз шеъриятида кенг қўлланилган бадий санъат — ташбиҳни йирик эпик шакл матнига олиб кирди, бу санъатга янги поэтик - бадий вазифа юклади, роман қаҳрамонларининг ижобий, серқирра маънавий - ахлоқий дунёсини ташбиҳ воситасида ёрқинроқ, аниқроқ кўрсатишга ҳаракат қилди.

С. Айний романининг ижобий қаҳрамонлари "Ўткан кун"лардаги асосий персонажлар каби ҳам жисман, ҳам ақлан, ҳам маънан етук, солим кишилар. Уларнинг ташқи ва ички қиёфаси гузал ва баркамол, ҳатти - ҳаракат, муомала муносабатларини шарқона одоб, ахлоқ безаб туради.

Салбий персонажлар эса аксинча сувратдаёқ хунук, беўхшов, ёқимсиз кимсалиги маълум бўлиб туради.

Агар А. Қодирийнинг салбий қаҳрамонлари "чўтир", "пучуқ", "махлуқ"симон кишилар бўлса, С. Айнийнинг салбий образлари ё "қора", ё "семиз", "паст бўйли" кимсалар тарзида тасвирланган.

Ёвузлик кучларини жисмоний ноқис тасаввур қилиш ва тасвирлаш — "асл эпос", фольклор жанрларига хос муштарак хусусият.

Бу хусусият Марказий Осиё романининг илк намуналарига кучиб ўтди, инсонни бадий тасвирлашга хизмат қилди.

"Дохунда"даги ноинсоф ва мунофиқ бой Азимшоҳ ранги "қорамтир, бўйи паст, қош-кўзи ва соқоли қоп-қора одам", золим ясовул Алимардонбекнинг афти ҳам қора, соқол-мўйлови ҳам қора. "У қўй сурисини излаб чиққан оч бўри"га монанд, "афт-башараси, юриш-туриши ва яроқ-аслаҳаси қўрқинчли".

Адиб ранг-тусни билдирувчи "қора" сифатлаш (эпитет)ини ўз маъносидан ташқари кўчма маънода ҳам қўллайди, шу билан персонажнинг нопоклигига ишора қилади.

Романдаги қаҳрамон, персонажларнинг суврати, композиция, сюжет унсурлари кабилар билан бирга асарнинг бутун бадий қурилмаси, характерлар тасвири, образлар психологиясида Шарқ мумтоз адабиётининг асрий анъаналари бўртиб, жилоланиб туради. Шу билан бирга, "Дохунда" йирик эпик шакл сифатида Ғарб (Европа) романига хос асосий, етакчи жанр хусусиятларини ўз бадий оламида мужассамлаштирган.

Асар ўзининг бадий ҳудудига тарихий даврнинг кўламдор эпик манзараларини, бир-бирига ўхшамайдиган тақдирларни, инсон руҳининг ранг-баранг ҳолатларини, тарихий ҳодисаларни жо қилган.

"Дохунда" "Ўтган кунлар" сингари "Вальтер Скотт романи"

сирасига мансуб.

Романнинг бош қаҳрамони — тўқима образ.

Муаллиф тўқима қаҳрамон тасвири, унинг саргузаштлари орқали китобхонни аниқ тарихий даврга олиб киради, уни бу замоннинг тарихий шахслари (Бухоро амири Саид Олимхон, мухтор вакил — У. Пулатхўжаев, инқилобчи Абдуллахўжа...), йирик воқеалари (Бухоро инқилоби, фуқаролар уруши) билан юзлаштиради.

Тарихий ҳодисалар, тарихий шахслар роман бадиий матнининг айрим булақларида ифода топади.

Бу аломатларнинг баъзи аси "Дохунда"нинг "Вальтер Скотт романи" сирасига киришини кўрсатиб турибди.

А. Қодирийнинг "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён", С. Айнийнинг "Дохунда", "Қуллар" асарлари ана шу роман шаклига мансуб.

Роман типининг муштараклиги А. Қодирий ва С. Айнийга "Ўткан кунлар"даги ижтимоий турмуш, шахс психологияси тасвиридаги яқинликни юзага келтирган.

Романнинг эпик кўламдорлиги, энг аввало, қаҳрамон образида намоён бўлади. Қаҳрамон руҳий олами, ҳаракатида тасвирланаётган даврнинг бош тамойиллари, тараққиёти ёки таназзули акс этади, роман асосини ташкил этган улкан воқеа унинг нигоҳи билан кўрилади ва баҳо берилади.

Қаҳрамоннинг бадиий образ сифатида пишиқ, комил яратилиши роман муваффақиятини таъмин этади.

"Дохунда"даги Ёдгор — йирик эпик шакл қаҳрамони хусусиятларини ўз бадиий қурилмасига жо қилган кўламдор, серқирра образ. Унинг характери тадрижи ҳам, асар сюжети йўлидаги марказий ўрни ҳам, ички дунёсининг теран ва батафсил тасвири ҳам романнинг асосий қаҳрамони эканлигидан дарак бериб туради.

Эпик қаҳрамон қиёфаси ва ҳаракатида, Гегель сўзлари билан айтганда, халқ руҳининг объективлиги намоён бўлади. Ёдгор характерининг жозибали, романтик бўёқдорликдан холи бўлмаган кенгликларида бир-бирига этник-генетик, маънавий-психологик жиҳатдан жуда яқин ўзбек ва тожик халқларининг муштарак руҳий-маданий олами тарихан аниқ ва объектив мужассам этилган.

Ёдгорнинг ички дунёси, тақдирида йигирманчи асрнинг бошларида мозийнинг энг чигал, зиддият босқичида яшаган ўзбек ва тожик халқларининг соғлом, мардонавор руҳи, халқчил қиёфаси барқ уриб туради.

Европалик олим ва сайёҳлар томонидан ҳуқуқсизлик мамлақати деб таърифланган Бухоро амирлигидаги ижтимоий

шароит "Дохунда" романи қаҳрамонининг тақдири ва руҳий кечинмалари орқали бадиий намоён бўлган.

Болалигидан муҳтожлик гирдобига тушиб қолган, ота — онаси хорлик, зорликда ўлган Ёдгор тирикчилик илинжида мамлакатнинг турли бурчакларида бўлиб, ўзи сингари ҳуқуқсиз, афтодаҳол меҳнаткашларнинг кўп эканлигига амин бўлади. Сарбозликдан қочиб, амир зиндони, "обхона", "канахона" деб аталган қамоқларда азоб чекади.

Қаҳрамон фаолиятининг кенглиги ва серқирралигини жанрнинг эпик табиати, давр ва инсонни ўзаро алоқадорликда тасвирлаш эҳтиёжи билан изоҳлаш мумкин.

С. Айнийнинг "Дохунда" романчиликдаги икки босқични бир-бирига боғловчи, уларнинг муштарак ворисийлик хусусиятларини ҳам, фарқли, айри жиҳатларини кўрсатувчи асар.

"Дохунда"нинг инсонни тасвирлаш усулларида, мозийга муносабати, ўзи мансуб давр дунёқарашини акс эттириши, тилида тарихий романчиликнинг икки босқичи бир-бирига туташади, айрим ҳолларда эса зид келади.

Адабиётнинг инсонни тасвирлашдаги умумтипологик хусусиятлари, халқчилик принципи, тарихий роман типи, унинг генетик-шажаравий манбалари, сўз санъатининг ворисийлиги мозийни бадиий акс эттиришдаги "икки тўлқин"нинг алоқадорлигини таъмин этган.

Шу билан бирга, "иккинчи тўлқин"га мансуб бадиий асарларида сиёсат ва мафқуранинг таъсири, инсонга синфий муносабат шакланганини кўриш мумкин.

"Дохунда" романига давр дунёқарашини, унинг сиёсий, мафқуравий тамойиллари ўз муҳрини қолдирган.

Романда жадиждар фаолияти, Бухоро халқ республикаси, миллий озодлик ҳаракати, "колхозлаштириш" жараёнининг мураккаб муаммолари совет тузуми ақидаларига мувофиқ тасвирланади, адиб тарих ҳақиқатининг ҳамма қирраларини ҳам объектив, рўй-рост очишга имкон тополмайди.

Амирлик тузуми инқирозини реалистик эпик манзараларда аниқ кўрсатишга эришган Айний "янги давр" — шўро замонасининг воқеалари тасвирида тузум дунёқарашига мувофиқлашишга ҳаракат қилади. Бунинг оқибатида романнинг сўнгги бобларида романбop тафаккур сусайиб, воқеа тасвири баён, очерк тусини олади.

Даврнинг устивор мафқуравий-сиёсий дунёқарашини шу тариқа "Дохунда" бадиий матнига, образлар қурилмасига ўз таъсирини ўтказган.

Садриддин Айнийнинг навбатдаги йирик эпик асари — "Қулар" (1933) романида мозий воқеаларининг ҳаққоний

манзаралари тасвирини ҳам, давр, инсонга синфий – дифференциал муносабатни ҳам кўриш мумкин.

"Қуллар" – ўз бадиий матнига улкан тарихий ҳодисаларни, индивидуал характер ва типларни жо қилган, сюжет ва композицион жиҳатдан пухта ишланган бадиий асар.

"Қуллар" хронотопи – кенг ва серқирра. Унда бир асрдан кўпроқ тарихий вақт, улкан бадиий ҳудуд (Афғонистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Тожикистон) ифода топган.

"Қуллар" романининг қаҳрамони – халқ.

"Ўткан кунлар" романидагидай "Қуллар" да ҳам халқ бадиий матнда иштирок этади.

Романда халқнинг тарихий жараёндаги ўрни, маънавий – исихологик тадрижи бадиий тадқиқ этилган.

Муаллифнинг улкан эпик маҳорати аниқ тарихий манзараларни, инсон психологиясини чизишда намоён бўлади.

Айний "Қуллар" да романининг жанр сифатида катта имкониятга эгаллигини кўрсатишга эришди.

Романда жамиятнинг турли қатлам ва табақалари вакиллари иштирок этиб, уларнинг ўзаро муомала, алоқалари, хулқ-атвори, ички ва ташқи дунёси, зиддиятлари романбоп тафаккур асосида таҳлил этилган.

Айний эпик тасвирининг ўзигача маълум бўлган восита, усуллари, принципларидан санъаткорона фойдаланади ва йирик эпик шаклнинг изчил бир бутун, ҳар томонлама уюшиб мувофиқлашган яхлит қурилмасини юзага келтиришга муваффақ бўлади.

С. Айний – Л. Толстой, О. де Бальзак, А. Қодирий каби монологик тасвир устаси.

"Дохунда" да ҳам, "Қуллар" да ҳам персонажларнинг нутқи, руҳий кечинмалари тафаккур тарзида муаллиф тафаккури, дунёқарashi зуҳур этади. Шу асосда мозий, унинг айрим воқеалари, шахслари баҳоланади.

"Қуллар" даги монологик тасвир С. Айнийнинг кўп қиррали, мураккаб давр зиддиятларидан холи бўлмаган бадиий дунёқарашини яққол кўрсатиб турибди.

Бир тарафдан адабиётнинг инсонни тасвирлашдаги типологик хусусиятларини, умуминсоний принципларини, иккинчи тарафдан эса даврнинг етакчи синфий-фирқавий ақидаларини пухта ва ҳар томонлама ўзлаштирган адиб роман сюжет доирасига кирган персонажларни бир-биридан тўбдан фарқ қилувчи, бир – бирига муҳолифатда бўлган икки гуруҳ (эзувчи мулкдор-эзилувчи камбағал)ларга бўлган ва улар орасидаги қарама-қаршиликлар асосида бадиий матннинг асосий зиддият (конфликт)ини юзага чиқарган.

Синфий таълимотга асосланган жамият ҳудудида ижод қилган адиб адабиётнинг устивор умуминсоний принципларини ёддан чиқармайди. У йирик эпик асари концепциясига кўра ҳар бир гуруҳ ("синф") ичидан сўз санъатининг инсонпарвар қарашларига мувофиқ персонажлар танлайди.

"Қулар"нинг салбий персонажлари ҳукмрон ("эзувчи") синф вакиллари экани учунгина эмас, ғайрияхлоқий, ғайриинсоний, хулқ-атвори, харис, тамагирлиги сабабли қораланади. Адиб уларнинг фожиаси ва таназзулини аниқ эпик тасвирда — хатти-ҳаракат, суҳбат-мулоқот, мулоҳаза сингариларда очган.

С. Айний имтиёзли табақа намояндalари қиёфаси ва маънавий-ахлоқий фаолиятига адабиётнинг инсонпарварлик қарашлари нуқтаи назаридан қараган ва шу асосда уларга баҳо берган.

С. Айний салбий типларни бадиий образ сифатида ишлашда "Дохунда", умуман, Марказий Осиё тарихий романчилигининг "биринчи тўлқини"га мансуб асарлардан фарқли йўл тутган. Ташқи суврат одатда салбийлаштирамайди, асосан, ҳаракат, нутқ, психологик ҳолатларнинг бадиий тасвири орқали уларга баҳо, муносабат билдиради.

Романдаги салбий персонажлар тизмасини бошлаб берган "эски сардор" ва "сўфи" Қилич халифа образи тасвирдаёқ бу бадиий усулни кўрсата бўлади.

Бир вақтлар сардор бўлган халифа кексайиб тоат-ибодат йўлини тутган, персонажлардан бирининг сўзлари билан айтганда, у "тангрининг севган қули, тун-кун намоз-ниёз билан машғул". Давраларда "дунёнинг вафосизлиги, мусулмон банда учун охиратнинг кераклиги" ҳақида гапиради.

Халифанинг телпагига ўралган икки-уч печлик салла, салла устига қадалган мисвок, жойнамози устидаги узун тасбеҳ ҳам унинг сўфи эканини таъкидлаб туради.

Зоҳиран тақводор халифанинг суҳбат-мулоқотидан асл моҳияти — мунофиқлиги маълум бўлади. Унда унта "хаёл" (хотин) бор (булардан тўрттаси "шаръий", қолгани "сўфи қилинган", яъни никоҳдан чиқарилган). Босқинчилик учун ўғиллари, дўғони (иниси)ни Астробод тарафга жўнатган. Улар "бирор иш қилиб келарлар", яъни "ўлжа, асир" олиб келишлари керак.

А. Навоий лирик ижодида тасвир этилган "ғазабда сабу, шаҳват ичра баҳим" "сода шайх" тимсоли С. Айнийнинг эпик оламида янги романчилик мактабининг бадиий-поэтик тамойиллари, принципларига кўра қайта ишланган ва романбоп тафаккурнинг куламдор, серқирра имкониятларини кенгайтиришга хизмат қилган.

С. Айний эпик санъаткор сифатида салбий типлар образини бунёд этар экан, уларнинг психологик ҳолатлари, ҳаракат ҳудудини ташкил этувчи асос — иқтисодий муаммолар, пул ҳукмронлигини чуқур ва муфассал ёритишга ҳаракат қилган.

Пул ҳукмронлиги, иқтисодий муносабатларнинг чуқур, ҳар томонлама асосланган психологик таҳлили С. Айний эпик ижодини "француз жамиятнинг котиби", жаҳон реалистик романчилигининг улкан вакили Оноре де Бальзак асарларига яқинлаштирган. Бу типологик, шу билан бирга, тарихий-шажаравий алоқадорлик жаҳон романчилигининг муштарак аломатларини таъкидлаб туради.

С. Айний тасвиридаги ҳар бир салбий персонаж характери қирраларини, психологик оламини, ҳаракат доирасини шахсий манфаат, иқтисодий фойда белгилайди.

Бухоро амирлигининг иқтисодий қурилмасини, феодал — патриархал ва ниҳоят эндигина шаклланиб келаётган капитал — буржуа муносабатларини яхши билган, уларнинг мураккаб, шафқатсиз қонуниятларини ўзлаштирилган С. Айний пул ҳукмронлигининг инсон психикасига, маънавий-ахлоқий оламига ҳалокатли таъсирини муайян тип ва персонажлар тасвири орқали реалистик эпик бадиий манзараларда санъаткорона очган.

"Қуллар" романининг ижобий қаҳрамонлари — ғайриахлоқий, ҳуқуқсиз давлат қурилмасидаги эзилган, жабрдийда, шу билан бирга, маънавий-ахлоқий соғлом халқнинг вакиллари дир.

Адиб роман ижобий образларини адабиётнинг инсонпар — варлик, халқчилик принципларига мувофиқ барпо этган. Уларнинг хатти-ҳаракати, муомаласи, маънавий олами ижобийлаштирилган.

С. Айний роман учун меҳнат кишилари орасидан ўз бадиий-эстетик идеали, асар бош концепциясига мувофиқ келадиган "прототип"ларни ажратиб олади ва уларнинг бадиий тимсолини йирик эпик жанр сюжети, композицияси, концепцияси, идеалига кўра ишлаб чиқади ва образлар тизмасига олиб киради.

"Қуллар"даги ижобий қаҳрамонлар халқчил, умуминсоний хусусиятлари билан роман бадиий сюжети ҳудудидаги салбий типларга қарши кўйилган ва шу асосда асарнинг бош, етакчи конфликт (зиддият)и юзга чиқарилган.

Бухоро амирлиги, кенгроқ олиб қаралганда, Туркистон тарихининг юз йилдан зиёд даврини реалистик эпик манзараларда тасвирлаб, яхлит бадиий характер ва типларни яратган адиб "Дохунда" романида бўлганидай, мозийнинг айрим йирик воқеаларини ҳаққоний баҳолаш ва талқин қилишда иложсиз қолади. Ўз қарашларини давр дунёқараши, ақидаларига мослашга уринади. Натижада жадидчилик ҳаракатига, Бухоро халқ республикаси фаолиятига "Дохунда"га қараганда ҳам кескинроқ

салбий муносабатда бўлади.

Тарихий ҳодисаларга бундай тенденциоз, бир ёқлама ёндашувни "коллективлаштириш" даври тасвирида ҳам куриш мумкин.

Романнинг сунгги бўлимида сюжет тизимига олиб кирилган Қутбия, Ҳамдамформа каби "синфий душманлар" фаолияти асосан умуминсоний қарашлар асосида эмас, синфий-фирқавий позицияда туриб баҳоланади, натижада уларнинг салбий тип сифатидаги моҳияти етарли даражада очилмай қолади.

Умуман, бундай нуқсонлар фақат С. Айний эпик ижодигагина эмас. 30-йиллардаги бутун Марказий Осиё, янада кенгроқ қаралганда совет романига хос. Бадиий адабиёт, адиблар устидан партиявий назорат, "ягона метод"га айлантирилган "социалистик реализм" ақидалари ижод жараёнига, давр, инсон тасвирига ўз ҳукмини ўтказди ва етук реалистик асарларда ҳам ўз таъсирини, муҳрини қолдирди.

Марказий Осиё тарихий романининг шаклланиши ва бадиий тадрижида "Дохунда", "Қуллар" романлари ўзига хос ўринга эга. Улар йирик эпик жанр бадиий структурасидаги шакл ва мазмун ўзгаришларини, инсонни бадиий тадқиқ этишдаги янгича реалистик принципларининг устивор бўлаётганини кўрсатиб туради.

II.2. Романлараро адабий-бадиий боғланишлар

20-30-йиллар ўзбек романчилиги тараққиётида А. Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз" (1934 йил) романи алоҳида ўринга эга. "Кеча ва кундуз" буюк адиб А. Қодирий асос солган "олтинчи романчилик мактаби"ни бадиий-структурал жиҳатдан ривожлантириш, мустаҳкамлаш йўлида муҳим, дадил қадам бўлди.

Тасвирланган давр, бадиий-ғоявий мундарижасига кўра бу катта эпик асар "Вальтер Скотт романи"га мансуб.

Романда О. Шарафиддинов сўзлари билан айтганда "Туркистоннинг тарихий тақдири ифодаланган", бу мамлакатнинг "зулмга, жаҳолатга, адолатсизлик ва ҳақсизликка тўла ҳаёти"* очиб берилган.

Чўлпоншунос Д. Қуроноунинг ёзишича, "тарих юзсизларча сохталаштирилаётган бир пайтда адибнинг инқилоб арафасидаги ва инқилоб йилларидаги Туркистон ижтимоий воқелигини бадиий тадқиқ этишга жазм қилиши... катта ижодий жасорат эди"**.

* Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент: Ўқитувчи, 1999. 188-бет.

** Қуронов Д. Ҳ. Чўлпон поэтикаси (насрий асарлари асосида). Фил.фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дисс.автореферати – Тошкент, 1998, 26-бет.

Гарчи О. Шарафиддинов ҳам, Д. Қуронов ҳам "Кеча ва кундуз"га нисбатан "тарихий роман" атамасини истифода қилмаган эсалар — да, унинг мозийни бадиий гавдалантирган асар эканини эътироф қилганлар.

"Кеча ва кундуз"да тарихнинг қайси бир томонигадир бурилиш нуқтасида турган, мураккаб, зиддиятли шарт-шароитда яшаётган халқнинг ҳаёти, психологияси бадиий ифтихос этилган.

Табиийки, ҳар қандай бадиий матн ўз структурал майдонида воқеликнинг муайян манзаралари, воқеа, ҳаракатларини акс эттириш билан биргаликда адабиётлараро, матнлараро боғланиш — алоқаларни, ички-алоқавий боғланиш оқимларини, бадиий норисийлик, анъанавийлик, адабий-бадиий тажрибаларни қамраб олади. Бадиий матн муттасил ҳаракатда бўлган чексиз майдон экан, бу ҳаракат уни ҳамиша тарих ва замондаги бошқа матний оламлар билан боғлайди. Бундай боғланиш ва алоқаларсиз бадиий матн яшай олмайди.

Бинобарин, "Кеча ва кундуз" бадиий ҳудуди ҳам структурализм намояндалари томонидан кашф этилган мазкур қонуниятдан четда эмас.

Катта истеъдод эгаси ва улуг ватанпарвар Абдулҳамид Чўлпон романчиликдаги устози А. Қодирий сингари жаҳон адабиёти хазинасидаги маънавий-адабий бойликлардан чуқур хабардор эди.

Мана шу хабардорликни у ижод қилган роман, ундаги ғоят пишиқ бадиий-концептуал асос қўйилган матний-структурал майдон кўрсатиб, исботлаб турибди.

Д. Қуронов Чўлпон поэтикасига бағишланган докторлик тадқиқотида "Кеча ва кундуз"нинг "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён", "Сароб" романлари билан алоқа-боғланишларини кўрсатган.

Шу билан бирга, тадқиқотчи бу роман Ғарб романчилигига яқинлашиш йўлидаги дадил қадам деб қайд этган.

Чиндан ҳам "Кеча ва кундуз" Шарқ ва Ғарб адабий-бадиий анъаналари, ҳаракатларини яхлит бадиий майдонга бирлаштириш, уйғунлаштириш бўйича янгича бир тажриба бўлди.

Бундай бадиий тажриба романнинг эпик жанр сифатида улкан матний — структурал имкониятларга эгалигини, у ўз бадиий майдонига йирик воқеа-ҳодисаларни, шунингдек, инсон (қаҳрамон) руҳиятининг кўп қатламли фикрий-ҳиссий оқимларини сиғдиришини бадиий ижод тажрибасида яна бир қарра исботлаб, тасдиқлаб берди.

"Кеча ва кундуз" "Ўткан кунлар"дан кейин Марказий Осиё адабиётлараро жараёнида шаклланиб, ривожланиб борган "олтинчи романчилик мактаби"га мансуб.

Бундай мансубликни "Ўткан кунлар" ва "Кеча ва кундуз"

романларини қиёсий, типологик асосда таҳлил қилиш жараёнида яққол кўриш мумкин.

Авваламбор қайд этиш лозимки, "Кеча ва кундуз" мустақил бадиий майдонга эга, алоҳида тарихий давр (XX асрнинг 10–йиллари)ни, шу даврга хос ижтимоий-иқтисодий, маданий, ахлоқий, психологик муносабат-алоқаларни муайян қаҳрамон ва персонажлар фаолияти, хатти-ҳаракатлари, муомала–мулоқотлари, ички – руҳий–психологик кечинмалари оқими орқали бадиий гавдалантирган роман.

Агар "Ўткан кунлар" романи бадиий структураси учун кўпроқ Шарку Фарб эпоси намуналари ("Маҳобҳорат", "Рамаёна", "Илиада", "Одиссея", "Алпомиш", "Манас") генетик – шажаравий манба, асос бўлган эса, "Кеча ва кундуз" биринчи галда Фарб романчилик мактабларидаги ижодий–эстетик заҳира, бадиий тажрибалардан озиқ, баҳра олган.

Роман матни қатламларидаги рангин–қуюқ романтик бўёқ ва тасвирлар ўрнини реалистик, кундалик–оддий ҳаёт манзараларининг эгаллаб бориши, идеал–баркамол қаҳрамон ўрнини рисоладаги (реалистик) образларнинг ишғол қилиши, чуқур психологизм, унинг турли усул воситаларининг матнга кириб келиб, бутун структурал майдонни ишғол этишга киришиши мана шундай ижодий интилиш–ҳаракатнинг натижасидир.

"Кеча ва кундуз" муаллифи XX асрнинг биринчи ярмига келиб романчилик соҳасида катта тажрибага эга бўлган Фарб – француз, рус, инглиз, немис, америка эпик адабиётларида йирик эпик шакл структураси бўйича изланиш, бадиий тажрибалардан чуқур, ҳар томонлама хабардор бўлган, улардан ўринли, ижодий фойдалана олган.

Шу билан бирга, Чўлпон яратган роман миллий заминга эга бўлган, миллий характер, қаҳрамон, типларни ўз бадиий оламига жо қилган, миллий адабий–бадиий тажриба, маънавий–бадиий бойликлардан озиқланган адабий–эстетик тизим, ўзига хос бадиий майдондир.

"Кеча ва кундуз" А. Қодирий асос солган "олтинчи романчилик мактаби"га мансуб. Бинобарин, унинг бадиий матнида "Ўткан кунлар" билан муштарак адабий–бадиий принциплар, белги–аломатлар мавжуд.

Генетик–шажаравий манбалар, бадиий–эстетик тасвир усуллари, бадиий хронотоп, қаҳрамон(лар) структураси кабиларда жиддий фарқ–тафовут, сифат–структуравий ўзгариш – эврилишлар мавжудлигига қарамай, ягона ҳудудий, адабий – тарихий жараёнда юзага келган бу икки роман ўртасида мустаҳкам алоқа – боғланишлар, адабий–поэтик, дунёқараш, ижтимоий–мафкуравий тафаккур билан боғлиқ яқинлик, муштаракликлар бор.

"Ўткан кунлар" ҳамда "Кеча ва кундуз"ни аввало эпик жанр (роман), жанр тури ("Вальтер Скотт романи") тасвирланган ҳудуд (Туркистон) сингарилар боғлаб-туташтирган.

Тўғри, адиблар истеъдодини ўзига хослиги жанр – роман тараққиёти, бадий хронотопнинг индивидуаллиги билан боғлиқ равишда бу икки бадий матн структурасида тафовут – ўзгачаликлар мавжуд.

"Ўткан кунлар" билан "Кеча ва кундуз" бадий тағматлариаро ўзаро муштараклик ҳақида фикр юритилганда, биринчи навбатда бу романлар бадий – ғоявий концепцияларидаги боғланишларни ҳисобга олишга тўғри келади.

Бадий-ғоявий концепциялардаги боғланишликлар дунёқараш, миллий ва умуминсоний тафаккур, муштарак ахлоқий-эстетик сарзамин ва манбалар моҳияти, йўналишлари, таъсири билан боғлиқ.

А. Қодирий, А. Чўлпон XX аср бошида Туркистонда юзага келган буюк ижтимоий-мафкуравий, маданий-маърифий ҳаракат-жадидчиликнинг намояндалари эдилар.

"Ўткан кунлар", "Кеча ва кундуз" бадий матнлари, шунингдек, тағматларида бевосита ёхуд билвосита жадидчилик дунёқарашини, таълимоти, идеаллари, моҳият, мақсад, уринишлари бадий ифода топган.

Жадидлар Туркистон халқлари бирлиги, мустақкам давлатчилик, ижтимоий-сиёсий тинчлик, қонун устиворлиги учун саъй-ҳаракат қилганлар.

Улар миллий, ҳудудий парокандалик, бўлиниш, уруш – низолар мамлакатни заифлаштириши, миллий мустақилликнинг барбод бўлишига олиб келишини яхши тушунганлар.

"Ўткан кунлар"да Туркистон (Марказий Осиё)нинг мустақилликдан маҳрум бўлиш сабаблари бадий тадқиқ этилган.

"Кеча ва кундуз"да эса миллий давлатчилик, мустақиллигидан айрилган халқнинг абгор, фожиали ҳаёти, қисмати кўрсатилган.

Икки романдаги мана шу сабаб ва оқибат ўзаро бирлашиб муаллифлар – А. Қодирий, А. Чўлпон дунёқарашларидаги бадий, ижтимоий муштаракликни зуҳур этган.

Бу бадий муштаракликнинг жавҳари марказига Ватан озодлиги, мустақиллиги ғояси қўйилган.

Бадий асар, шу жумладан, романда буюк ғоя мислсиз истеъдод билан бирлашсагина мукамал бадий-эстетик тизим, яхлит бадий майдонни вужудга келтиради.

"Ўткан кунлар", "Кеча ва кундуз"ни аналитик, қиёсий-типологик, структурал жиҳатдан муқояса қилиш, ўрганиш, тадқиқ қилиш уларнинг роман, йирик эпик шакл сифатида етук бадий

система, матний бирликларнинг қушилиши, туташувидан ҳосил бўлган эстетик ҳудуд эканликларини курсатиб турибди.

Нафақат бадиий, ижтимоий дунёқараш, шунингдек, бадиий образ, қаҳрамон, тип яратишда, бадиий матн яхлитлигини юзага келтирувчи ижодий-эстетик принциплар, воситаларни истифода этишда, роман психологизмини юзага келтириш, унинг теранлигини, ҳаққонийлигини юзага келтиришда мазкур икки асар орасида матний-структурал алоқалар, ўзаро ҳаракат ва боғланишлар мавжуд.

А. Чўлпон ҳам "Ўткан кунлар" муаллифи каби миллий турмушдан олинган, ўз характери, фаолияти, ҳатти-ҳаракатлари, психологиясида тарихий шарт-шароит ва мавжуд муҳитнинг етакчи хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган образлар силсиласини яратган.

А. Қодирийнинг "Ўткан кунлар"ида халқнинг ғамида юрган Юсуфбек ҳожи, Отабек, давлатчилик асосини сақлашга уринган Нормуҳаммад қушбеги, Ўтаббой кабилардан иборат образлар тизими бор.

Шу билан бирга, бу романда давлат заифлиги, миллий — этник парокандаликка сабаб бўлган Мусулмонқул, Худоёрхон, Азизбек, Ражаббек, Ниёз қушбеги каби тарихий ҳамда тўқима образлар ҳаракат қиладилар.

Бу қаҳрамонларнинг ҳар бири индивидуал қиёфага, бадиий структурага эга бўлиб, уларнинг характери, онг даражаси, дунёқараши романдаги етакчи бадиий концепцияни юзага чиқариш, ойдинлаштирилишга қаратилган.

"Кеча ва кундуз" бадиий матнининг асосий қисмида Ватан, халқ, миллат дардидан узоқда турган (Акбарали мингбоши), шу юрт, халқ мутелигини мустаҳкам сақламоқчи бўлган (ноиб тўра), манқуртлик психологиясини ўзида тўла мужассамлаштирган (Раззоқ сўфи), оила, муҳит маҳдудлиги исканжасига тушган (сўфининг хотини, Зеби, мингбошининг хотинлари — Хадичахон, Пошшоҳон, Султонхон) образлар туради. Бунинг асосий боиси деб, "Ўткан кунлар"даги етакчи қаҳрамонлардан бири, "Шарқ оталиги" Юсуфбек ҳожи сўзлари билан айтганда, Туркистоннинг "ҳалокат чуқури"га бориб қолгани, "наслнинг бўйнига" ўрис бўйиндиригининг кийдирилгани, яъни Ватаннинг мустахлак ҳолига тушиб қолганида деб билмоқ керак.

Шу маънода "Кеча ва кундуз"ни фожиавий ёки фожиалар ҳақидаги роман деса ҳам бўлади.

Мамлакат, халқ, миллат фожиаси бадиий матн сюжет майдонида турган ҳар бир қаҳрамон, персонажга ўз таъсирини, ҳукмини утказишга қодир.

Бахтсиз, эрксиз халқнинг фарзанди, вакили бахтиёр, эркин

яшашга ноил эмас.

Бу фикр, гоя "Кеча ва кундуз"даги ҳар бир бадий образ характери, қисматида ўз тасдиғи, ифодасини топган.

Мустамлакачилик сиёсати, оғир иқтисодий шарт – шароит, мутелик психологияси Туркистонда яшовчи аксар оила ва унинг аъзоларига ўз ҳукмини ўтказиб бўлган.

Романдаги Раззоқ сўфи, Холмат, Салтанат, Ўлмас хонадонлари вакиллари тирикчиликнинг оғир юки остида эзилган жабрдийда кишилардир.

Бу кишилар оғир ва истиқболсиз турмушнинг сабаблари, моҳиятини очиш, ҳатто муҳокама қилишга ожиз.

Мушоҳада юритиш, фикрлаш, курашиш учун инсонда, халқда энг аввало билим, маърифат бўлиши зарур. Маърифатсиз, "заҳарли ҳаёт" (Ҳ. Ҳ. Ниёзий) халқни, инсонни муқаррар равишда фожиага, "ҳалокат чуқури" (А. Қодирий)га олиб боради.

"Заҳарли ҳаёт"дан қутулиш, "ҳалокат чуқури"дан узоқлашиш учун маърифат, илм керак, миллий тафаккурни уйғотиш зарур.

Буюк ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаракат - жадидчиликнинг бош идеали "Кеча ва кундуз" романи бадий концепциясининг марказига қўйилган.

Жаҳон маънавий-интеллектуал тафаккури, Шарқнинг ахлоқий-таълимий заҳирасидан озиқ олиб тобора ривожланаётган бу ҳаракат шу қадар жозибали ва кўламдорки, халқнинг турли маслак ва руҳиятга эга вакиллари ун ўз доирасига киритиб, қамраб олишга қодир.

Жадидчилик дунёқараши, гоявий мундарижаси, идеаллари "фикрлаш доираси чекланган" (миллатнинг маънавий мулки бўлган ноёб қўлёмаларни ноиб тўрага инъом қилиб туради) "янги буржуа одами" (пахта заводи хўжайинларидан бири, бир неча дўкони бор)* Мирёқубга, Акбаралининг итоаткор мирзаси Ҳакимжонга ўз таъсирини ўтказа олган.

Романдаги бу кишилар руҳий-маънавий оламида жадидчилик, унинг гоя-идеаллари таъсирида муайян бир эврилишлар, сифат ўзгаришлари содир бўла бошлайди.

Шундай қилиб, роман муаллифи фожиалар, азоб-уқубатлар гирдобидида қолган халқ ва унинг ҳаётини бадий тасвирлаш билан кифояланиб қолмай, буюк миллатпарвар таълимот ва идеаллар таъсирида уйғонаётган тафаккур тадрижи, ҳаракатини ҳам матн ҳудудига киритган.

Ҳайбатли, мустабид чор империясининг емирила бошлаши,

*Чўлпон. Яна олдим созимни. Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 193-бет.

зулм, уқубатларга қарши стихияли бош кўтараётган омма (тоғ, Қумариқ воқеалари) мана шу миллий уйғониш, ҳаракатларнинг натижаси бўлиб сюжет тизмасига кирган.

Роман сюжет майдонидаги Қумариқ қўзғолони билан "Ўткан кунлар"даги Тошкент исёни тасвирларини бадиий адабиётнинг халқчиллик принципи боғлаб — умумлаштириб турибди.

Муштарак дунёқараш (жадидчилик ғоялари мажмуи), ягона адабий-бадиий принцип (халқчиллик) "Ўткан кунлар"га ҳам, "Кеча ва кундуз"га ҳам кучли эмоционал-ижобий таъсир ўтказган, роман бадиий-эстетик қурилмаси, ғоявий-бадиий концепциясининг бақувват, ҳаётий бўлишига ёрдам берган.

"Ўткан кунлар", "Кеча ва кундуз" романлари бадиий матнини жаҳон романчилиги, бадиий-эстетик тарихида марказий ўрин эгаллаб келган "монологик тафаккур" ҳам боғлаб, яқинлаштириб турибди.

"Ўткан кунлар" — монологик романнинг мумтоз, шоҳ намуналаридан бири. Муаллиф — А. Қодирийнинг олам, коинот, инсоният, шахс ҳақидаги шакланган дунёқараши, нуқтаи назари, идеаллари биринчи ўзбек романи бадиий концепциясига, матн тизимига, ҳар бир қаҳрамоннинг бадиий структурасига ўз таъсирини ўтказган ва улар роман бадиий марказида етакчи, ҳукмрон мавқени ишғол этиб турибди.

Романчиликда А. Қодирийнинг ижодий-эстетик анъана, тажрибаларини давом эттирган, у асос солган "олтинчи романчилик мактаби" бадиий кўлами, ғоявий-фалсафий мундарижасини кенгайтирган А. Чўлпон романидаги эпик оламда "монологик тафаккур" зухуроти, инъикоси мавжуд.

Романда тасвирланган воқеа — ҳодисалар, қаҳрамонларга аниқ баҳо-муносабатлар, муаллифнинг уларнинг ҳар бирига нисбатан ўз қарашини ифодалаш-баҳо бериши, ижобий ҳодисаларни тасдиқлаши, салбий ҳаракат ва шахсларга очиқ — аниқ нохайрихоҳлиги "монологик тафаккур" эҳтиёжи, талабларидан келиб чиққан.

"Монологик тафаккур"га кўра "Кеча ва кундуз"да Зеби, Салтанат, Энахон каби образларга муаллиф — романнависнинг ижобий-эмоционал, Раззоқ сўфи, Акбарали мингбоши кабиларга салбий-инкор муносабати, нуқтаи назари аниқ, равшан сезилиб, кўриниб турибди.

Муаллиф тасвирича Раззоқ сўфи "индамас, зикна одам"*, "маълум касби, ҳунари йўқ". Акбарали мингбоши эса "чекка

*Чўлпон. Яна олдим созимни. Тошкент: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 10-11-бетлар.

суяклари туртиб чиққан, пешонаси бўйига тор, знига кенг... қаншари паст", уни "белида кумуш камари, ёнида кумуш сопли қиличи, устида зарбоф чопони бўлмаса, ҳеч ким амалдор демайди".

Генетик — шажаравий жиҳатдан бундай тасвир жаҳон (Шарқу Фарб) эпоси, фольклор ва мумтоз адабиётнинг анъанавий эпик жанрлари ҳамда мана шу шаклларидаги тасвир усуллари ва воситаларини роман матни бадиий структурасига олиб кирган А. Қодирийнинг тарихий романлари бадиий матнига бориб боғланади.

Монологик тасвир усули Чулпонга роман бадиий оламида ифода топган тарихий-ижтимоий тузум, унинг намояндалари, муайян образ, характерларга бадиий адабиётнинг инсонпарварлик, халқчиллик нуқтаи назари бўйича баҳо бериш, муносабат билдиришга имкон яратган.

"Кеча ва кундуз"нинг генетик-шажаравий, бадиий-поэтик тагзаминида миллий-ҳудудий адабий-бадиий манбалар (Шарқ эпик, лиро-эпик адабиёти намуналари, "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён") билан бир қаторда замонавий Фарб романчилиги бадиий тажрибалари ҳам туради.

Чулпон бадиий дунёқарашида, "Кеча ва кундуз"нинг поэтик оламида Фарб эпик адабиёти, замонавий романчиликнинг илғор ютуқлари, тажриба-изланишлари адабий-бадиий жиҳатдан қайта ишланиб, миллий адабиёт мезонлари, қонуниятлари, тамойилларига мослаштирилди.

Мана шундай мувофиқлик, ижодий ўрганиш — ўзлаштиришни "Кеча ва кундуз" бадиий структурасида зуҳур топган "полифоник тафаккур", "онг оқими" белги — аломатларида кўриш мумкин.

Мутафаккир М. Бахтин асос солган "полифоник тафаккур" назариясига кўра бадиий матн, шу жумладан, роман матни ҳудудида муаллиф тасвир этилаётган воқеа-ҳодисаларга, қаҳрамон ҳатти-ҳаракатлари, психологик оламига аралаша олмайди; улар "ўз-ўзича" ҳаракатда бўлади.

Полифоник роман матнида муаллиф ҳам иштирок этиши мумкин. Аммо у бадиий сюжет тизимидаги образлардан бири бўлиб, бошқа қаҳрамон ва персонажларга ҳам, воқеа оқими, тизимига ҳам ўз ҳукмини ўтказиш имконига эга эмас.

"Кеча ва кундуз" матнига ана шу жиҳатдан назар солинса, унда "полифоник тафаккур"га мос келувчи айрим хусусият — белгилар мавжудлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Бу ўринда айтиш мумкинки, "Кеча ва кундуз" соф маънода полифоник роман эмас, унда олдин айтилганидек монологик матнга мувофиқ келадиган тасвир усуллари, восита ва принциплари етакчи мавқе эгаллайди.

Роман бадий матни оламида бу икки (монологик ва полифоник) тафаккур ўзаро боғланиб яхлит бир бадий ҳудуд дунёсини ташкил этган, улар айрим ҳолларда бир-бирини рад этишга, рақибини бадий майдондан четга суриб ташлашга интилади.

Матн майдонидаги бундай муҳолифат - тафаккур оқимларининг зидлиги роман бадийятига, образлар тўлақонлилигига путур етказмаган, аксинча романнинг жозибали, қизиқарли чиқишига ёрдам берган, психологизм теранлигини таъминлаган.

"Кеча ва кундуз"да полифоник тасвири, масалан, Акбарали, Мирёқуб бадий структурасида мужассам қилинган.

Адабиётшунослиқда "структура" атамаси икки маънода ишлатиб келинмоқда. Биринчидан, у асл маъносида, яъни "қурилма", "тузилиш" тарзида истифода этилса, иккинчидан, матн ёхуд образнинг энг кичик бўлак ("атом")ларининг ўзаро, ички муносабатлари, боғланишлари, ёнма-ён (параллел), қарама-қарши ҳаракати демақдир.

Структура истилоҳини иккинчи маънода қўллаш бадий матнни ҳам, муайян бир образни ҳам чуқурроқ, аниқроқ тушуниш, унинг моҳияти, мазмунини ёрқинлаштириш, тасаввур қилиш имконини беради.

Агар Чўлпон романидаги Акбарали, Мирёқуб образларига ана шу нуқтаи назардан қаралса, уларда муаллифнинг монологик баҳоси, мушоҳадасига бўйсунмайдиган, ўзича, мустақил бўлган ҳаракат, фикр оқими мавжудлиги намоён бўлади.

Монологик тасвирда чуқур мулоҳазадан йироқ "тўрт чақага арзимайдиган" қаҳрамон сифатида таърифланган, баҳоланган Акбарали "Кеча ва кундуз"нинг муайян матний-структурал бўлақларида фикрловчи, зиддиятли ўй-кечинма, фикрлар гирдобига тушиб қолган инсон тарзида гавдаланган. Бундай тасвир бадий психологизмнинг "ички монолог" усули воситасида юзага келтирилган (Қумарик исёнидан кейин мингбошининг руҳий олами тасвири).

Ички монолог усули воситасида Мирёқуб, Мария (Марям), Зеби, Раззоқ сўфи кабиларнинг фикр, туйғулар оқими ўз мураккаблиги, чуқурлиги билан ифодаланган.

Полифоник тасвир аломатларини, айниқса, Мирёқуб ички оламининг кўп қиррали, серкўлам кенгликлари мисолида яққол кўрса бўлади.

Структурализм намояндаси Р. Бартнинг фикрича, қаҳрамон фаолияти, жисмоний ва маънавий-психик ҳаракатларини муаллиф (ровий) эмас, бадий матн структурасининг ички, мустақкам оқимлари, қонуниятлари, ўзаро муносабатлари белгилаб, бошқариб

боради.* Бундай муносабат, қонуниятлар шу қадар қудратли ва мустақилки, ровий воқеа жараёнига ҳам, қаҳрамон психологик дунёсига ҳам таъсир кўрсатиш, уларни ўзгартириш имкониятига эга эмас. А. Қодирий "Ўткан кунлар" қаҳрамони Кумуш вафотини тасвирлай туриб йиғлаганининг сабаби ана шунда.

"Кеча ва кундуз"нинг етакчи ва иккинчи даражали персонажлари роман бадиий сюжети чизиқларида ҳаракат этар эканлар, уларнинг мураккаб, кўп қатламли руҳий оламидаги муаллиф (ровий)га ҳам, қаҳрамонларнинг ўзига ҳам бўйсунмайдиган, мустақил қонуниятлар, принциплар асосида ривожланиб борадиган оқим, тўлқинлар туфайли ўзликларини, ботиний хусусиятларини кўрсатиб, ошкор этиб борадилар.

Чўлпон романидаги теран, ҳар томонлама бадиий далилланган психологизм ёзувчининг йигирманчи асрнинг энг нуфузли назарияларидан бўлган фрейдизмни, психоанализмни, Гарт сўз санъатида пухта ишланган бадиий усулларини яхши билганлиги, улардан ўринли, унумли фойдалана олганлигини тасдиқлаб турибди.

Чўлпон янги тарихий-маданий даврда Гарт ижтимоий, фалсафий, эстетик тафаккурида пайдо бўлиб ривожланаётган оқим, мактаб, назария ва таълимотлардан жуда яхши хабардор бўлган ва уларни ўқиб-ўзлаштирган.

Бундай хабардорликни нафақат унинг адабий-танқидий ишлари, шунингдек, бадиий мероси, хусусан, "Кеча ва кундуз" романи матни, тагматни, ундаги маънолар мажмуи кўрсатиб, тасдиқлаб турибди.

Йигирманчи асрнинг энг оммавий фалсафий-психологик таълимотларидан бири бўлган фрейдизмни ўрганиш адибга инсон, қаҳрамон руҳий оламининг мураккаб қатламларини билиш ва бадиий тасвирлашга ёрдам берган.

Инсон (қаҳрамон) онгининг ўзига хос мураккаб, кўп қиррали, ҳудудсиз олами, унинг бир-биридан ажралиб турувчи, "мустақил" қатлам ("онг", "онг ости", "онгдан ташқари")ларга бўлиниши, шахс ҳатти-ҳаракатлари, фаолияти, характери мана шу қатламларнинг структураси, ўзаро, ички муносабат-алоқаларидан келиб чиқиши, жисмоний-сексуал ҳиссиётларнинг одам психологик тадрижи, эврилишларидаги ўрни ва аҳамияти фрейдизм таълимотида илмий далиллар, таҳлил ва тадқиқлар орқали очиб берилган.

Психологиядаги фрейдизм таълимоти асосчилари, шу

* Гарт Р. Избранные работы. М.: Прогресс, 1989. — С. 388.

жумладан, Зигмунд Фрейд (1856 – 1939) шахсни ўрганишда асосий эътиборни унинг руҳий структурасига қаратганлар. Бундай тадқиқ кўп асрлар давомида инсоният учун қоронғи, номаълум бўлган сирли ҳодисаларни билиш, баҳолаш имкониятини яратди.

Чўлпон "Кеча ва кундуз"ни ёзишга киришаётган пайтда Фрейднинг психоаналитик назарияси ҳақида Ғарбда, жумладан, Россияда кўп ёзилаётган, унинг инсонни англашдаги аҳамияти, ўрни муҳокама қилинаётган эди.

Замонавий Ғарб адабиётига фрейдизм кучли таъсир ўтказган ва бу таъсир ҳозиргача ўз кучини сақлаб олмоқда. "Ҳозирги замон америка адабиётига фрейдизм шунчалик ўз ҳукмини ўтказганки, – деб ёзган эди. У. Тейлор, – "фрейдизм адабиёти" ва "америка адабиёти деярли синоним бўлиб қолди" (Я. Засурский. Американская литература XX века. – Москва 1984, стр. 148).

Буюк Британия адабиётида фрейдизм таъсирида "психологик мактаб" юзага келади, унинг намояндалари – Б. Бульф, К. Маккензи, М. Синклер, Д. Ричардсон бадий тасвирда асосий эътиборни инсон руҳий дунёси, ундаги оқим ва қарама – қаршиликларга қаратганлар.

Рус мутафаккири ва филологи А. Лосев "Диалектикага муҳаббат" китобида шундай деб ёзган: "20 – йилларда Россияда фрейдизм кенг тарқалган эди. Фрейд асарлари таржима қилиниб, кўп бора чоп этилди... Ўйлайманки, фрейдизм фалсафа тарихи ва фан тарихида катта воқеа... унда чиндан ҳам онг ости соҳасининг жуда улкан роли очиб берилган" (Москва, 1990, 50 – бет).

Юқоридаги маълумот ва фикрлар фрейдизмнинг фандаги ўрни ва бадий адабиётга таъсирини аниқ кўрсатиб турибди.

Шундай қилиб, йигирманчи асрнинг биринчи ярмидан бошлаб Ғарб (Америка ва Европа) мамлакатларида З. Фрейд таълимоти кенг тарқалган, у бадий адабиёт ҳудудига кириб бориб, айниқса, роман бадий майдони, структурасига ўз таъсирини ўтказа бошлади.

Улкан маърифатпарвар, кенг ва чуқур билим-интеллект соҳиби бўлган Чўлпон жаҳон тафаккури хазинасидаги кўҳна ва замонавий таълимот, назарияларни, шу жумладан, фрейдизмни ўқиб-ўзлаштирган, улардан бадий матн, бадий олам қурилмасини барпо этишда фойдаланган.

Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, Чўлпон эпик ижоди, хусусан, "Кеча ва кундуз" романида Ғарбнинг баъзи бир санъаткор (кинематограф, рассом, адиб) ларидагидай фрейдизмга бир ёқлама ёндашиш, яъни шахс ҳаёти, фаолияти, тақдирида сексуал-эротик соҳанинг ўрнини ҳаддан ошириб кўрсатиш, бўрттириш хусусияти йўқ.

Шу билан бирга, "Кеча ва кундуз"да айнан шу соҳанинг инсон (қаҳрамон) руҳий дунёси, ҳатти-ҳаракатларида мустаҳкам ўрни борлиги аниқ психологик таҳлиллار орқали очиб берилган.

Романдаги асосий қаҳрамонлардан бири бўлган Мирёқубнинг ўз сўзи билан айтганда "итлик", яъни сексуал саргузаштлари (Пошшоҳон, ноиб турининг хотини билан "ишқий" муносабатлари), мингбошининг хотинлари – Пошшоҳон, Султонхоннинг бу борадаги уй-кечинмалари, мақсад, ҳаракатлари "Кеча ва кундуз" бадий олами ҳудудига киритилади ҳамда инсонни тулароқ, чуқурроқ бадий тадқиқ этиш вазифасини бажаришга йўналтирилади.

Ҳатто Зебихондай маъсума қиз ҳам бундай туйғу, интилишлардан холи эмас. Романда Зебининг ўзи севмаган, бадбашара, қари эр(Акбарали мингбоши)га муносабатида "онг" ва "онг орти" қатламлараро ички алоқа ҳамда зиддиятлар кўрсатилган. Чўлпон тасвирича, "онг" қатламида хунук, бедаво эрни ёмон кўрган жувон "онг ости" қатламида у билан бирга бўлишга ғайриихтиёрий равишда рағбат, мойиллик кўрсатади: "... табиат ўз ишини қилди. Мамлакатнинг қизгин қучоғида тез етилган тан бечора қизнинг маъюс кўнглини ўз илиқ қучоғига олди*.

Бу ўринда "маъюс кўнгил" "онг", "тез етилган тан" "онг ости" қатламларини кўрсатиб турибди.

"Онг орти" заҳирасида яширинган биологик-нафсоний истак-туйғулар "онг" қатламидаги майл-ҳиссиёт ва фикрлардан устунлик қилади, уларни ўз изми, иродасига бўйсунтира олади.

Пошшоҳон, Султонхонлар табиатидаги аламзадалик, қасоскорлик туйғулари ана шу майл, интилишларнинг бўғилгани оқибатидир.

Генетик-шажаравий жиҳатдан бундай тасвир ва психологик таҳлиллار бир тарафдан замонавий тафаккур, бадий адабиётда оммалашган фрейдизмга, иккинчи томондан эса Шарқ бадий-адабий манбаларга бориб туташади.

Шарқ (турк, араб, ҳинд, форс – тожик) бадий манбалари, айниқса, "Минг бир кеча" ва унинг таъсирида юзага келган айрим ёзма адабиёт намуналарида инсонга хос бундай майл, эҳтиёжлар тасвирига кенг ўрин ажратилган.

Биобарин, "Кеча ва кундуз" романининг бундай нуқталарида Шарку Фарб бадий тажриба, адабий заҳира чизиқлари ўзаро кесишиб туташади ва матн майдони ҳудудида ўзига хос бадий-поэтик синкретизмни юзага келтиради.

*Чўлпон. Яна олдим созимни. Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.220-бет.

"Кеча ва кундуз"даги инсон психологиясининг жуда нозик, ранг-баранг, бадиий далилланган тасвири роман муаллифининг жаҳон адабиётидаги психологик тасвирнинг буюк усталари билан ёнма-ён қуриш, баҳолаш имконини беради.

Романдаги ижтимоий ва психологик, монологик ва полифоник тафаккурнинг санъаткорона уйғунлиги, муштараклиги йигирманчи асрнинг 30-йилларидаёқ "олтинчи романчилик мактаби" сифат жиҳатидан янгиланаётгани, ўзининг эпик, жанрий имкониятларини кенгайтираётгани, янги бадиий-поэтик белги-аломатларга эга бўлаётгани, шахсни, жамиятни бадиий тадқиқ қилишда янги босқичга кўтарилгани, умуман, романнинг бадиий, эпик жанр тарзида "қирғоқсиз" — ҳудудсиз маконга эга эканлиги, структурал майдонининг нафақат горизонтал, шунингдек, вертикал жиҳатдан кенг эканлигидан далолат беради.

А. Қодирийнинг "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён", С. Айнийнинг "Дохунда", "Қулар", А. Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз", А. Қаҳҳорнинг "Сароб" романлари Марказий Осиё насрининг янги бир ҳодисаси — "Қутлуғ қон" асарининг юзага келишига замин ҳозирлади.

30-йилларда яратилган йирик бадиий шаклли асарлар орасида "Қутлуғ қон" романи эпик кўламдорлиги ва поэтик пишиқлиги билан ажралиб туради. Романда жаҳон романчилигининг яхши анъаналари давом эттирилган. Замонавий сўз санъатининг ютуқ ва изланишлари тажассум топган, муаллифнинг санъаткор сифатидаги бадиий маҳорати намоён бўлган.

"Қутлуғ қон" муаллифи романнинг етакчи бадиий-ғоявий концепциясига асосан тарихий воқелиқдан жамиятдаги асосий ижтимоий қатлам ва табақаларнинг вакиллари ажратиб олган ва эпик жанр талабларига мувофиқ келадиган бадиий образлар тизмасини яратган.

"Қутлуғ қон" романининг бадиийлиги, адабий жараёндаги ўрни Ҳ. Ёқубов, М. Қўшжонов, Н. Худойберганов каби адабиётшунос ва мунаққидлар томонидан таҳлил қилинган. Жумладан, Н. Худойберганов 1986 йилда нашр этилган "Ўз дунёси, ўз қиёфаси" номли китобида "Қутлуғ қон"ни "ғоятда етук", "чинакам бадиий кашфиёт даражасига кўтарилиб, ўзбек адабиётининг ўзига хос шоҳ асарларига айланган..." романлар қаторида санаб ўтади (107 — бет).

Марказий Осиё адабиётида Абдулла Қодирий асос солган янги романчилик мактаби анъаналарини давом эттириб, йирик эпик асар ёзишга киришган Ойбек Шарқ, Фарб бадиий маданияти, тарихи ва адабиёти билан бирга ўз даврининг эҳтиёжи ва тазйиқига кўра марксча-ленинча таълимотни, ҳукмрон тузум ғояларини ҳам

пухта ўрганган, бу қарашларни эътиқод деб қабул этган эди.

"Қутлуғ қон" романининг назарий-мафкуравий асоси тадқиқотчи — адибнинг 1936 йили ёзилган "Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли" деб номланган илмий асарида муфассал баён этилган. Бу тадқиқотда муаллиф "Ўткан кунлар" ва "Меҳробдан чаён" тарихий романларидаги юксак бадиий маҳоратни, Қодирийнинг катта санъаткор эканини эътироф этган. Шу билан бирга, у мазкур асарларга пролетар мафкураси, "социалистик реализм" ақидалари асосида ёндашган. Ойбек биринчи ўзбек романлари ўзи қабул қилган "назария"га номувофиқлиги боис, М. Қўшжонов айтганидай, "икки ўт орасида" олиб, устоз адиб ижодига танқидий ёндашишга мажбур бўлган.

Ойбек ўзининг биринчи романида Абдулла Қодирий анъаналарини давом эттириб, яқин ўтмишни, "кейинги хон замони" — чор империяси ҳукмронлигининг сўнгги йиллардаги Туркистон ҳаётини тасвирлашни мақсад қилиб олган. Ёзувчининг режасига кўра бу янги эпик асар романнавис А. Қодирий ижодидаги "хатолар"ни тузатиши, унда синфлараро антагонистик зиддият ифода топиши лозим эди.

Вульгар социалогизм намояндалари (М. Шевердин, С. Ҳусайн ва бошқалар) "Ўткан кунлар" муаллифини "ҳукмрон синф вакиллари" — Юсуфбек ҳожи, Отабек, Мирзакарим Қутидор, Зиё шоҳичи, Кумуш қабиларни ижобий тасвирлагани учун кескин танқид қилганлар. Ойбек бундай "танқидий мулоҳазалар"дан керакли хулоса чиқарган. Унинг тарихий романида "ёзувчилар" гуруҳи (бой, амалдор, савдогар...) образи шўровий қарашларга мувофиқ бўлмоғи лозим эди. Мана шундай ният ва режалар билан адиб ижодий ишга киришди. Маълум бир муддат ичида роман ёзиб бўлинди ва 1940 йилда нашр этилди.

Табиийки, ўз даври — совет ижтимоий-сиёсий муҳити, тузумининг вакили бўлган Ойбекнинг биринчи романида "социалистик реализм", марксча эстетиканинг бадиий асарга, адабий қаҳрамонга бўлган муносабати, кўрсатмалари маълум даражада акс этади.

"Қутлуғ қон"да синфий муносабатлар антагонизми (муросасизлиги), синфий жамиятнинг икки қирғоғида турган муҳолиф куч вакиллариаро тавофут ва зиддиятлар ифодаланган.

Худди шу сабабга кўра кейинги йилларда чоп этилган айрим ишларда "Қутлуғ қон" романига мафкуравий, сиёсий дунёқараш маҳсули сифатида қаралди, унинг бадиий яратма сифатидаги ўрни ва аҳамияти инкор этилиб, "Ўткан кунлар", "Кеча ва кундуз" каби етук, шоҳ асарлар унга қарама-қарши қўйилди.

Ойбек романида ҳукмрон тузум, ҳукмрон мафкуранинг муайян таъсири ва тазйиқи ифода топганини эътироф этиш керак,

албатта.

Шу билан бирга, илмий-объектив, муфассал таҳлил бу романнинг бадиий матн, адабий асар сифатида бир неча қатламлардан иборат эканини кўрсатади.

Ташқи — юза қатламда ижодкор яшаган ижтимоий-сиёсий қурилманинг маълум бир қараш ва ғоялари акс этади, чуқурроқ, ички қатламларда эса умуминсоний, эркпарвар тафаккур, санъаткорнинг инсон, ижодкор сифатидаги бадиий олами намоён бўлади.

Роман бадиий матнининг айнан шу қатламларида Ойбек эпик тасвир устаси, жаҳон адабиётининг илғор бадиий анъана ва тажрибаларини ижодий-бадиий ўзлаштирган истеъдодли адиб сифатида кўринган.

"Қутлуғ қон" тарихий роман сифатида Туркистон ўтмишининг аниқ бир даври (йигирманчи асрнинг 10-йиллари)ни, бу даврнинг мураккаб, кўп қиррали психологик, ижтимоий, иқтисодий муносабатлари тарихини бадиий инъикос эттирган.

Романнинг бадиий хронотопада аниқ замон, аниқ маконнинг кўламдор манзаралари акс этган.

"Қутлуғ қон" романининг бадиий мундарижаси ва тарихий-ғоявий концепцияси асосида тарихнинг йирик воқеаси — Туркистондаги 1916 йилги миллий озодлик қўзғолони омиллари, кўлами ва мағлубиятининг таҳлили масаласи ётади. Ун олтинчи йилдаги миллий қўзғалиш Туркистонда яшовчи барча халқларнинг тарихида чуқур фоживий ўз қолдирган. Чор мустамлакачилиги давридаги бирор қўзғолон ёки исён ўз кўлами ва оммавийлиги билан 1916 йил ҳаракатига тенг кела олмайди. У Туркистоннинг барча ҳудудларини қамраган, чоризм давлат қурилмасига жиддий талофат етказган эди.

30-йиллардаги Марказий Осиё адабиётларида бу қўзғолоннинг ижтимоий, маънавий иддизлари, унинг миллий тафаккур тараққиётидаги ўрни ҳақида ўнлаб бадиий асарлар яратилди.

Ўзбек адибларидан Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз" (1933) романида, Н. Сафаровнинг "Уйғониш" (1939) пьесасида, К. Яшиннинг "Бўрон" (1939) либреттосида бу қўзғолон бадиий ифода топди.

Бу мавзу қозоқ адабиётида С. Муқоновнинг "Жумбоқли ялов" (1938) романи, туркман адабиётида Б. Кербобоевнинг "Туркманистон 1916 йилда" (1929), "Очлик" (1930) повестлари, "Дадил қадам" (1-китоб, 1937) романида, қирғиз адабиётида А. Тўқумбоевнинг "Қонли йиллар" шеърый романи, К. Жонтошевнинг "Олим ва Мария" (1930) пьесаси, К. Маликовнинг "Билбай" поэмаси, М. Элебоевнинг "Олис йўл" повестида тасвир этилган.

Бу мавзу ва муаммони бадий ўзлаштириш кейинги ўн йилликларда ҳам давом этди.

Ойбек романида Туркистон ҳаётининг барча қатламлари адиб ижодий режаси, давр имкониятига кўра кўп ёки оз даражада тасвирланган. Табиат манзаралари, тўй лавҳалари, бой ва савдогарлар ва деҳқон, ҳунарманд, хизматкорлар турмуши, жадидчилик ҳаракати, чапани – безорилар қиёфаси, хотин – қизларнинг майл, руҳияти, бозор ҳангомалари тасвири чор амалдорлари ва малайлари аъмоли, ички дунёси – буларнинг барча-барчаси романда ягона сюжет ўқиға келиб туташади ва мозийнинг бир бутун-яхлит, мураккаб манзарасини ҳосил этади.

Биз Ойбекнинг шуровий ғояларни қабул этгани ва ўз романига шу таълимотни назарий асос қилиб олгани ҳақида гапирдик. Лекин Ойбек ижодида замонасозлик, пролетарча таълимот асосий меҳвар эмас, адиб баъзи замондошларига ўхшаб давр қарашларининг очиқдан-очиқ маддоҳи – “куйчиси” бўлишдан сақланган.

Замона мажбуриятига кўра “икки ўт орасида” (М. Қўшжонов) қолган адиб мақбул йўл излаб топишга жазм қилган. У мозийни ҳаққоний тасвирлаш, шу билан бирга, жангари марксчи мунаққидларнинг хуружларига чап бериш учун мана шундай усулни маъқул кўради: баъзи бир тарихий ҳодиса ва ҳаракатларни бевосита эмас, билвосита тасвирлайди, уларга очиқдан очиқ баҳо бермайди, ўз қарашларни роман тагматнига кўчиради.

Ойбекнинг улкан ижтимоий-сиёсий-маърифий ҳаракат – жадидчилик ва мустамлакачиликка муносабатида худди мана шу йўлни пайқаш мумкин.

“Қутлуғ қон” тарихий роман сифатида биринчи гада А. Қодирий, С. Айний, Чўлпон, А. Қаҳҳор каби ўзбек адибларининг, кенгроқ олганда эса, Шарқу Фарб эпик анъаналари, ютуқлари, тажриба ва изланишларини ўзида мужассамлаштирган, уларни янги бир босқичга олиб чиққан йирик эпик асар. Унинг заминида тарихий, фалсафий фикрлар олами, илғор ва кўп асрлик синовдан ўтган инсонпарвар дунёқараш туради. Романда улкан ва ҳал қилувчи аҳамиятга молик бўлган тарихий ҳодиса-миллий озодлик ҳаракатининг ижтимоий, маънавий-ахлоқий омиллари бадий ифода топган.

Олдин айтилгандай, “Қутлуғ қон”да “Вальтер Скотт романи”нинг асосий хусусият, белгилари устивер. Унда тарихий факт, саналар деярли келтирилмайди. “Шоп мўйлов, гўштдор юзидан заҳар томчилаған Мочалов” (шаҳар полицияси бошлиғи)ни ҳисобга олмаганда барча қаҳрамон, персонажлар бадий тўқима ёрдамида юзага келган. Шунга қарамай, романда тарих, унинг аниқ манзаралари акс этган. Асар образ ва характерлари, воқеа тизими, бадий лавҳа(эпизод)лари тарихийлик принциплари

асосида ишланган.

Шу боисдан ҳам романда тасвирланган тарихий даврни ҳам, бу даврнинг етакчи хусусиятларини ҳам яққол кўrsa бўлади.

"Қутлуғ қон" жанри, роман типи, қаҳрамон, характерлари, бадий-тасвирий воситалари, портрет (суврат), пейзаж, психологизми кабилар билан А. Қодирийнинг "Ўткан кунлар", Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз" романларига муштарак. Бундай муштараклик Ойбек ижодининг оригиналлиги ва ўзига хослигини инкор этмайди, аксинча бу санъаткорнинг ўзбек романчилиги тажрибаларини пухта ўзлаштиргани ва уни янги тарихий шароитда ривожлантирганини тасдиқ этади.

А. Қодирий ва Ойбекнинг йирик эпик асарлари, айниқса, "Ўткан кунлар" ҳамда "Қутлуғ қон" романлариаро адабий-бадий муштараклик энг аввало қаҳрамон танлаш, қаҳрамонни тасвирлаш усулларининг яқинлигида кўринади. Ойбек романининг бош қаҳрамони бадий адабиётнинг халқчиллик принципини, инсонни тасвирлаш бўйича янгича ижодий изланишларни ўз бадий қурилмасида акс эттирган.

Шу билан бирга, бу қаҳрамон фольклор, жаҳон эпик поэзияси, насри, тарихий романчилигининг энг муҳим, асосий хусусиятларини синтезлаштирган. Роман қаҳрамони Йўлчи образида "Ўткан кунлар"даги Отабекни эслатадиган муайян хусусиятлар мавжуд. Бу икки қаҳрамоннинг бадий суврати, табиат – сажияси, ахлоқий қиёфасини бирлаштириб турадиган ўхшаш аломатлар борки, булар Ойбекнинг характер, тип, қаҳрамон яратишда А. Қодирий романчилик мактабини ижодий давом эттирганини кўрсатади.

"Ўткан кунлар" қаҳрамони Отабек "улуғ гавдали, кўркам ва оқ юзлик, келишган қора кўзли, мутаносиб қора қошлик ва мурти сабз урган бир йигит". Йўлчи ҳам "арслондай кўркам гавдаси, кенг пешонаси, чуқур самимият ифодаси билан тўла йирик, ҳушёр кўзлари, ... кенг кўкраги, бақувват қўллари"¹ билан ажралиб туради. Романнинг бошидаёқ А. Қодирий қаҳрамоннинг "енгил табиатлик, серчақчақ"² кишилардан "бошқача яратилишида", яъни босиқ, мулоҳазали йигит эканини алоҳида таъкидлаган. Ойбек Йўлчини Мирзакаримбой нигоҳи орқали "ақлли.. ҳам улуғвор, вазмин" йигит сифатида тасвирлайди. Йўлчи Отабекдан фарқли равишда кишлоқда турилган, болалиқдан "юмуш" билан банд бўлган. Шунинг учун адиб қаҳрамон суврати тасвирида жисмоний қувватга алоҳида

¹ Ойбек. Қутлуғ қон. Тошкент: Ўқитувчи, 1975.15-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент: F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.8 – бет.

этибор беради: "яктак ичидан қабариб тутган кенг кўкрак... бақувват қўллар". Ойбек ҳам Қодирий каби Йўлчи сувратидаги белгилар, фазилатларини бошқа персонажлар тилидан таъкидлаб, кучайтириб боради. Чойхоначи унга: "Роса мучалинг бор эканг, иним. Баданингдан куч ёғилиб турапти-я"* деса, бойнинг "кеккайган хотини" у ҳақда: "Тоғдек йигит бўлибди," — дейди. Ресторандаги "икки хотин — Анна билан Мария" қаҳрамоннинг "куч тўла гузаллигига суқланиб"*** қарайдилар. Мария Йўлчига қадаҳ сунмоқчи бўлганида уни "Геркулес" деб атайди.

Йўлчи нафақат суврат ва тийнат, шунингдек, шижоат, баҳодирлик каби фазилатлари билан Отабекни эслатиб туради.

"Ўткан кунлар"нинг "Душанба куни кечаси" бобида "рақиб билан дилдорнинг уйи орқасида танҳо олишмоқ"қа қарор қилган Отабек "Ҳомид исмлиқ бир тўнғузни.. ёрдамчилари билан тупроққа қориштиришга муваффақ" бўлади. Парвардигори оламнинг инояти, шафқати остида у тенгсиз курашда ғолиб чиқади, оила эрки ва номусини ҳимоя этишга мушарраф бўлади. Йўлчи ҳам севган қизи бойваччалар кутқуси билан ўғирланиб, барзанги чапани Қора Аҳмад уйига яширилганини эшитиб, якка ўзи беомон курашга отланади. Унинг рақибни "йўғон, калладор, қошлари мушукбаччанинг думидай ўсиқ, юзида, пешонасида пичоқбозликнинг излари равшан" кўринган бир кимса. Унинг оstonасида "одамзоднинг боши янчилади". Йўлчи шундай ҳайбатли ва бешафқат душманни маҳв этади.

Отабек ва Йўлчининг фожиали, лекин мардона ўлимида ҳам муштараклик бор. А. Қодирий қаҳрамони Ватан — Туркистон ҳимояси йўлида, Ойбек қаҳрамони миллий озодлик кўзғолонида ҳалок бўлади. Бу эса икки қаҳрамоннинг ҳам ватан, миллат ғамини ейдиган шахслар эканидан далолат беради. Ойбек жаҳон эпик адабиёти, тарихий романчилигининг ҳар томонлама етук ижобий қаҳрамон яратиш анъана ва тажрибаларини, шу жумладан, А. Қодирийнинг бадиий ютуқ ва изланишларини ижодий жиҳатдан ўзлаштириб, янгича бадиий қиёфага эга бўлган, янги тарихий шароитнинг илғор, тараққийпарвар хусусиятларини ўз бадиий структурасида жамлаган қаҳрамоннинг образини яратишга эришди.

Шу маънода Ойбек романининг қаҳрамони жаҳон эпик адабиёти, хусусан, "Ўткан кунлар"даги асосий тимсолнинг такрори бўлмай, унинг издоши ва вориси сифатида гавдаланган.

Тарихий романнинг бадиий ўзагини йирик тарихий шахс

*Ойбек. Қутлуғ қон. Тошкент: Ўқитувчи, 1975.7-бет.

** Ойбек. Қутлуғ қон. Тошкент: Ўқитувчи, 1975.235-бет.

ёки мозийнинг ҳодисаси ташкил этади. Йирик эпик асар воқеа тизмаси, бадий зиддияти, қурилмаси ана шу шахс ёхуд воқеанинг асосини очишга сафарбар қилинади.

"Қутлуғ қон" романидаги барча компонентлар, воқеа тизмаси, бадий-психологик таҳлил, қаҳрамоннинг тадрижи кабилар мозийнинг ҳал қилувчи, катта ҳодисасининг ижтимоий илдиэларини бадий тадқиқ этишга йўналтирилган.

Бош қаҳрамоннинг, барча персонажларнинг роман бадий ҳудудида ифода топган ҳаёти, руҳий ҳолатлари, кечинмалари, қалб зиддиятлари орқали 1916 йил қўзғолонининг сабаблари очиб берилган.

Йўлчининг халқ қўзғолонига қатнашиши, унинг раҳнамоларидан бирига айланиши ҳар томонлама, ҳам психологик, ҳам ижтимоий-сиёсий жиҳатдан асосланиб, бадий далилланган ҳолда тасвир этилган.

"Қутлуғ қон" романида 1916 йилги миллий озодлик ҳаракати, унинг бир кўриниши бўлган Тошкент қўзғолони тарих ҳақиқатига мувофиқ кенг эпик куламда бадий ифода топган.

Ойбек тасвирида "бу улуг халқ исёни... Николай салтанатига қарши мустамлака камбағалларининг, капитал қулларининг қўзғолони".

Тарих саҳнасининг бир томонида "ғазабдан, қўрқувдан тумшуқлари бужмайган погонли кўппаклар", "шоп мўйлов, гуштдор-юзидан заҳар томчиланган Мочалов" каби ҳарбий амадорлар, тиш — тирноғигача қуролланган казаклар, полициячилар, иккинчи томонида эса қуролсиз, лекин зулмга қарши бош кўтарган "денгиз, тўлқин" каби қудратли халқ, унинг фидойи, ватанпарвар вакиллари.

Адиб бир-бирига қарама-қарши турган мана шу икки оқимнинг муросасиз туқнашувини тарихан аниқ, бадий жиҳатдан пишиқ, таъсирли курсата олган.

А. Қодирий "Ўткан кунлар"нинг "Инқилоб" бобида 1847 йилги Тошкент қўзғолонини тасвирлар экан, халқнинг тарихий жараёндаги оламшумул ўрнини таъкидлаб кўрсатган. Романда халқ қиёфаси, психологияси, тарихнинг ҳал қилувчи пайтларидан биридаги ҳаракати тарих диалектикаси, қонуниятлари, тамойилларига мослаштирилган ҳолда берилган.

"Қутлуғ қон" романида ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қилиб тарих майдонига чиққан халқ яхлит давлат қурилмаси, унинг мустамлакачилик истибдодига қарши турган куч тарзида гавдаланган.

Шундай қилиб, Ойбек халқ, унинг айрим вакиллари тимсолини, халқ ҳаракатини тасвирлашда Марказий Осиё тарихий романи, хусусан, "Ўткан кунлар", жаҳон реалистик эпик адабиёти

анъаналарини давом эттирган, уларни адабий- бадий жараённинг янги босқичи хусусиятлари, тараққиёти талабларига мослаштирган. Романда халқ ҳаракатининг кўлами, ўзига хос тарихий, психологик хусусиятлари энг аввало йирик эпик шакл қаҳрамони, унинг фаолиятида умумлаштирилган.

Йўлчининг қўзғолон пайтидаги баҳодирлиги, иродаси, фаоллиги уни жаҳон халқлари оғзаки ва ёзма эпик адабиёти, тарихий романчилигининг Ватан озодлиги, мустақиллиги учун курашган етук қаҳрамонларига боғлаб, туташтириб туради.

А. Қодирий каби Ойбек ўз эпик қаҳрамонини ижобийлаштириш билан чекланмай, уни қаҳрамонлаштиради ва бу тимсолда Туркистон халқларининг жанговарлиги, курашчанлик хислатларини мужассамлаштиришга эришади.

"Ўткан кунлар" ва "Қутлуғ қон" романларидаги аёллар тасвири ва қисматида ҳам маълум яқинлик, ўхшашлик мавжуд. Ойбек қалами билан чизилган Гулнор суврати: "ҳали ёш, бўйчан... бичими ингичка ва самбит гули новдасидай адл ... Опшоққина, нозик юзи қуёшда шундай тиниқ кўринадики, гўё у нурдан яратилгандай... сочларининг жингалаклариди шуълалар мавжланиб ёнади". Муқаддас диний китоблар (Қуръони Карим, Инжил) фақат фаришталар нурдан яралгани ҳақида маълумот беради. Демак, адиб ўз қаҳрамонини фариштага қиёс этяпти. Абдулла Қодирий тасвиридаги Кумуш "қиз сувратида кўринган малак" "қуюқ жингила киприк"ли, "қора зулф"ли, "қора камон, ўтиб кетган нафис, қийиғ қош"ли, "тўлган ойдек ғуборсиз оқ юз"ли қиз". Қодирий ҳам, Ойбек ҳам бу қиёс орқали ўз қаҳрамонларининг фавқулодда гўзал ва теран қалбга эга эканлигига ишора қилганлар. Гўзал хотин – қизлар сувратини чизишда А. Қодирий ва Ойбек фольклор ва мумтоз адабиёт заҳирасидан фойдаланишган, улардаги тасвирий восита (ташбих, истиора, сифатлаш каби)ларни ижодий ўзлаштирганлар. Бу тасвирий воситалар Фарб эпик адабиётининг бадий портрет яратиш усули билан қўшилиб, ҳар бир ижодкорнинг бадий – поэтик концепцияси бўйича ижодий ишланиб, мукамаллик касб этган.

Кумушбиби ва Гулнор фақат суратдагина эмас, сийрати – маънавий, ахлоқий қиёфаси билан ҳам бир-бирига яқин. Уларни шарқона ҳаё, андиша, руҳий жозиба бирлаштириб туради.

Кумуш ҳам, Гулнор ҳам ўз оиласида яккаю ягона фарзанд. Ота-оналарининг улардан "бошқа умид ишончи, ҳаёт қувончи йўқ".

*Қодирий А. Ўтган кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 29-бет.

Уларнинг фожиали қисматида ҳам муштараклик бор. Кумуш аламзада Зайнаб, Гулнор қотил Салимбойвачча берган оғу туфайли ҳалок бўладилар.

А. Қодирий ва Ойбек романчилигидаги юқоридаги каби ўхшаш унсурлар адабий муштаракликнинг "генетик-алоқавий" тури орқали юзага келган. "Тарихий-адабий бирлик сифатидаги миллий адабиёт"* доирасида намоён бўлган бундай муштараклик бадиий-амалий ҳодиса сифатида ўз асос ва манбаларига эга. Адабий ворисийлик, ягона (жаҳон) бадиий-маданий мерос заҳираси, умуминсоний қарашларидаги яқинлик кабилар ана шу асос ва манбалар сирасини ташкил этади. Худди мана шу замин йигирманчи аср сўз санъатининг яна бир буюк намояндаси Чўлпон ва Ойбек ижодидаги адабий муштаракликка сабаб бўлган.

Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз"(1933) ва Ойбекнинг "Қутлуғ қон" романларида тасвирланган бадиий замон ва бадиий макон бир хил: иккила асарда ҳам биринчи жаҳон уруши давридаги Туркистоннинг ижтимоий ва маънавий турмуши бадиий ифода топган.

"Кеча ва кундуз"да "ўз қўли... билан келгуси насл... бўйнига ўрис бўйиндиригини кийдирган"** юртнинг улуғ фожиалари, чор истибдоди давридаги Туркистоннинг даҳшатли аҳволи тасвирланган. Чўлпон А. Қодирийнинг ижодий тажрибаларини ўзлаштириб, устоз ижодкор ёритган мавзу ва қарашларни давом эттирди: "Ўткан кунлар" чоризм истилоси тасвири билан интиҳо топган бўлса, "Кеча ва кундуз" шу босқин туфайли қарор топган мустамлакачилик тузуми ва сиёсатини тарихан ҳаққоний гавдалантирган. Роман муаллифи истибдодга асосланган давр ва тузумни "кеча" (тун) деб атайди. Асар сюжети, қаҳрамонлари, бадиий қурилмаси, бадиий зиддияти ана шу "кеча"нинг моҳиятини очиб беришга йўналтирилган. Инқироз арафасида турган "империя"нинг сиёсий-маънавий қиёфаси ва ҳалокати, қуллик кишанини кийган халқнинг абгор аҳволи романда тарихийлик умдаларига мувофиқ тажассум топтирилган.

"Қутлуғ қон"да ҳам "ўткан кунлар" ижтимоий қурилмаси, "тун" салтанатининг Туркистондай "бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрагувчи" сиёсати айрим қаҳрамон ва персонажларнинг қисмати, руҳий-ахлоқий олами, характерлараро бадиий зиддият тасвири орқали очилган.

* Диониз Дюришин и коллектив. Систематика межлитературного процесса. Братислава: Веда, 1988.С. 33.

** Қодирий А. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён.Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.295-бет.

Роман сюжети, персонажлари, тарихий воқеалари талқини ва бадиий таҳлили билан "Ўткан кунлар" анъаналарини ижодий ривожлантирган.

Икки романдаги Зеби ва Гулнор, Раззоқ сўфи ва Ёрмат, Қурбонбиби ва Гулсумбиби образлари ижтимоий келиб чиқиши, жамият ва оиладаги мавқеи, характери, тақдири ва фожиаси билан бир-бирига анча яқин.

Чўлпон романида "сода шайх" (эшон бобо)га мутаассибона ихлос қўйган Раззоқ сўфи ўзи мансуб нобоп муҳит таъсири остида яккаю ёлғиз қизининг бахтини барбод қилади - эшоннинг қистови билан Зебининг Акбарали мингбошига тўртинчи хотин бўлиб узатилишига кўнади.

Мирзакаримбойнинг 18 йиллик хизматкори Ёрмат ҳам ўз хўжасига сўфи каби садоқат туйғуси билан қарайди. Шу туйғу туфайли у ягона зурёди Гулнорни қари бойга беришга хурсандчилик билан рози бўлади.

Иккала қизни ҳам бойлик, зеб-зийнат тўлиб-тошган хонадонларда бадбахтлик ва ажал қаршилайди. Мингбошининг учинчи хотини "эслик" Пошшоҳон Зеби чойнагига, Мирзакаримбойнинг кенжа ўғли Салимбойвачча Гулнор косасига заҳар соладилар.

Оғу уч аёл - "Ўткан кунлар"даги Кумушбиби, "Кеча ва кундуз"даги Зеби, "Қутлуғ қон"даги Гулнор қисматини ҳал қилади. Тасодифан омон қолган Зебини ҳам адолатсиз суд ва ноҳақ ҳукм кутади.

А. Қодирий, А. Чўлпон, Ойбек талқинидаги оғу рамз сифатида инсон - аёл эркини янчувчи куч, адолатсиз ва ҳуқуқсиз жамиятнинг бадиий ифодаси.

"Кеча ва кундуз"даги Сўфи, "Қутлуғ қон"даги Ёрмат ҳаёти, оиласини ана шу Оғу барбод этади. Улар заҳарга айланган муҳит ва тузумга эмас, уларнинг айрим вакилларига қарши исён кўтардилар. Ёрмат хунхўр душмани Салимбойваччани пичоқлаб, Раззоқ сўфи ўз "пири" - эшонбобони бўғиб ўлдиради.

Сўфи ва Ёрмат чор мустамлакачилик қурилмаси ва унинг сиёсатидан озиқланган мутаассибона урф-одат ва тушунчалар юзага келтирган ижтимоий-индивидуал бадиий типлар. Уларнинг характери ва фаолиятида манқуртлашган ва "халққа айлана олмаган оломон"нинг етакчи хусусиятлари мужассамлашган.

Тасвир этилган тарихий давр, умуминсоний сарчашмалар, бадиий-адабий анъана ва алоқалар, роман типи, адабий таъсир кабилар Қодирий, Чўлпон, Ойбек эпик ижодида типологик, муштарак хусусиятларнинг юзага келишини таъмин этган.

"Ўткан кунлар", "Кеча ва кундуз", "Қутлуғ қон" адабий-бадиий ҳодиса сифатида "тарихий-адабий бирлик-миллий адабиёт"

доирасидан чиқиб, "олий тарихий адабий категория" бўлиш жаҳон адабиёти оқимига қўшилди. Бундай қўшилиш жараёнини энг аввало "туркий тил гуруҳи"*га мансуб Марказий Осиё тарихий романчилигининг тадрижий йўли мисолида аниқ кўrsa бўлади.

II бобга оид хулосалар:

1. Ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий тузум, унинг ҳукмрон дунёқараш, таълимотлари, фалсафий ва мафкуравий ақидалари, нуқтаи назарлари, маданий-маърифий тафаккури структурализм намояндалари таъбири билан айтганда «очиқ эстетик майдон» бўлган бадиий матн тизимига ўз таъсирини, ҳукмини у ёки бу даражада ўтказди. Бу фикр тасдиғини XX асрнинг 30-50-йилларида шўро адабиётлари бадиий ҳудудига мансуб асарларда, айниқса, яққол кўриш мумкин.

Марказий Осиё тарихий романчилигининг етакчи вакиллари билан бўлган С.Айний («Дохунда», «Қуллар»), Ойбек («Қутлуг қон», «Навоий»)нинг мозий тасвирланган йирик эпик асарларида мавжуд шўровий – фирқавий дунёқарашнинг муайян даражадаги ифодасини кўриш мумкин.

2. Ўз структураси, моҳиятига кўра мустақил бадиий тизим ҳисобланган матн зоҳиран даврнинг етакчи, ҳукмрон ғоя ва ақидаларини қабул қилган ҳолда ботинда – ички бадиий қатламларда сўз санъатининг қонуниятлари, генетик-тарихий манбалари, алоқа – муносабатлари асосида ҳаракат қиледи. Айнан мана шундай ҳаракат бадиий матннинг қудрати ва ҳаётийлигининг асосидир. Бадиий адабиётда шўровий ақидапарастлик ва тарафқашлик авж олган йилларда тарихий романчиликда мозий ҳақиқатининг акс этиши, ёрқин характерлар (Йўлчи, Гулнор, Ёдгор)нинг юзага келиши бадиий матннинг мустақил ички оқимлари, ҳаракати, шунингдек, муаллифнинг руҳий-маънавий даражаси, миллий-инсонпарварлик эътиқоди сингариларга боғлиқ.

3. Адабий-бадиий жараённинг мазкур босқичида А.Қодирий томонидан асос солинган «олтинчи романчилик мактаби» анъаналари давом этди ва маълум даражада ривожланди. Бу тамойил исботини «Ўткан кунлар» билан ана шу йилларда яратилган Марказий Осиё тарихий романчилигининг айрим намуналарини қёсий, типологик таҳлили давомида кўrsa бўлади.

4. Марказий Осиё, шу жумладан, ўзбек тарихий романчилигида жаҳон романчилик мактаблари билан алоқа –

* Диониз Дюришин и коллектив. Систематика межлитературного процесса. Братислава: Веда, 1988. С. 32.

боғланишлар кучая борди. Хусусан, бу ҳодиса А.Чулпоннинг «Кеча ва кундуз» бадий майдони қатламларида ёрқин намоён бўлди. Бу йирик эпик асарда «полифоник тафаккур», «онг оқими», фрейдизмнинг инъикоси ана шу каби бадий муносабатларнинг инъикосидир.

III боб. Адабиётлараро жараённинг янги босқичларида тарихий роман бадиий структурасидаги анъанавийлик ва ўзига хосликлар

III.1. Тарихий роман бадиий структурасида сифат ўзгаришлари

Уруш даври (1941–1945) адабиёти адабий-бадиий жараённинг алоҳида босқичи сифатида ўзига хос хусусиятларга, аломатларга эга бўлди. Унда 30-йилларда шаклланиб бўлган "социалистик реализм"нинг ақидаю мезонларини, инсонга, ҳаётга синфий-фирқавий муносабатни, "инқилобий пафос"ни, тарғибий-ташвиқий руҳни ҳам кўrsa бўлади.

Умунан олганда, бу даврда мозийни бадиий тадқиқ қилиш тамойилининг кучайгани ва ўтмиш мавзулари доирасининг бир қадар кенгайганини кузатиш мумкин.

Уруш бадиий адабиётнинг барча тур ва жанрларига, унинг мавзу доираси, қаҳрамонига таъсир ўтказди. Даврнинг психологик, ижтимоий руҳи, муҳити бадиий асар пафосини, бадиий қурилишини белгилаб берди.

Сўз санъатига мозийнинг миллий қаҳрамонлари кириб келди. Эпос ва драма жанрларида юзага келган бундай қаҳрамонлар ўз шахси, фаолиятида халққа хос етакчи фазилатларни мужассам этган эди.

Ўзбек насри ва драматургиясида яратилган "Алишер Навоий" (Уйғун, Иззат Султон), "Маҳмуд Таробий", "Навоий" (Ойбек), "Жалолиддин Мангуберди" (Мақсуд Шайхзода), "Муқанна" (Ҳ. Олимжон) каби асарларда тарихнинг улкан воқеалари, кучли, адолатпарвар тарихий шахслар образи бадиий инъикос топди.

1942 йилда қозоқ адиби Мухтор Аvezовнинг "Абай" романи (I–китоб) чоп этилди, 1944 йилда "Социалистик Қазақстан" ва "Казакстанская правда" газеталарида М. Аvezовнинг "Абай" кинодрамасидан парчалар эълон қилинди.

1943 йили "Совет эдебияти" ойномасининг 6-7 ва 9-сонларида туркман адиби Берди Кербобоевнинг "Махтумқули" драмаси босилди.

Тожиқ адабиёти уруш даврида мозий мавзусига "Муқанна кўзғолони", "Темурмалик – тожиқ халқининг қаҳрамон" каби тарихий-бадиий очерклар орқали ёндашган. С. Айний ёзган бу асарларда Ўрта Осиё кечмишининг фожиавий, қаҳрамонона босқичлари ифода топган.

Марказий Осиё, кенгроқ олганда, иттифоқ тарихий насри ва

тарихий драматургиясига хос умумтипология хусусиятлар мавзу, қаҳрамон танлаш, уларни фалсафий, бадиий жиҳатдан ишлашдаги муштаракликда намоён бўлди.

Бу йилларда фольклор мавзуси, қаҳрамони орқали мозийнинг бадиий манзарасини бериш анъанаси бирмунча ривожланди. Ўзбек, тожик, қирғиз сўз санъатида юзага келган бир қанча пьесаларда эртақ, дoston, афсона каби фольклор жанрларининг қаҳрамонлари бадиий, ғоявий жиҳатдан қайта ишланиб ёзма адабиётга олиб кирилди.

Ўзбек драматурги Собир Абдулла шу даврда халқ оғзаки ижоди асосида "Тоҳир ва Зухра" мусиқали асарини ёзди. Бу драма 1941 йили Муқимий номидаги ўзбек мусиқали драма театрида сахнага қўйилган.

Қирғиз драматургиясида К. Жонтошевнинг "Қурмонбек", К. Маликов ва А. Қуттибоевнинг "Жанил" пьесалари яратилди.

Тожик шоири Мирзо Турсунзода фольклор сюжети ва руҳи асосида 1943 йили "Тоҳир ва Зухра" мусиқали драматик достонини ёзди. Бу асар 1944 йилда Сталинободда алоҳида китоб ҳолида чоп этилган.

Бу асарлар ҳам мозий ҳақида. Уларда Марказий Осиё халқлари ўтмишининг туб масалалари муҳаббат ва озодлик учун кураш масалалари бадиий инъикос топган.

Агар 20-йиллардаги тарихий романчилик ва драматургия тарқоқлик ва феодал давлатларнинг инқирозига асосий эътиборни қаратган бўлса, уруш йилларида яратилган асарларда тарихнинг қаҳрамонлик манзараларига кенг ўрин берилди. Эпик ва драматик жанрлардаги асарларга босқинчиларга қарши қўзғалган халқ, унинг йўлбошчилари бош қаҳрамон қилиб олинди. Ойбекнинг "Навоий" романида ҳам А. Навоий кўпроқ давлат арбоби сифатида тасвирланган. Бу ўша давр адабиётининг асосий тамойилларидан эди.

Йигирманчи асрнинг энг улкан, энг фожиавий тарихий ҳодисаси бўлган Ватан уруши бадиий адабиёт мазмуни, мундарижаси, бадиий қурилмаси, қаҳрамон типи, сюжети, пафосига уз таъсирини утказди.

Сўз санъатига янги руҳ, янги қаҳрамонлар кириб келди. Уруш тўлқинида, ватанпарварлик тўлқинларида ватанини, миллатини, миллий қадриятларини, эркини душманлардан озод этиш пафоси адабиётнинг бадиий руҳини ташкил этди.

Уруш иттифоқ ҳудудида яшаётган халқларнинг адабиёт намояндаларининг қалбида кучли ватанпарварлик ҳиссиётини ҳаракатга келтирди. Жанг майдонида фидойилик кўрсатаётган аскарларни буюк қаҳрамонларга таққослаш эътиёжи юзага келди. Бундай қиёсни фақат мозийдан, мозийнинг жасратга тўла

саҳифаларидан топиш мумкин эди.

Уруш йилларида тарихий асарлар миқдор жиҳатдан бир мунча кўпайиши билан бирга уларда айрим сифат ўзгаришлари зуҳур топди. Тарихий драмаларда "сюжетнинг кўп планлилиги, оммавий саҳналар, воқеа жойларининг хилма-хиллиги намоён бўлди". Бундай тасвири эпик жанрларда ҳам кўриш мумкин.

Тарихий асарларда жамиятнинг "қуёи" қатламлари — деҳқон, ҳунарманд, жангчи — аскарлар образи тасвирига кўпроқ ўрин берилди, воқеа тизимида уларнинг ҳаёти, руҳий-маънавий олами батафсилроқ ифода топа бошлади. Бундай ҳодисани "социалистик реализм"нинг, адабий сиёсатнинг талаблари билангина изоҳлаш адабий-бадиий жараён тарихига бир қадар юзаки баҳо бериш бўлар эди. Бу йигирманчи аср жаҳон адабиётининг мумтоз сўз санъаткорлари ижодида маълум ўрин олган бадиий тажрибани ижодий ривожлантириш ва бойитишдан келиб чиққан, умуминсоний тафаккурдан озиқланган адабий — эстетик ҳодиса.

Бу даврдаги тарихий адабиётнинг яна бир хусусияти шундаки, унда ҳужжатлилик кучайди. Тарихий шахснинг ҳаёти, мозий воқеаларининг тасвирида аниқ манбаларга суяниш тамойили ортди. Ойбек "Навоий", М. Авезов "Абай", В. Ян "муғуллар босқини"га бағишланган романларини ёзишдан олдин ўнлаб манбаларни ўрганиб чиққанлар.

Бой материалга асосланиб ёзилган, жаҳон реалистик насрининг ижобий анъаналарини, ютуқларини давом эттирган "Абай йўли" ва "Навоий" йирик эпик асарлари Марказий Осиё тарихий романчилигининг етук намуналари сифатида дунёга келди.

Ойбекнинг "Навоий" романи, Мухтор Авезовнинг "Абай йўли" роман-эпопеяси йигирманчи аср тарихий насри тараққиётида ҳодиса бўлган асарлар қаторига киради. Бу эпик дурдоналар узининг бир қатор белги-аломатлари билан муштарак ва фарқли жиҳатларга эга.

"Навоий" ва "Абай" адабий — бадиий жараённинг бир босқичида — уруш (1941 — 1945) даврида яратилган.

"Абай"нинг биринчи китоби 1942 йилда нашр этилган (иккинчи китоб "Абай йўли" деб номланган ва 1952 йилда босилиб чиққан).

"Навоий" романи ҳам айнан шу йили илк бор чоп қилинган эди.

Мустабид шўро тузуми замонида бу икки асарга муносабат ҳам деярли бир хил бўлди. Сталинча-большевикча қирғин —

*История узбекской советской литературы в 5-томах. Том 2. Ташкент: Фан, 1988. — С. 84.

қатароннинг янги тўлқини (40–йилларнинг охири–50–йилларнинг боши)да “Навоий”, “Абай” романлари вульгар-социологик мафкура ва адабиётшунослик томонидан “феодал-патриархал ўтмишни идеаллаштириш” тарзида баҳоланди. Мисол тариқасида Б. Файзиев, А. Нурушев мақолаларини эслаб ўтиш мумкин.

Иккала асар ҳам бадиий насрнинг “тарихий-биографик роман” шаклига мансуб.

Ойбек романида ўзбек миллий тарихи, маданияти, адабиётининг улкан намояндаси Алишер Навоийнинг, М. Авезовнинг роман-эпопеясида эса қозоқ маданий-маърифий ҳаётида марказий ўрин тутган йирик тарихий шахс Абай Қўнонбоевнинг образи бадиий гавдалантирилган.

Ойбек ҳам, Мухтор Авезов ҳам ўзлари мансуб бўлган халқ мозийсида алоҳида ўрин тутган тарихий шахсларни қаҳрамон сифатида танлаб олганлар, уларнинг характерини, улар яшаган давр, муҳитнинг эпик манзараларини тарихийлик принципларига мувофиқ акс эттирганлар.

“Абай” ва “Навоий” романларининг яратилиш тарихига оид бирмунча типологик хусусиятларни кўриш мумкин.

Е.В.Лизунованинг “Ҳозирги замон қозоқ романи” (Современный казахский роман, Алмата, 1964) тадқиқотида маълумот берилишича, М. Авезов 1930 йилдан бошлаб Абай ҳақида роман ёзишга тайёргарлик кўраётганда улўғ шоир, маърифатпарвар, давлат арбобига оид маълумотларни йиғишга киришган. Бунда у асосан “жонли тарих” – Абай замондошларининг эсдаликлари ҳамда шоирнинг бадиий меросига таянган. Ўтмишда кўчманчи, ярим кўчманчи ҳолида яшаган қозоқларнинг тарихига доир ёзма ҳужжатлар, архив материалларининг деярли йўқлиги, табиийки, адиб учун катта қийинчиликларни туғдирган. Аммо шунга қарамай, ёзувчи Абай мансуб бўлган тарихий даврни ҳам, қаҳрамонни ҳам тўлақонли, бадиий мукамал тасвирлашга эришди.

Ойбек М. Авезов сингари ўз романини ёзишга тайёргарликни 30-йиллардан бошлаган. Бу даврда у А. Навоий шахси, таржимаи ҳоли, адабий мероси ҳақидаги фундаментал тадқиқотларини ёзди. 1937 йилда “Навоий” достонини яратди.

М. Авезовдан фарқли равишда Ойбекнинг қўлида Алишер Навоий шахси, даврига оид тарихий ҳужжатлар, рисола, хотиралар бор эди. Бундай манбаларни адиб жиддий ўрганиб чиққан ва улардан унумли фойдаланган.

Аммо бу тафовутга қарамай икки йирик сўз санъаткори тарихий материалга Н. Добролюбовнинг ибораси билан айтганда, “ижодкор савқи табиийси” билан ёндашиб, бадиий матн сюжети,

композицияси, умуман олганда, бадий қурилиши учун зарур бўлган факт ва маълумотларни танлаб, ажратиб олганлар ва фойдаланганлар.

Икки йирик асарга бош қаҳрамон сифатида ҳам ижодкор, ҳам халқпарвар давлат арбоблари бош қаҳрамон сифатида танланган.

Гарчи А. Навоий ва Абай турли даврга мансуб шахслар бўлса-да, уларнинг ижодидида, сажия -тийнатида маълум бир яқин, муштарак жиҳатлар бор. Булар — халқпарварлик, инсонпарварлик, ўз бадий яратмаларида эл-улус, инсоният дарду армонларини, орзу-идеалларини ҳимоя қилиш, ёқлаш кабилардир.

Бош қаҳрамон тарзида олинган шахслараро муайян яқинлик, муштаракликлар ўз навбатида романлараро алоқадорлик — типологик ўхшашликка сабаб бўлган.

Икки асар типологиясидаги яна бир муҳим жиҳат шундан иборатки, "Навоий" ва "Абай йўли" сюжет тизимида фақат бош қаҳрамон ва унга бевосита алоқадор шахсларгина эмас, жамият, халқнинг турли табақалари вакиллари образи киритилган. Бу шундан далолат берадики, мазкур романлар ижодкорлари қаҳрамон таржимаи ҳоли, характеринигина эмас, тарихнинг аниқ бир босқичидаги бутун бир халқ ҳаётининг, жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, маданий-маънавий, психологик манзараларини акс эттиришни ўз олдларига мақсад қилиб қўйганлар ва бунга эришганлар.

"Навоий" ва "Абай" романларида уруш олди ва айниқса уруш даври собиқ иттифоқ адабиётларидаги муштарак қонуниятлар, тамойиллар, принциплар, инсонни, халқни, жамиятни тасвирлашдаги умумий бадий — поэтик усул, йўللар у ёки бу даражада тажассум топган.

"Абай" ва "Навоий" романлари бадий-генетик жиҳатдан Туркистон романчилигининг дастлабки намуналари — "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён", шунингдек, "Кеча ва кундуз", "Дохунда", "Қулар" билан узвий боғлиқ. Айниқса, жаҳон роман ҳазинасининг энг нодир намуналари билан бемалол беллаша оладиган "Ўткан кунлар" тажрибаси, ундаги образлар, фикрлар, тасвирлаш усуллари ва воситалари "Абай" ҳамда "Навоий"нинг бадий баркамоллигини таъмин этишда катта ҳисса қўшгани шубҳасиздир.

Худди "Ўткан кунлар" сингари "Абай" ва "Навоий"да тарихийлик (историзм) принципларига амал қилинган. Қаҳрамон, персонажлар фаолияти, психологияси, фаолият йўли тарихий давр, муҳит билан, шу давр ва муҳитнинг энг устивор, етакчи оқимлари, диалектикаси билан алоқадорликда очиб берилган. Тарихнинг ҳаққоний эпик суврати, бадий манзаралари юзага келтирилган.

Албатта, икки роман орасидаги юқоридаги сингари генетик-шажаравий, типологик яқинликлар Мухтор Аvezовнинг ҳам, Ойбекинг ҳам ижодкорлик истеъдодини, уларнинг бадиий асар, образ, қаҳрамон яратишдаги ўзига хослигини инкор этмайди. Ҳар икки роман навис воқеликни, мозийни, инсонни, қаҳрамонни тасвир этишда ўзига хос йўлдан борганлар, чунки ҳар бир етук адибнинг ўз услуби мавжудлиги аён ҳақиқатдир.

Шу билан бир қаторда "Навоий" ва "Абай" асарлари жанрий бўлиниш, сюжет тармоғи, қаҳрамонни тасвирлаш бўйича маълум тафовутларга эга

"Навоий" эпик турнинг роман, "Абай йўли" эса роман – эпопея жанрига мансуб.

"Абай йўли" роман-эпопея шаклига эга бўлганидан ҳажм жиҳатидан "Навоий"га қараганда кенг ва йирик, унда давр тасвири серқўлам. Тўғри, "Навоий"да роман-эпопеянинг айрим белги – аломатлари, хусусан, жамият ҳаётининг қўламдор манзараларини кўриш мумкин.

"Навоий" романининг хронотоп(замон-макон)ида ўн бешинчи асрдаги Хуросон, "Абай"да ўн тўққизинчи асрдаги Қозоғистон ҳаёти бадиий ифода этилган.

"Хронотоп, – деб ёзади М. Бахтин, – шакл – мазмун категорияси сифатида (маълум даражада) адабиётдаги ёрқин инсон образини белгилаб беради; бу образ ҳамиша хронотопикдир".

М. Бахтиннинг яна бир фикрича, адабиётдаги хронотоп яққол жанрий аҳамиятга эга... жанр ва жанр кўринишлари айнан хронотоп билан белгиланади.

"Навоий"нинг жанри "роман", "Абай йўли"нинг "роман – эпопея" деб белгиланиши сабабини юқоридаги фикр изоҳлаб беради.

Ойбек романидаги бадиий хронотоп маълум даражада чегараланган, унда Хуросон, асосан, Ҳиротда ўттиз йил давомида кечган ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаёт лавҳалари акс этган. Асарда асосий қаҳрамон – Алишер Навоийнинг бутун ҳаёти, таржимаи ҳоли берилмаган. Муаллиф ўз олдига қўйган бадиий-поэтик, фалсафий-ғоявий концепцияга кўра улкан шахс ҳаётининг айрим бир бўлагини ажратиб олган ва бу ҳаётни мамлакат, давлат тарихига мувофиқ ҳолда тасвирлаган.

"Абай йўли" роман-эпопеясидаги бадиий замон ва бадиий макон "Навоий" романига нисбатан анча кенг ва қўламлироқдир. Улкан эпик асарда бош қаҳрамоннинг деярли бутун ҳаёт йўли –

*Бахтин М. Литературно-критические статьи. М.: Художественная литература, 1986. – С. 122.

болалигидан вафотига қадар бўлган фаолияти акс этган. Бадиий вақтнинг кенглиги бадиий ҳудуд (Қозоғистон дашт-овуллари, шаҳарлари)нинг кўламдорлиги билан уйғунлашиб кетган ва бундай кенг кўламли бадиий хронотоп роман-эпопеянинг бадиий майдонини юзага келтириб, йирик эпик шакл бадиий майдонини ҳосил этган.

"Навоий" ва "Абай йўли" асарларидаги фарқли жиҳатлардан бири Ойбек романи сюжетида бош қаҳрамон шакланган, ўзининг фалсафий дунёқараши, инсонпарварлик тафаккурига, идеаларига эга бўлган етук шахс тарзида дастлабки саҳифалардаёқ олиб кирилган. М. Қўшжоновнинг ёзишича, бу жиҳатдан "Навоий" романи А. Толстойнинг "Пётр I", М. Аvezовнинг "Абай" романларидан фарқ қилади. Бу романларда авторлар қаҳрамоннинг дунёқарашини бутун асар давомида унда акс эттирилган воқеалар хулосаси сифатида очиб борадилар.*

Қаҳрамонни, унинг ҳаётини тасвирлашдаги бундай йўл, одинроқ айтилганидай, роман бадиий хронотопи, шунингдек, адибнинг гоёвий-бадиий концепцияси талабларидан келиб чиққан.

Бадиий жараённинг кейинги босқичларида ҳам Марказий Осиё миллий адабиётларида айрим романнавислар бундай йўлдан фойдаланганлар. Масалан, Қ. Қулиевнинг "Махтумқули", О. Ёқубовнинг "Улуғбек хазинаси", С. Улуғзоданинг "Фирдавсий", А. Олимжоновнинг "Маҳамбет найзаси" романлари "тарихий-биографик" шаклга мансуб бўлса-да, уларда қаҳрамоннинг, тарихий шахснинг бутун таржимаи ҳоли эмас, ҳаётининг энг муҳим, асар бадиий концепцияси учун аҳамиятли, керакли бўлган босқичи ифода топган.

"Навоий" романи "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён", "Кеча ва кундуз" сингари миллат, халқ, инсоният бадиий заҳираси, илғор фалсафий, ижтимоий тафаккури заминида бунёд этилган.

Асар муаллифи ўзигача яратилган жаҳон бадиияти изланишлари, бадиий принциплари ва усуллари, воситаларини пухта, чуқур ўрганиб, ўзлаштириб уларни янги – замонавий бадиий дунёқараш, эстетик – поэтик онг даражасига мувофиқлаштирди, ажодлар бадиий тажрибасини ижодий қайта ишлади ва ривожлантирди.

Шу билан бирга, Ойбек ўзи мансуб тарихий давр, муҳит таълимоти, ижтимоий-сиёсий назарияси (марксизм-ленинизм) маҳсули бўлган синфийлик талабларига муайян даражада риоя қилган.

*Қўшжонов М. Ойбек маҳорати. Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти. 1965, 101-бет.

"Навоий" романида акс этган синфий-фирқавий дунёқараш бадий адабиётнинг қадимий ва умрбоқий гуманистик пафоси таъсири ва ҳукми остида ўз таъсир кўламини заифлаштиради ва бадий матнда мозий, унинг вакиллари қиёфаси, руҳий-маънавий олами етарли даражада ҳаққоний, аниқ ифода топади. Бу фикр исботини "Абай йўли" мисолида ҳам кўрсатилган бўлади.

Бундай феномен (ноёб) бадий ҳодиса адабнинг улкан санъаткорлик маҳорати ва истеъдод даражаси билан боғлиқ, албатта.

Шу билан бирга, бу ҳолатни сўз санъатининг қудратли бадийлик қонуниятлари, ҳукм ва ривожланиш тамойиллари билан ҳам изоҳлаш мумкин.

"Абай йўли" ва "Навоий" романларини ўзаро қиёслаш Ойбек асарига кўпроқ Шарқ эпик ва лирик адабиёти, М. Аvezовнинг роман-эпопеясига эса фольклор, жаҳон романчилик ютуқлари таъсир этганини кўрсатади.

Бунинг сабаби шундаки, "Навоий" романи муаллифи болалигиданоқ ўзбек, форс-тожик бадиияти ихлосманди, шайдоси эди. Кейинроқ эса у Шарқ адабиётларининг улкан билимдони ва мутахассиси бўлиб танилган.

Бу билим ва эътиқод "Навоий" романининг бутун бадий қурилмаси, сюжет тизими ва қаҳрамонлар структурасида, лисоний оламида яққол акс этиб турибди.

Айниқса, мусбат персонажларни юксак даражада ижобийлаштириш, салбий образларга нисбатан ёзувчининг очиқ ва аниқ нохайрихоҳлиги романтизм ижодий методи асосида яратилган Шарқ бадиияти намуналари билан биринчи ўзбек тарихий-биографик романи орасидаги уйғунлик ва бадий боғланишларни кўрсатиб, тасдиқлаб беради.

Бош қаҳрамоннинг узи ҳам, Алишер Навоий гуруҳидаги тараққийпарвар соғлом кучлар — Султонмурод, Арслонқул, Дилдор ва бошқалар ҳам адиб томонидан ёрқин, тиниқ, романтик — кўтаринки бўёқлар орқали чизилади, уларнинг қиёфаси, хатти — ҳаракати, руҳий дунёси, фаолияти ижобийлаштирилади, зарур пайтларда қаҳрамонлаштирилади.

Ижобий қаҳрамон ва персонажлар тасвиридаги бу каби ёрқин бўёқдорлик бир томондан Ойбек эпик ижодининг Шарқ мумтоз-романтизм адабиёти билан бевосита алоқа-муносабатини кўрсатса, бошқа тарафдан унинг Марказий Осиё тарихий романчилигининг илк босқичи билан алоқадорлигини ҳам тасдиқлайди.

Олдинги бобдаги таҳлил жараёнида кўриб чиққанимиздай, "янги романчилик мактаби"нинг дастлабки маҳсуллари — авваламбор "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён", кейин эса "Қуллар",

"Дохунда" эпик асарларида ижобий қаҳрамон(лар)нинг ҳам ташқи, ҳам ички оламини гўзаллаштириш, салбий персонажларни эса қора тусда чизиб тамойили устивор бўлган.

"Навоий" романида ҳам бу хусусиятнинг муайян даражада мавжудлиги тарихий романчиликда адабий-бадий ворисийлик, анъанавийлик давом этаётганлиги, ўзбек романчилик мактаби бадий усул, воситалари ривожлантирилганлигидан далолат беради.

Шу билан бирга, мазкур романнинг қиёсий ва аналитик таҳлили қаҳрамон бадий структурасини барпо этишда жиддий сифат ўзгаришлари рўй бераётганини ҳам кўрсатади.

Маълумки, Марказий Осиё адабий-бадий жараёнида яратилган дастлабки тарихий романларда салбий персонажлар ("Ўткан кунлар"даги Мусулмонқул, Ҳомид, Содик, Жаннат, "Қулар" ва "Дохунда"ги айрим манфий образлар)нинг ҳам ташқи қиёфа, ҳам ички дунё тасвирида қора бўёқларнинг қуюқлиги кўзга яққол ташланиб турарди.

"Навоий"даги салбий образлар ташқи жиҳатдан хунук, беёхшов, бесўнақай эмас. Бир қарашда уларнинг зоҳирий кўринишидан ёвузлик ёхуд ёмонликни пайқаб олиш қийин. Аммо муаллиф салбий персонаж бадий портретини чизар экан, айрим чизгиларда уларнинг номақбул кирдикорларига ишора қилиб ўтади.

Романдаги Тўғонбекнинг "қисиқ кўзлари айёрларча беқарор", Мажидиддин Муҳаммаднинг эса кўзлари муғамбирона ёниб, бутун борлигида кибр-ҳаво, асабийлик, ўзбилармонлик акс этади.

Кўзларнинг айёрларча беқарорлиги ёхуд муғамбирларча ёниб туриши салбий персонажнинг ички-руҳий, ахлоқий оламидаги ғайриинсоний, ғайриахлоқий жиҳатлардан нишонадир ва бу ҳолатлар уларнинг асар сюжети давомидagi машғум кирдикорларидан далолат беради.

"Навоий" романида ҳам, Марказий Осиё адабий-бадий жараённинг ушбу босқичида яратилган бошқа тарихий ҳамда замонавий мавзудаги йирик эпик асарларда ҳам салбий қаҳрамон бадий структурасида ҳам психологик, ҳам портрет тасвири жиҳатидан айрим бир эврилиш, тадрижларни кузатиш мумкин.

Бу зайлдаги эврилиш, тадриж салбий персонажни эпосдан ва Марказий Осиё илк романларидан фарқли равишда психологик жиҳатдан мураккаблаштириш унинг руҳий оламига чуқурроқ кириб бориш, ички қарама-қаршиликларни кўрсатиш кабиларда намоён бўла бошлади. Бу асида салбий шахс образини ижобийлаштириш, зўрма-зўраки тарзда унга яхши хусусият ва фазилатларни тақаш бўлмай, инсонни ҳалокатга, фожиаларга олиб боровчи ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, психологик омил ва

манбаларни чуқурроқ кўрсатиш эҳтиёжидан келиб чиққан ижодий ҳаракат натижаси эди.

Романдаги асосий салбий образлардан бири бўлган Мажидиддин нафс домига тушган, ўз манфаати йўлида кўп ёвуз ишларга бош-қош бўлади. У инсонпарвар шоир ва давлат арбоби Алишер Навоий ва унинг тарафдорларига қарши тинимсиз кураш олиб борар экан, фитна, фисқ-фужур, туҳмат, ҳатто қотилликдан ҳам тап тотмайди. Нопок йўллар билан катта бойлик, мол-дунё йиғади. Аммо роман сюжети охирида кирдикорлари фош бўлиб, подшоҳ (Ҳусайн Бойқаро) қазабига дучор бўлгач, бор-йўғидан мосуво бўлиб, яқин кишилари ундан юз ўгирадилар. Шунда Мажидиддин бир умр А. Навоий сингари олижаноб, буюк инсонга душманлик қилганидан пушаймон бўлади. "Умримдаги энг катта хато — Алишер Навоийга душманлигим бўлди... Алишер юраги тоза одам эди".*

Энди мана шу муаммо нуқтаи назаридан "Ўткан кунлар" романига мувожаат қилайлик.

Асарнинг "Душанба куни кечаси" фаслида бош қаҳрамон Отабек шаръий завжаси Кумушни ўғирлаб қочиш учун келган Содиқ, Мутал каби каллақесарларни маҳв этиб, ашаддий душмани Ҳомид билан юзма-юз турганча: "Энди менга жавоб беринг-чи: бу ёмонлиқларингизда сиз ҳақлими эдингиз?" — деб сўрайди. Ўлим ёқасида турган Ҳомидда ўз қилмишларидан ўкиниш, ҳатто иккиланиш ҳолати йўқ. У ўлгунча ўзини ҳақли деб билади.

Биз бу қиёсни келтириш билан икки асар — "Ўткан кунлар" ва "Навоий" романларини бир-бирига қарши қўйиб, бирининг иккинчидан устунлигини кўрсатмоқчи эмасмиз.

Бадий адабиёт, шу жумладан, роман ҳамиша ҳаракатда, у муттасил олға силжиб, ўз-ўзини янгилаб, ўзгариб, эврилиб боради, янги белги, аломат, хусусиятларга эга бўлади, даврнинг, тарихий муҳитнинг, бадий жараённинг янгича тамойилларини ўзлаштиради ва ўз бадий қурилмасига сингдиради.

В.М. Жирмунский "Адабиётларни қиёсий-тарихий ўрганиш масалалари" номли ишида танқидий реализмнинг илк намояндалари Бальзак, Диккенс, Гоголь каби ижодкорлар Флобер, Теккерей, Толстойдан фарқли равишда романтизм ижодий методи билан жипс боғланганини кўрсатган эди.

Марказий Осиё тарихий романининг дастлабки намуналарини яратган Абдулла Қодирий, Садриддин Айний эпик ижоди ҳам романтизм адабиёти, хусусан, эпос билан бевосита, мустақкам боғлиқ.

* Ойбек. Навоий. Тошкент: Ўқитувчи, 1985, — 349-бет.

А. Қодирий ҳам, С. Айний ҳам гарчи ўз тарихий романларида реалистик принциплар асосида даврни, инсонни тасвир этсалар-да, сюжет, қаҳрамон структурасини бунёд этишда романтизм ютуқлари, имкониятларидан самарали фойдаландилар.

Ойбек романида ҳам романтизм адабиёти — Шарқ мумтоз адабиёти, фольклор, эпос намуналарига хос айрим бир белги, аломатлар, тасвир принциплари ижодий жиҳатдан ўзлаштирилиб истифода этилган. Бу айниқса ижобий қаҳрамон ва персонажларнинг бадиий структурасида, бадиий матн тили, тасвир воситаларида яққол кўринади.

Марказий Осиё адабий-бадиий жараёнининг 40-50-йилларига хос асосий ижобий ютуқ ва хусусиятларни улкан эпик ижодкор, қозоқ адиби Мухтор Авезовнинг "Абай йўли" роман — эпопеясида ҳам кўrsa бўлади.

"Замонанинг энг буюк ижодкорларидан бири" (Луи Арагон), "Иккинчи Абай, Шарқ Шолохови" (Николай Погодин) деб таърифланган бу адиб қаламига мансуб роман-эпопея мозийни бадиий ўзлаштириш, тарихий шахс (Абай) сиймосини яратиш, умуман бадиий маҳорат борасида дадил ва жасоратли қадам бўлди.

"Абай йўли"ни А. Қодирийнинг "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён", Ойбекнинг "Навоий" романлари билан боғлаб турган энг муҳим типологик аломатларидан бири шундаки, унда инсон (қаҳрамон) ва тарихий, психологик муҳит, таърифат ва жаҳолат, эзгулик ва ёвузлик орасидаги муттасил зиддият, қарама-қаршиликлар юксак даражада таъсирчан бадиий ифода топган.

Бундай бадиий зиддият тасвири жаҳон адабиёти, фольклорнинг барча етук намуналарига хос муштарак хусусият.

Мухтор Авезов тасвиридаги бош қаҳрамон ўз интеллектуал савияси, инсонийлиги, буюк қалби, унинг бойлиги, теранлиги билан ўз муҳити, даври даражасидан юқори чиққан улкан шахс. Унинг маънавий-руҳий оламини инсониятнинг маданий-маънавий заҳираси, ўзи мансуб халқнинг энг яхши анъаналари, урф-одатлари шакллантирган.

"Абай йўли" эпик турнинг улкан бадиий шакли — роман-эпопея жанрига мансуб.

Бадиий матннинг ҳажман катталигигина эмас, мазмуннинг кенглиги, теранлиги, асар асосида йирик ижтимоий, иқтисодий, фалсафий масалаларнинг туриши, бадиий маҳоратнинг юксаклиги, етук қаҳрамон ва типларнинг бунёд этилиши, бадиий хронотопнинг серқирра ва кўламдорлиги роман-эпопеянинг бадиий жанр сифатидаги ўрни, моҳиятини белгилаб беради.

Адиб роман-эпопеядек улкан бадиий жанрга мос қаҳрамон танлай олган. Асарда шоир, мутафаккир, жамоат арбоби Абай Қўнонбоев(1845 — 1904)нинг мураккаб, жасоратли, қарама-

қаршилиқларга тула ҳаёт йўли бадий ифода топган.

Роман-эпопеядаги барча персонажлар, тарихий воқеалар бош қаҳрамон атрофида марказлашган.

"Абай йўли" ана шу жиҳати билан роман-эпопеянинг яна бир буюк намунаси — Л. Толстойнинг "Уруш ва тинчлик" эпик асаридан фарқланади.

"Уруш ва тинчлик"да роман-эпопея бадий кўламига хос фалсафий, ахлоқий концепция асосий қаҳрамонлар Пьер Безухов, Андрей Балконский, Николай Ростов, Наташа Ростова, княжна Мария фаолияти, маънавий олами тасвири орқали юзага чиқарилган. Шу қаҳрамонлар ҳаёти, ички кечинмалари бир неча сюжет тармоқларини юзага келтирган ва улар ўзаро кесишиб, бирлашиб катта ҳажмли эпик асарнинг бош идеалини, бадий мундарижасини ташкил этган.

"Асар яхши чиқиши учун, — деб ёзган эди Л. Н. Толстой, — ундаги етакчи, асосий ф и к р ни севиш керак. "Уруш ва тинчлик"да мен х а л қ фикрини севганман".

"Абай йўли" роман-эпопеясида "Уруш ва тинчлик"даги каби халқ, унинг тақдири муаллиф бадий концепциясининг марказида туради.

Бош қаҳрамон ва халқ масаласи асарнинг асосий бадий муаммосидир.

Аmmo бу бадий масалани тасвирлаш ва ҳал этишда икки асар ("Уруш ва тинчлик", "Абай йўли") орасида муайян фарқ — тафовут, ўзига хосликлар мавжуд.

Лев Толстойнинг роман-эпопеясида Ватан озодлиги, Наполеон босқинига қаршилиқ ҳаракати, давлат тузуми ва унинг моҳияти қабилар бадий тадқиқ этилган.

"Абай йўли"да эса бўлинган халқ, уруғ-қабилалар, улар орасига низо, нифоқ солиб бойиган, мавқе орттирган ёвуз ниятли кишилар кирдикорлари тасвирланади ва эл-улус бирлиги, иттифоқи идеали олға сурилади.

Уруғ — қабилачилиқдан халқ даражасига кўтарилиш жараёнининг мураккаб, зиддиятли, кўп қиррали тадрижи "Абай йўли" эпик асари сюжетининг ҳам, бадий концепциясининг ҳам асосини ташкил этган.

"Ўткан кунлар"да қипчоқ ва қорачопон можароси, "Абай йўли"да иргизбой, жатак, котибак каби уруғлар орасида уруш — жанжаллар, уларнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий сабаблари очиб берилар экан, икки муаллиф ҳам халқ тарқоқлигининг салбий

* Хрестоматия по теории литературы. М.: Просвещение, 1982. С.102.

оқибатлари, фожиаларини курсатишга асосий эътиборни қаратганлар.

Икки асар бадиий концепцияларидаги бундай муштаракликнинг мавжудлиги тарихий хронотопнинг бирлиги ("Ўткан кунлар" ва "Абай йўли"да ўн тўққизинчи асрнинг иккинчи ярмидаги Туркистон ҳудуди ифода топган), генетик-шажаравий алоқадорлик ("Абай йўли" ҳам "Ўткан кунлар" каби янги романчилик мактабига мансуб), шунингдек, адабий таъсир ва алоқалар билан боғлиқ.

"Абай йўли"ни "Уруш ва тинчлик", "Ўткан кунлар" каби етук асарлар билан яқинлаштирадиган яна бир аломат ундаги қаҳрамон тасвирида теран психологизмнинг мавжудлигидадир.

Роман-эпопеяда бош қаҳрамоннинг руҳий-маънавий олами, унинг тадрижи, зиддиятлари тарихийлик асосида, яъни тасвир этилаётган муҳит, давр, иқтисодий-ижтимоий қурилма, интеллектуал савия, тарихий тафаккур билан алоқадорликда, узвий боғланишда курсатилган ва бадиий таҳлил қилинган.

Маълумки, "Уруш ва тинчлик"да муаллиф — буюк санъаткорнинг кўп қиррали, кўламдор, ўта теран, доимий тараққиётдаги дунёқараши, инсон, жамият, давлат, коинот ҳақидаги ўй — фикрлари, дунёқараши муайян қаҳрамонларнинг ички дунёси тасвири орқали амалга оширилган. Аниқроғи, роман-эпопеядаги ҳар бир қаҳрамон муаллиф дунёқарашининг, у суянган фалсафий таълимотларнинг муайян тармоғи, йўналишини, ўз ички олами, руҳий кечинмаларида акс эттирган. Асардаги Андрей Балконский ёзувчининг давлат қурилмаси, ҳукмдор ва халқ, инсон ва табиат, Пьер Безухов шахсининг маънавий-ахлоқий тадрижи, камолоти, Наташа Ростова жамиятда аёлнинг урни, муҳаббат каби фалсафий, ахлоқий, ижтимоий-сиёсий муаммоларни ўз бадиий қурилмасида акс эттирган.

"Абай йўли"да шу каби мураккаб, теран фалсафий, ахлоқий, маънавий-маданий муаммолар акс этган. Фақат бундай масалалар "Уруш ва тинчлик" асарида бўлганидай туркум қаҳрамонлар руҳий олами орқали эмас, асосан бош қаҳрамон — Абай маънавий тараққиёти, қалб диалектикаси тасвири орқали амалга оширилган. Тарихий хронотоп, иқтисодий-ижтимоий тизим, маданий — интеллектуал савия роман-эпопея қаҳрамонининг психологик ҳолатларини, маънавий ўсиш, эврилиш, такомиллашиш йўллари билан белгилаб, аниқлаб берган.

Халқ, инсон, жамият, оила ҳақидаги оғриқли, чуқур фикр-мулоҳазалар бош қаҳрамон руҳий олами кенглиklarини ташкил этган. Умуман олганда, бу фақат Мухтор Аvezов асарининггина эмас, юксак бадиийлик даражасида ёзилган ҳар бир роман — эпопеянинг бош хусусиятидир.

Кенг қамровда фикрлаш, теран психологизм, фалсафий тафаккур роман-эпопеянинг энг муҳим жанрий аломатларидир. Бундай жанрий-специфик белгиларни жаҳон эпик насрининг етук намуналари — "Уруш ва тинчлик", "Тинч Дон"да яққол кўриш мумкин.

"Абай йўли"даги эпик тасвир, сюжет тизимидаги қаҳрамон ва персонажларнинг ҳаракати, марказий образнинг диалектик — тажрижий тараққиёти, турли бадиий йўллар ва поэтик усуллар орқали юзага чиқарилган зиддият — буларнинг барча-барчаси изчил психологик таҳлил ва тадқиқ орқали амалга оширилган.

Мухтор Авезов бош қаҳрамоннинг маънавий-ахлоқий, фалсафий, интеллектуал — маданий камолотини ифода этишда бир қанча муаммоларни бадиий жиҳатдан чуқур, ҳар томонлама ёритишга муваффақ бўлган. Шулардан бири ота ва ўғил масаласидир.

Роман-эпопея қаҳрамони Абай — ўз муҳитининг кучли, таъсир доираси зўр вакилларида бири Қўнонбойнинг ўғли. Асар сюжетининг каттагина қисмини бир оиланинг мана шу икки вакили ўртасидаги муносабатлар, ихтилоф-зиддиятлар, шиддатли курашлар тасвири ташкил этган.

Мухтор Авезовнинг романнавис, санъаткор сифатидаги маҳорати қирраларидан бири шундаки, у бош қаҳрамон дунёқараши, ички оламини англаш ва тушунишда муҳим ўрин тутган Қўнонбой образи бадиий структурасини бутун мураккаблиги, қарама-қаршиликлари билан кўрсатиб беришга эриша олган.

Мухтор Авезов тасвиридаги Қўнонбой ўзи мансуб тарихий муҳит — оила, уруғ ва уруғлараро кураш жараёнида катта мавқе, эътиборга сазовор бўлган. У ўз атрофидагиларга қараганда кенгроқ, чуқурроқ фикрлай олади, воқеалар ривожини ва оқибатини олдиндан кўриш, баҳолашга қодир. Характер, тийнатида ҳурматга лойиқ жиҳатлар кам эмас — босиқ, иродали, бир сўзли одам.

Бинобарин, маънавий етук, донишманд Абай ва унинг отаси Қўнонбой ўртасида генетик — шажаравий, психологик алоқадорлик мавжуд ва бу алоқа — боғланишни "Абай йўли" муаллифи бадиий матнда ифодалаб бера олган.

Аммо роман-эпопеядаги Қўнонбой характерининг кўлами, белгилари юқоридагилар билангина интиҳо топмайди.

Бу шахснинг ақли, ишбилармонлиги айёрлик, шахсиятпарастлик, ўжарлик, кези келганда золимлик каби салбий хусусиятлар билан қоришиб-қўшилиб кетган. У ён-беридаги овулларни ўзига бўйсунтириш, юқори мансабларга эришиш, ўз обрў-эътиборини ошириш учун ғайринсоний, номуносиб ишларни ҳам қилаверади. Жумладан, у камбағал чўпон Қодарни

гайришаръий жазога ҳукм қилади. Қўнонбойнинг бундан кўзланган иқтисодий ва сиёсий мақсадлари бор. У Қодар мансуб Бокенши уругига тегишли яйловларни ўз ҳудудига қўшиб олмоқчи.

Роман-эпопея муаллифи Қўнонбой характерини, унинг руҳий оламини муайян тарихий муҳит, аниқ хронотоп доирасида, қўламида кўрсатган ва бадиий таҳлил этган.

Қўнонбой мансуб давр, мавжуд қолоқ уруғчилик, қабилачилик психологияси, одатлари нисбатан бирмунча яхши хусусиятларга эга бўлган шахсда номақбул, гайриинсоний қирраларни шакллантирган.

Улкан руҳшунос, жаҳон адабиётида инсон бадиий структурасини яратишда катта санъаткорлардан бири бўлган Мухтор Аvezов роман-эпопеянинг сюжети давомида Қўнонбой характерининг тадрижий ўзгариш-турланишлари ва унинг фожиаси, инқирозини реалистик тасвир принциплари, тарихийлик мезонлари асосида ҳар томонлама чуқур, психологик далилланган ҳолда очиб, кўрсатиб берган.

Асар воқеа тизимининг катта қисмини ота ва ўғил (Қўнонбой, Абай)нинг узаро муносабат, алоқалари, зиддият ва курашлари ташкил этган. Муаллиф бундай тасвир орқали роман-эпопеянинг туб масалалари-яхшилик ва ёмонлик орасидаги фарқ ва ихтилофлар, ёвузликнинг охир-оқибат ҳалокатга учраши, эзгуликнинг мангулиги, ҳаёт ва ўлим, уруш ва тинчлик сингари бадиий муаммоларни жуда кенг эпик қўламда кўрсатиш ва ёритишга эришган.

Муаллиф роман-эпопея номи, мавзуси, концепцияси, мақсад-вазифаларидан келиб чиқиб асосий эътиборни аниқ тарих шахс — шоир, маърифатпарвар, жамоат арбоби, инсонпарвар Абай Қўнонбоев характерини ҳар томонлама чуқур, психологик далилланган ҳолда тасвирлашга қаратган.

Романнавис тасвиридаги Абай — диалектик, маънавий — маданий, психологик жиҳатдан шаклланаётган, даврнинг, инсониятнинг илғор, тараққийпарвар қарашларини, идеалларини ўз маънавияти, руҳий оламида мужассамлаштирган шахс. Бош қаҳрамонни бу тарзда тасвирлаш бир томондан А. Қўнонбоев таржимаи ҳоли, ҳаёти тарихи моҳиятидан келиб чиққан, албатта. Аммо шу билан бир қаторда роман-эпопеядаги бош қаҳрамон бадиий структурасини, характери қўламининг адабий-бадиий манбалари борлигини ҳам таъкидлаш лозим.

Адабий-бадиий жараён тарихи ва унинг тадқиқи шундан далолат берадики, ҳар қандай мукамал бадиий матннинг етакчи қаҳрамонлари муайян адабий-бадиий тажриба, бадиий адабиёт узоқ вақт ичида бошидан кечирилган ижодий изланишлар заминида юзага келади, шаклланади. Жаҳон сўз санъатининг адабий

қахрамонлари силсиласи бир-бири билан мустақкам генетик – шажаравий, бадий-поэтик ҳалқалар билан жипс боғланган. Бундай алоқа-боғланишлар бадий адабиётнинг яхлит система эканлиги, унинг асрлар давомида ривожланиб, ўсиб боришидан далолат бериб туради.

Биз бу ҳодисани "Ўткан кунлар"даги Отабек, "Қутлуғ қон"даги Йўлчи, "Дохунда"даги Ёдгор образлари мисолида кўриб чиққан эдик.

М. Авезов роман-эпопеясининг бош қахрамонида Шарқ, хусусан, қозоқ эпоси, мумтоз адабиёт етакчи образларига хос типологик жиҳатларни кўрса бўлади.

Аммо "Ўткан кунлар", "Қутлуғ қон" романларидан фарқли равишда улкан эпик шаклдаги асарда Абай образи қахрамонлаштирилмайдди. Бу ҳодиса 40-йиллардан Марказий Осиё тарихий романчилигида "асл эпос" (эпопея) таъсир ҳудудининг маълум даражада чекланиб, унинг ўрнига Фарб романчилигига хос изчил реалистик тасвирнинг устивор бўлаётганлигини кўрсатувчи далилдир.

Тўғри, "асл эпос"нинг айрим аломат ва хусусиятлари бу ва ундан кейинги даврларда ҳам муайян меъёр ва кўринишларда сақланиб қолди ва улар Марказий Осиё бадий ҳудудида юзага келган роман намуналари жанрий қурилмаси, қахрамонлар характери ни шакллантиришда бадий-поэтик асос бўлиб хизмат қилишда давом этади.

Шу билан бирга, Марказий Осиё романида 30-йиллардан бошланган изчил реалистик тасвир (буни биз С. Айнийнинг "Қуллар" романи мисолида кўриб чиққан эдик) 40-йилларда янада ривожлантирилди, унинг янги имконият ва заҳиралари кашф этилди. Адабий-бадий жараённинг кейинги босқичларида, хусусан, 60-80-йилларда бу ҳаракат янада фаоллашади, янги хусусият ва ранглар касб этади.

"Ўткан кунлар" бош қахрамони каби "Абай йўли"даги марказий образ ҳам бир талай адабий аждодларига эга. Бу ўринда биз ишнинг концепцияси ва мақсадларига мувофиқ равишда А. Қодирийнинг биринчи романи ва М. Авезов роман-эпопеясининг ва мақсадлари аро алоқадорлик, генетик-шажаравий боғланишларга эътиборни қаратмоқчимиз.

Мухтор Авезовнинг хотираларидан маълумки, қозоқ романчилиги классиги буюк санъаткор Абдулла Қодирийнинг "Ўткан кунлар"ини ёшлигида жуда катта қизиқиш, завқ, ҳайрат туйғуси билан ўқиб чиққан. Ундан таъсирланган. Бу адабий таъсир маҳсули роман-эпопеянинг сюжет-композицион қурилиши, бадий конфликт тасвири, айниқса, қахрамон бадий структурасида кўриш, кузатиш мумкин.

Олдин айтилганидай, "Абай йули"да бош қаҳрамонни "Ўткан кунлар"дагидай қаҳрамонлаштириш, идеаллаштириш хусусияти кўзга ташланмайди. Бироқ икки йирик эпик асар қаҳрамонларининг ички структураси — қалб олами, мақсад — интилишлари ҳаракатига эътибор берилса, бу образларнинг кўп жиқатдан бир-бирига яқинлиги ва боғлиқлигига ишонч ҳосил қилса бўлади.

Роман-эпопеядаги Абай характери бирмунча муҳим хусусиятлари билан "Ўткан кунлар"даги Отабек, Юсуфбек ҳожи бадий образларига ҳамоҳанг ва муштаракдир.

Аниқроқ айтганда, Абайнинг ўспиринлик ва ёшлик йиллари Отабекни, етуклик ёши эса донишманд Юсуфбек ҳожини эслатиб туради.

Чин маънодаги адабий таъсир етук бадий асар, унинг персонажларидан нусха кучириш, устоз ижодкорларга кўр-кўрона эргашиш бўлмай, бу ниҳоятда мураккаб, кўп қиррали ижодий-психологик жараёндр.

Бу ҳақда В. М. Жирмунский шундай ёзади: "Ҳар қандай адабий таъсир ўзлаштирилаётган образнинг ижтимоий трансформацияси билан боғлиқ бўлиб, буни биз ўзаро таъсир учун замин бўлган ижтимоий шарт-шароитлар, мазкур босқичдаги ижтимоий тараққиёт, миллий ҳаёт, миллий характерлардан келиб чиқиб ижодий ўзлаштириш ва қайта ишлаш, шунингдек, ўзлаштирилаётган ижодкорнинг ғоявий, бадий ўзига хослиги, ижодий индивидуаллиги сифатида тушунамиз"*.

Мухтор Авезов "Ўткан кунлар" бадий матни, хусусан, Отабек, Юсуфбек ҳожи бадий образларини юқорида айтиб ўтилган ижодий-бадий ўзлаштириш асосида ўзи яратаётган бош қаҳрамон структурасини ташкил этишда фойдалана олган.

Роман-эпопеядаги Абай "Ўткан кунлар"нинг етакчи қаҳрамонлари сингари тарқоқ, бўлинган халқни — уруғ ва қабилаларни бирлаштириш, шунингдек, уларни маърифатли этиш ва тўқис ҳаётга эриштириш орзуси билан яшайдиган комил шахс. Аммо унинг эзгу, тараққийпарвар, ният-армонлари мавжуд муҳит, ижтимоий-сиёсий шароит билан мос келмайди.

Муҳит, тарихий шарт-шароит ва Шахс ўртасидаги мурасасизлик ва келишмовчиликлар "Абай йули" роман-эпопеясининг бош бадий зиддиятини ташкил этган.

"Абай йули" ва "Ўткан кунлар" эпик асарлари нафақа қаҳрамонлари, балки бадий конфликтлари ўртасидаги

* Жирмунский В. М. Сравнительное литературоведение. Л.: Наука, 1977. С. 75.

муштараклик билан ҳам боғланиб, туташиб турибди.

Ўз муҳитидан юқорида турган, ундан вақт жиҳатидан илгарилаб кетган шахс одатда фожиавий қисмат эгасидир. Буни биз, масалан, "Ўткан кунлар"даги Юсуфбек ҳожи тақдири, ўқинишлари тасвирида кўришимиз мумкин. Мамлакатни бирлаштириш, адолатли қонунлар асосида яшовчи давлат яратиш ҳақидаги мақсад, ҳаракатлари барбод бўлган Юсуфбек охир, ниҳоят ижтимоий фаолиятдан этак силкишга, сиёсий воқеалардан четда туришга мажбур бўлади.

Ўз даврининг етук инсонпарвари ва мутафаккири Абай ҳам қолақ урф-одатлар, тор дунёқараш, хурофотлар гирдобидан нечоғлик иродали, собит бўлмасин, иложсиз қолишга маҳкум бўлади.

Аммо А. Қодирий ("Ўткан кунлар"), Ойбек ("Навоий"), Мухтор Авезов ("Абай йўли") ўз қаҳрамонларининг эзгулик ва адолат йўлидаги фикрлари, ҳаракатлари, уринишлари бесамар, кераксиз деган фикрни олдинга сурмаганлар. Аксинча уларнинг илғор ғоялари энди шаклланаётган янги авлод курашининг байроғи, идеалига айланиб боришини аниқ эпик манзара, психологик таҳлилларда кўрсатиб берганлар.

Юсуфбек ҳожининг Туркистон мустақиллиги ҳақидаги эътиқоди Отабекни бошқинчи чор қушинига қарши муқаддас уруш майдонига бошлаб боради. Фақат бутина эмас: Ёдгорнинг ўғилларидан бири мана шу озодлик ғояси таъсирида большевикларга қарши миллий ҳаракатда иштирок этади. "Навоий" романида бош қаҳрамон — буюк ўзбек шоири ва мутафаккири тарбияси, ибрати натижасида Султонмурод каби баркамол аллома, Арслонқулдай фидойий саркардалар етишиб чиқади ва ёвузлик кучларини маҳв этишга саъй-ҳаракат қиладилар.

М. Авезов роман-эпопеясидаги Абай идеаллари, мақсадлари таъсирида маърифатли, янгича фикрлайдиган бир туркум ёшлар юзага келади.

Абдулла Қодирий, Ойбек, Мухтор Авезов тасвиридаги бош қаҳрамонлар қолақ давр, муҳит билан курашда ғалаба қозонадилар, уларнинг дунёқарашини, ҳаракатини инсоният, миллат, мамлакат тараққиёти, истиқбол учун муҳим аҳамият касб этади.

Умуман олганда, Марказий Осиё романчилиги тарихида жаҳоншумул ҳодиса бўлган, йирик ёзувчи ва олимлар, китобхонлар томонидан юқори баҳоланган "Абай йўли" эпик асарининг яратилиши тасодифий ҳодиса эмас. У Шарқ ва Ғарб адабий-бадиий ҳаракатлари, таъсирлари ўзаро кесишган, қадимий маданий, тарихий заҳира, манбаларга эга бўлган бадиий майдонда юзага келди. Роман — эпопея А. Қодирий асос солган ва бошқа истеъдодли адиблар томонидан ривожлантирилган романчилик мактабининг

бевосита давоми, тараққиёти, бадий тафаккурнинг ютуғи, маҳсулидир. Шу билан бир қаторда, у Шарқ, хусусан, қозоқ фольклори, жаҳон эпик адабиёти, романчилиги бадий тажрибалари, имкониятларидан ҳам озиқ олгани ҳақиқатдир.

Бу бадий-ижодий тажриба, ютуқлар Мухтор Аvezовдай йирик ижодкор бадий даҳоси томонидан қайта ишланиб, даврнинг илғор тараққийпарвар бадий ғоялари билан омукталаниб эпик адабиёт тарихида мумтоз бир асарнинг юзага келишига имкон яратди.

Шўро жамиятида И. Сталиннинг вафотидан сўнг, 50-йилларнинг ўрталаридан бошлаб бирмунча ўзгаришлар юз берди. Оммавий қиргин ва таъқиб сиёсати маълум даражада қораланди. Маданият, санъат ва адабиёт муттасил тазйиқлардан ўзини бир оз бўлса-да холи сеза бошлади. Ўтмишни ёритишдаги навбатдаги жонланиш ва тараққиёт босқичи олтмишинчи-саксонинчи йилларни ўз ичига олади.

Марказий Осиё тарихий романчилигида "учинчи тўлқин" — энг серқамров, қудратли тўлқин. Бу давр сўз санъати мозийнинг энг олис, номаълум қатламларигача етиб борди. Тарихий адабиётнинг мавзу қўлами, имкониятлари кенгайди. Тарихий воқеалар, тарихий шахсларга нисбатан "большевикча синфийлик" тусиқлари маълум даражада енгиб ўтилди. "Тақиқ ҳудуди"га айланган айрим мавзулар (чор истилоси, унга қарши миллий озодлик ҳаракати) бадий ишлана бошлади.

Роман ўтмишни бадий акс эттиришда етакчи жанр бўлиб қолди. Романнинг "олам ва тарихга, жамият ва башариятга, унинг муаммо ва ташвишларига, уруш ва сулҳларига, қўзғолон ва инқилобларига, улкан ва кичик воқеаларига очиқ қаратилган адабий-бадий система, йирик бадий шакл" экани унинг адабиётдаги мумтоз ва устивор ўрнини белгилаб беради.

Романда тарихнинг умумбашарий, оламшумул аҳамиятга эга ҳодисалари, миллий озодлик ҳаракатининг раҳнамо ва қатнашчилари, халқ ва элатларни ягона байроқ ва ғоя остида бирлаштирган атоқли шахсларнинг образи, мозийнинг сердолға, бурилиш босқичлари ифода топди. Адабий-бадий жараённинг янги босқичида роман янги сифат ўзгаришларини бошдан кечирди.

Роман бошқа адабий жанрлар(эпос, достон, повесть...)нинг хусусиятларини ўзига сингдириб шакл, мундарижа жиҳатдан тараққий этиб борди. Бошқа жанрлар эса, аксинча, романнинг кучли таъсирини бошдан кечира бошлади. Қатор жанрларнинг "романлашиш" жараёни кузатилди.

60-80-йилларда қозоқ настрида тарихий мавзу кенг ишланди. Жаҳон реалистик романи, айниқса, А. Қодирий, М. Аvezовнинг анъаналарини давом эттирган қозоқ адиблари мозийнинг турли

қатламларига кумилиб етган ҳақиқатни бадиий тиклаш учун самарали меҳнат қилдилар. Улар О. Олимжонов қайд қилганидай, тарих илми туплаган маълумотлар билан чекланиб қолмай, ҳам тадқиқотчи, ҳам ижодкор сифатида изланиш олиб боришди. Бунинг натижасида нафақат қозоқ, бутун Туркистон утмишини ўз бадиий оламига қамраган бадиий яратмалар юзага келди.

А. Нурпейсовнинг "Қон ва тер", И. Есенберлиннинг "Кучманчилар", "Олтин Ўрда" роман-трилогиялари, А. Олимжоновнинг "Муаллимнинг қайтиши", "Маҳамбет найзаси", "Чопар" романлари ва бошқа тарихий асарларда утмишнинг улкан воқеалари тасвирланди, инсоният, халқ руҳий-маънавий оламини ўз бадиий структурасида мужассамлаштирган тарихий шахсларнинг образлари яратилди. Қозоқ эпик адабиётида роман-эпопея, роман-хроника, роман-таржимаи ҳол каби жанрий шаклларда бир қатор асарлар вужудга келдики, бу тарихни бадиий инъикос эттиришда шаклий хилма-хиллик кучайиб бораётганидан далолат беради.

Бу даврда фольклор, Шарқ мумтоз адабиётлари, Фарб бадиий меросидан самарали озиқланган қирғиз тарихий романчилигида ўтмишнинг айрим босқичларини тасвирлаган эпик асарлар юзага келди. Т. Қосимбековнинг "Синган қилич", "Булут ортидаги тоғ", К. Усмоналиевнинг "Кучманчилар рақобати", О. Даникеевнинг "Бир лаҳзалик умр" романларида халқ, миллат тарихи, унинг урф-одатлари, маънавий-ахлоқий қиёфаси гавдаланган, ўтмишнинг ўзига хос манзаралари бадиий ифода топган.

Бу йилларда туркман насрида ҳам роман шакли кенг ўрин эгаллади. Замоनावий ҳаётга бағишланган йирик насрий асарлар билан бирга тарихий роман намуналари юзага кела бошлади.

Р. Эсенов ва А. Шалашовнинг "Туроннинг кўз ёшлари" (1970, 1975) номли икки китобдан иборат романида ўғизларнинг "эрк ва адолат учун кураши" ифода топган.

80-йилларга келиб туркман тарихий романи янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Қ. Қулиевнинг "Махтумқули", "Гулжамол", А. Коушетовнинг "Пермен", Б. Худойназаровнинг "Сув ҳиди", А. Атажоновнинг "Татьяна Текинская" романларида тарихнинг туб масалаларига фалсафий-бадиий ёндашишнинг чуқурлашувини сезиш мумкин.

1983 йилда Ашхободаги "Магарыф" нашриётида Қилич Қулиевнинг икки китобдан иборат "Махтумқули" тарихий романи чоп этилди. Бу асарда атоқли туркман шоири ва мутафаккирининг зиддиятларга тула ҳаёт ва ижод йўли, руҳий-маънавий олами Туркистон тарихининг йирик воқеалари билан уйғунликда бадиий тадқиқ қилинган, шахс ва муҳит орасидаги муносабатлар акс этган.

Мозий мавзусида ижод қилган тожик адиблари жаҳон

тарихий насрининг энг яхши намуналари анъаналарини ижодий ривожлантириш бўйича анча самарали ишладилар. Улар Марказий Осиё тарихий романчилигининг асосчилари — А. Қодирий, С. Айний бадий мактабини янги давр талаблари, эстетик қарашларига омухталаштиришга ҳаракат этдилар. Жалол Икромийнинг "Бухоронинг ўн икки дарвозаси" роман — трилогияси, Сотим Улуғзоданинг "Восеъ" романида тарихнинг драматизмга бой, шиддатли даврлари ўз бадий ифодаси топди.

Ж. Икромийнинг роман-трилогияси 1961-1974 йилларда яратилган. Ижодкор мураккаб тарихий давр воқеаларини ҳаққоний акс эттиришга интилган, айрим тарихий шахслар образини яратган.

Ж. Икромий эпик ижоди, айниқса, унинг роман — трилогиясида С. Айний бадий анъаналарини давом эттиришга уринишни кўриш мумкин. Бу анъанавийлик эпик сюжетнинг кўп тармоқлиги, бадий қурилманинг мураккаблиги, мавзу, тарихий давр, қаҳрамон типдаги маълум ўхшашлик ва муштаракликларда кўринади.

Роман-трилогияда адибнинг мозийни, унинг муҳим воқеаларини яхши билиши сезилиб туради. Шу билан бирга, тарих илмидаги "оқ доғлар", даврга хос хато ва чалкашликлар роман — трилогияга маълум даражада салбий таъсирини ўтказган.

Романнавис давр воқеаларини холис баҳолашга, тарих ҳақиқатига содиқ қолишга интилса-да, бадий ва ижтимоий тафаккурдаги маълум етишмовчилик ва нуқсонлар туфайли Бухоро тарихида катта роль ўйнаган жадидчилик ҳаракатига етарли баҳо бера олмаган.

Шунингдек, роман-трилогияда йирик тарихий шахс, "Ёш бухороликлар" фирқаси, Бухоро халқ республикаси раҳбари Файзулла Хўжаев фаолияти етарли ифода топмаган. Бу каби кемтик ўринлар, умуман олганда, фақат ижодкор маҳорати, саъй — уринишлари билан боғлиқ бўлмай, шуро сиёсати, дунёқараш, тенденциялари инъикоси ҳам.

Ўзбек эпик адабиётида "Юлдузли тунлар", "Улуғбек хазинаси", "Меъмор", "Қўҳна дунё", "Авлодлар довони" ва бошқа тарихий романлар юзага келди.

Бу асарларда тарихий жараён манзаралари кенг эпик планда акс этган, уларда йигирманчи аср тарихий романчилиги анъаналарининг тадрижини кўриш мумкин. Халқ, инсоният тарихида из қолдирган шахсларнинг бой, чуқур, ижтимоий муҳитдан келиб чиққан мураккабликларга эга ички олами бу асарларда тарихийлик принципларига асосан ифода топди.

Марказий Осиё тарихий романи мозий материали (турли-туман ҳужжат, солнома, мемуар)га эркин-ижодий ёндаша бошлади. Тарихий тафсилотлар ихчамлашиб, уларнинг ўрнида қаҳрамоннинг

руҳий олами тадқиқига кўпроқ урин ажратиладиган бўлди. Қаҳрамон, персонажнинг кечинмалари тасвири тарихий факт моҳиятини очиш, ойдинлаштириш учун хизмат қила бошлади ("Улуғбек хазинаси"). Роман энди фақат аниқ тарихий воқеа, тарихий факт, саналарнигина эмас, фольклор жанрлари — "тарихий ҳақиқат синиқлари" бўлмиш афсона, ривоят, асотир, латифа кабиларни ҳам ўзлаштира бошлади, унинг бадиий вужудига халқ оғзаки ижоди намуналари маълум даражада ўзгариб, романнинг фалсафий-бадиий концепциясига мослашган ҳолда кириб келди ("Қорақалпоқ достони", "Кўҳна дунё").

Тарихий роман фақат фольклорнинг бадиий шакллари жанрларини эмас, унинг маром(ритм)и, оҳанги, бадиий воситаларини ҳам ижодий ўзлаштира бошлади: оғзаки ижод хазинасидаги бадиий воситалар, адабий санъатлар унинг матнига кириб келди.

Бу давр Марказий Осиё романидаги "фольклорлашув" унинг тарихий романчилик "биринчи тулқини" билан мустаҳкам ворисийлик робиталари ила боғланганидан дарак беради.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, 60-80-йилларда ёзилган ҳамма тарихий романлар бадииятнинг юксак талаблари асосида яратилган, китобхон қалб оламидан урин олган деб бўлмайди. Баъзи романларда ортиқча тарихий тафсилотлар кўпайиб кетиб, бадиий яхлитликка пугур етганини, қаҳрамон ва персонажлар образи нотабиий, сохта чиққанини, қалб кечинмалари, зиддиятлари етарли даражада очиб берилмаганини кўриш мумкин.

Айрим романларда мозийнинг туб, узак масалалари четга сурилиб, майда-чуйда, ортиқча тафсилотлар асосий ўринга чиқиб олади, бадиий таҳлил ўрнини баёнчилик эгаллайди. Муаллиф тарихнинг ҳаққоний тасвирини эмас, маиший-ҳирсий томонларини ақс эттиришга берилиб кетади — "тўшак воқеалари" кенг ифода топади (Мирмуҳсин, "Темур Малик"). Ҳаракат ривожланмай сушлашиб боради, характерларни бадиий далиллаш ўрнига кўплаб тарихий факт ва изоҳлар киритилади (М. Қориев, "Спитамен"). Тарихий хроника бадиий образларнинг юзага чиқишига монелик қилади, воқеа чизиғида узилишлар рўй беради, бадиий қурилма пишиқ ишланмайди, туркий халқларнинг ўзаро муносабатлари баъзан бир ёқлама талқин этилади (И. Есенберлин, "Кучманчилар").

III.2. Тарих ҳақиқати ва роман ("Синган қилич" мисолида)

Марказий Осиё тарихий романчилигининг янги босқичидаги ютуқ ва камчиликларини, ўзига хос мураккаб бадиий изланишларини мужассамлаштирилган йирик эпик асарлардан бири қирғиз адиби Тулаган Қосимбековнинг "Синган қилич" (1973) романи бўлди.

"Синган қилич" кўп жиҳатлари – жанри, жанр типи, мавзуси, бадиий хронотоп (макон-замон)и, тарихий жараёнга муносабати, тарихий шахслар иштироки билан "Ўткан кунлар" романини эслатиб туради.

Т. Қосимбеков ҳам А. Қодирий каби тарихимиздаги "қора кунлар"ни – чор истилоси давридаги Туркистон ҳаётини тасвирлаган, босқинчилик сиёсатини миллий, умуминсоний қарашлар нуқтаи назаридан баҳолаган.

Муаллиф ўз романини А. Қодирий тўхтатган жойдан – Туркистоннинг истило этилиши лавҳаси билан бошлаган. Мана шу фактнинг ўзиёқ унинг "биринчи ўзбек романи" мавзуси, гоёвий – бадиий концепцияси, воқеаларини ижодий давом эттириш ниятида бўлганини кўрсатиб турибди. Фақат бугина эмас: адиб ўз романининг кейинги бобларида бевосита "Ўткан кунлар"да акс этган даврга ҳам қайтади, Худоёрхон, Мусулмонқулнинг "ҳамкорлик"даги ҳукмронлик фаолиятини роман бадиий матнига киритади.

Т. Қосимбеков А.Қодирийнинг ижодий анъанаси, мавзу ҳудудини айрим масалаларда давом эттириш билан бирга устоз санъаткор билан баҳсга киришмоқчи, тарихга янгича қарамоқчи бўлган.

Ўтмиш воқеалари талқинида қирғиз адабининг қарашлари айрим жиҳатлардан биринчи ўзбек романнависи дунёқарашига яқин. Т. Қосимбеков романида ҳам қирғин, низолар қораланган, Туркистондаги ҳукмдорларнинг ўзаро урушлари мамлакат Россия мустамакасига айланишига замин ҳозирлагани анча аниқ эпик манзаралар орқали тасвирланган.

Тадқиқотчилар "Синган қилич"даги бир қадар гўр бадиий талқин, сюжет ва қурилма (композиция)даги айрим нуқсонларни қайд этган ҳолда асарни ижобий баҳолаганлар. Т. Давидова "Т. Қосимбековнинг "Синган қилич" (1973) романи қирғиз адабиётидаги биринчи ва шак – шубҳасиз, муваффақиятчан романдир" деб ёзса, З. Кедрин адиб "нафақат ҳужжатли аниқ

* Давидова Т. Проза Средней Азии и Казахстана, – М.: Знание, 1989. С.38.

шунингдек, бадий ёрқин, диалектик муфассал эпопея яратди", — деб қайд этган.

"Синган қилич"нинг роман-эпопея жанрига мансублиги ҳақидаги фикрга ойдинлик киритиш керакка ўхшайди.

Роман-эпопеянинг бадий мундарижасини инсоният, коинот даражасидаги бадий-фалсафий фикрлар олами, уларнинг юксак бадий шаклдаги тажассуми, сюжетнинг ҳам, бадий курилманинг ҳам кўп тармоқлиги, қаҳрамон, персонажлар шахси, характерида умумжаҳоний, умуммиллий идеалларнинг акс этиши кабилар ташкил этади.

Роман-эпопея бадий мазмун жиҳатидан ҳам, ҳажм жиҳатдан ҳам кенг, унда инсоният, халқлар тақдири, истиқбол йўллари акс этади, у барча даврларнинг, тарихий жараённинг муҳим қатламларини ўз ҳудудига, бадий матнига жойлаштириш, уларни ўзаро боғланган ҳолда тасвирлаш имкониятига эга бўлади.

Иззат Султон ёзганидай, роман-эпопея эпоснинг энг олий ва нодир шакли**.

Э. Каримов кузатишларига кўра эпопея мундарижасини мутлоқ ҳақиқатни ва ҳаёт маъносини фалсафий ахтариш, яхши ва ёмонга баҳо беришнинг барқарор мезонларини ишлаб чиқиш кабилар ташкил этади.***

Роман — эпопеяни эпик тур жанри сифатида махсус тадқиқ қилган А. Чичериннинг фикрича, бу бадий шаклга кўп сюжетлилик, роман ичида романлар бўлиши хос.

"Синган қилич"га ана шундай мезонлар, нуқтаи назарлар, қарашлар бўйича қаралса, у роман-эпопея жанрига мансуб бўлмай, роман эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Тўғри, бу эпик асарда "эпоснинг юксак шакли"га хос айрим аломатлар, белгилар мавжуд.

"Синган қилич" романида тарихнинг энг йирик воқеалари: Марказий Осиёга рус қўшинларининг кириб келиши ва Туркистон ўлкасини истило қилишга киришгани, бу даҳшатли, қонли босқинга қаршилиқ кўрсатган халқнинг жасорати акс этган.

Бу ҳодисалар билан боғлиқ мозийнинг яна бир катта ҳодисаси — "Пулатхон" бошчилигидаги халқ қўзғолони бадий ифода топган. Мана шу воқеалар асарга маълум даражада бадий — фикрий яхлитлик бахш этиб туради.

* Кедрин З. Глубинные корни братства. Дружба народов. 1975. №10. - С.130.

** Султон И. Адабиёт назарияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1980.250-бет.

*** Адабиёт назарияси. Икки томлик, 2-том. Тошкент: Фан, 1979. 215-бет.

В.Г.Белинский романни "ҳозирги замон эпопеяси" деб таърифлайди. Бу романнинг чиқишида хизмати катта бўлган З. С. Кедринанинг "Синган қилич" жанрини эпопея дейишига маълум сабаблар бор. Умуман, ёзувчининг бадиий мақсадига кўра асарнинг давоми бўлиши керак эди. Аммо бу мақсад амалга ошмаган. Эҳтимол, З. Кедринадай иқтидорли адабиётшунос Қосимбековнинг "Синган қилич"ини эпопея деб таърифлаганда романнавис мақсадини назарда тутган бўлиши мумкин.

Умуман, "Синган қилич" роман-эпопея жанрига тўла жавоб бермаслигини айтишни ҳам лозим топдик. Аммо қирғиз адабиётидаги биринчи ва анча пухта ёзилган тарихий роман Т. Қосимбековнинг "Синган қилич" асари билан юзага келди.

Роман жанг майдони тасвири билан бошланган. Бир томонда гилдиракли туплар, тезотар милтиқлар билан қуролланган, замонавий ҳарбий назарияларни ўзлаштирган, европача якранг аскарий либосларни кийиб, тартиб билан жойлашган рус қўшини. У Тошкент остонасига аниқ мақсад билан — Туркистонни забт этиш учун келган. Қўшиннинг, айниқса, унинг бошида турган генерал Черняевнинг кайфи чоғ. Ғалабага шак-шубҳа йўқ. Чунки бу ўлкани Россиянинг сайёҳу олимлари ўрганиб чиққан. Хариталар чизилган, йўллар аниқланган. Бу ердаги сиёсий, иқтисодий вазият уларга яхши маълум.

Иккинчи томондан яккам-дуккам пилта милтиқлар, асосан, қилич, найза, ўқ-ёй билан яроғланган туркистонлик аскарлар. Уст-бошлари ҳам ҳарбий эмас. Аммо уларнинг интизомли, куп жанглarda чиниқиб, тажриба орттирган душмандан яккаю ягона афзаллиги бор. Бу она тупроққа — Ватанга муҳаббат туйғуси. Мана шу муқаддас ҳис тенгсиз, катта жангда туркий аскарларга мадад беради, куч бағишлайди.

Тарихий романнинг мазкур бўлагида мусулмон аскарларининг саркардаси Олимқул оталиқнинг образи тарихий аниқ, бадиий жиҳатдан таъсирли тасвирланган.

Олимқул ким эди?

"Ўзбек шўро қомуси"да Туркистонни истило қилган, уни қонга ботирган чор истилочилари — Кауфман, Скобелев, Черняевлар ҳақида маълумот берилган, аммо уларга қарши курашган ватанпарвар Олимқул оталиқ ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Шўро даврида бизнинг ўз тарихимизга муносабатимиз шундай эди.

"Фарғона тарихи"да у ҳақда шундай ёзилган: "Фарғона ва Туркистон хонларидан икки киши фуқаро ва дини миллат учун ҳаракат этган эди. Бири бу амирлашкар (Олимқул — Ф. М.) ва бири марҳумий Маллахон. Туплар қуйдириб, милтиқлар ясаб, корхоналар қилиб, туплар узрасига кумушлар била ёзувлар ёзиб,

яхши диққат этган эди".*

"Фуқаро ва дини миллат"нинг мустақиллигини ўйлаган амирлашкар Олимқул босқинчи чор қўшинига қарши курашган тарихий шахс бўлган.

Романда Олимқулнинг саркардалик маҳорати ишонарли тасвир этилган. У даҳшатли қурооларга эга, тартиб билан олға юриб, Тошкентни забт этишга киришган душман олдида ваҳимага тушмайди. Ўз аскарларини ҳарбий вазиятга қўра жойлаштиради. Генерал Черняевни усталик билан чалғита олади.

Ўзбек ва қирғизларнинг бирлашган қўшини истилочиларни пулат ҳалқадай ўраб оладилар. Мухолифнинг ҳайбатли туплари, ўточар милтиқлари иш бермай қолади. Баҳодирона ҳужум, аниқ ҳарбий ҳаракатдан рус аскарлари ваҳимага тушадилар. Улар орасида саросималик пайдо бўлади.

Бу жанг Туркистон тақдирини ҳал қилувчи энг асосий, энг муҳим уруш эди. Тарозининг бир палласига Россия империясининг сиёсий, истилочилик манфаатлари, бошқасига эса Туркистоннинг миллий мустақиллиги қўйилган.

Жанг олдидан лабида табассум ўйнаб турган Черняев энди тундлашган, у мағлубият оқибати қандай бўлишини фаҳмлаб турибди.

Черняев Туркистондаги ҳарбий, иқтисодий, сиёсий вазиятни ўрганган, бу ҳудуднинг тарх-хариталарини ҳам пухта билади. Аммо у Ватани учун жонини тиккан одамларнинг руҳиятини тушунмайди. Шарқда кўп асрлик ҳарбий назария ва амалиёт анъаналарининг мавжудлигини ҳам ҳисобга олмаган. Энди генерал галаба шуқуҳини эмас, жонини сақлашни ўйлай бошлайди.

Т. Қосимбеков истилочи рус зобитининг бадиий қиёфасини шу тарика яратган ва бу тасвир тарихий ҳақиқатга мувофиқ тушади. Дарвоқе, Черняев ким?

"Ўзбек совет энциклопедияси"да ёзилишича, у "рус ҳарбий ва жамоат арбоби... Ҳарбий академияни тугатган (1853). Қрим ва Кавказ урушларида қатнашган... 1864—65 йилларда махсус Ғарбий Сибирь отрядига қўмондонлик қилган. Черняев қўшинлари 1865 йили Қўқон хонлигига қарашли Авлиёота, Чимкент ва Тошкентни босиб олган. 1865—66 йилларда Туркистон обл. ҳарбий губернатори, 1882 йилдан Туркистон генерал-губернатори" **.

* Иброт. Тарихи Фарғона. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий Тошкент: Камалак, 1991, 308-бет.

** ЎСЭ. 14 жилдлик. 3-жилд. Тошкент: Фан, 1976. 505-506-бетлар.

"З. А. Кастельская китобида шундай ёзилган: "Черняев ашаддий шовинист эди. Унинг назарида Қўқон хонлигида яшаган ўзбеклар, қирғизлар, қипчоқлар ва бошқа халқлар ёлғиз тўн кийгани учунгина қириб ташлашга лойиқ эдилар". *

Шўро даврининг "қайта қуриш" деб ном олган босқичида Скобелов, Черняев каби кимсаларни "жасоратли зобит", "миллий қаҳрамон" деб талқин қилган чиқишлар собиқ иттифоқ матбуотида пайдо бўлди. Бу мақолаларнинг ғайритарихийлигини исботловчи асарлар ҳам юзага кела бошлади.

Черняев каби ҳарбий жиноятчилар (у Туркистон ҳудудига ҳеч қандай асоссиз, уруш эълон қилмай бостириб кирган) тарихнинг абадий лаънатига маҳкум.

Энди романга қайтайлик.

Тарихнинг буюк, ҳал қилувчи жанги интиҳо топяпти. Ўзининг хато қилаётгани, ниманидир ҳисобга олмаганига иқроп бўлаётган генералнинг башарасида пушаймонлик акс этади.

Аммо жанг майдонининг орқасида ҳамма нарсани олдиндан кўриб қўйган, ҳамма ишни алақачон режалаштирган махфий, қудратли бир куч турибди. Бу куч — кўп асрлик тажрибага эга бўлган Россия мустамлакачилик сиёсати. У генерал Черняевдан, энгил-елпи ғалабаларга ўрганиб қолган ҳавойи, шуҳратпараст зобитдан фарқли равишда ҳамма нарсани билади. Бу сиёсат Осиеда Чингизхон, Амир Темур каби жаҳонгирлар фаолият кўрсатганидан, кучли ҳарбий назария ва амалиёт анъаналари мавжудлигидан ҳам хабардор.

Бу сиёсат Тошкент остонасида жанг оламшумул аҳамиятга молик эканини ҳам билади. Тошкентни забт этиш аслида Пётр белгилаб берган улкан режанинг бир ҳалқаси холос. Осиедни, балки бутун дунёни эгаллаш учун ҳали олдинга — Форс кўрфазига қадар босқичма-босқич, мағлубиятсиз бориши даркор.

Бу "улкан — буюк" режани фақат уруш орқалигина амалга ошириш мушкул. "Замонавий" усуллар, макрнинг пухта тўқилган турлари зарур: "мақсад воситани оқлайди".

Фон Кауфман каби чор мустамлакачилик сиёсати вакиллари бу ҳудуд ичидан айғоқчилар ёллаган, бир хоин ҳал қилувчи жангнинг энг қизгин пайтида Олимкул оталиққа орқадан ўқ узиб ҳалок қилади. Мана шу "тадбир" "музаффар" рус қўшинини аниқ мағлубиятдан халос қилади.

Романдаги жанг манзараси бадий пухта, тарихий жиҳатдан аниқ чиққан.

* Даврон Х. Самарқанд ҳаёли. Тошкент: Камалак, 1991. 317-бет.

Айрим манбаларга кўра Олимқул Черняевни икки марта Тошкент остоналаридан ҳайдаган экан. Ҳатто бир марта уни Туркистон чегарасигача қувиб борган.

Маълум тарихий сабабларга кўра Т. Қосимбеков бу воқеаларни тўлалигича тасвирлай олмаган. Лекин бу фактлардан хабардор бўлган. Бўлмаса қаҳрамонона жанг манзарасини бунчалар аниқ тасвирлаб бера олмас эди.

Т. Қосимбеков романининг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, бу асарда Марказий Осиё тарихий романчилигида биринчи бўлиб Туркистонни истило қилган чор босқинчилари образларининг силсиласи яратилган, уларнинг ҳаракати — босқинчилигига тарихан ҳолис баҳо берилган, гайриинсоний қилмишлари эпик манзараларда анча муфассал, бадий далилланган ҳолда кўрсатилган.

Романда Туркистонни қонга ботирган генерал фон Кауфманнинг образи тарих ҳақиқатига мувофиқ жонли ва табиий берилганини кўрамыз.

Романининг айрим эпизодларида салбий персонаж сифатида иштирок этган Константин Петрович фон Кауфман ҳам тарихий шахс. У руслашган немис. 1818 йил 19 февралда туғилган. Аждодлари Европанинг Швабие, Австрия, Бранденбург, Дания, Польша каби ҳудудларида яшаган. XVIII асрдан Кауфманларнинг бир вакили Россияда пайдо бўлган.

К. Кауфманнинг отаси Пётр Кауфман ҳам генерал эди. У Парижни забт этишда қатнашган.

Константин Кауфманнинг ҳарбий сифатидаги мавқеи, подшо саройидаги ҳурмати бошдан оёқ истилочилик, мустамлакачилик хизматларига боғлиқ. У 1843—1856 йилларда рус қўшинлари сафида Кавказни қонга ботиришга қатнашади. Чўх овулини олишдаги, Қуруқ дарадаги қаттиққўллиги, шафқатсизлиги, Кавказдаги "фаолият"и учун 2—даражали Анна, 3—даражали Владимир нишонлари билан мукофотланган.

Унвони генерал-адъютант, генерал-лейтенант лавозимида ишлаган.

Кауфман ўз ҳарбий билимини, тажрибасини ёвузлик ишига бағишлаган эди.

У 1867 йил 14 июлда Туркистон генерал-губернатори ва Туркистон ҳарбий округининг қўмондони этиб тайинланади. Бу лавозимларда умрининг сўнгигача (1882 йил) ишлаган.

Чор матбуоти ва илмий адабиётида Кауфман "Туркистонни фатҳ этувчи ва обод қилувчи шахс" сифатида таърифланади. Бу давр зобит ва муаррихлари ундаги "табиий инсонпарварлик, меҳрибонлик"ни таъкидламоқчи бўлганлар. Аслида Кауфман қўпол ва мутакаббир чор ҳарбийларидан фарқли равишда забт этилган

аҳолини дипломатик йўллар, ширин ваъдалар билан ром этиш осонлигини билган. Лекин керак бўлганда бўйсунмас "қабилалар"га "рус қуролининг қудрати"ни намойиш қилиш, уларни бешафқат сиёсат ва қурол-яроғлар воситасида бўйсунтиришга уринган.

Т. Қосимбеков тасвиридаги фон Кауфман чор Россиясининг, кенгроқ олиб қаралганда эса Европанинг Шарққа нисбатан мустамлакачилик сиёсатини ўз шахсиятида мужассам этган шахс образи сифатида гавдаланган. Бу персонажнинг портрети, нутқи, психологияси, ҳатти-ҳаракати бирлашиб, империя сиёсатини қурол ва ўткир ақл билан амалга ошираётган зобит ва дипломатнинг умумлашма қиёфасини юзага келтирган.

Фон Кауфман характерида Европа мустамлакачилигининг ўзига хос хусусиятлари акс этган.

Марказий Осиё ҳудудидаги туркий адабиётлар вакиллари 70—80— йилларда фон Кауфман образини мана шу тариқа умумлаштириб, унинг Туркистон тарихида тутган машъум ўрнини тарихийлик принципига асосан ҳолис кўрсатишга ҳаракат этдилар.

Фон Кауфман тимсолига бу тариқа ёндашувни ўзбек адиби Х. Султоновнинг "Бунчалар ширинсан, аччиқ ҳаёт" тарихий эссесига кўриш мумкин.

Бу эпик асарда ҳам "Туркистоннинг биринчи генерал — губернатори"га хос хусусиятлар, яъни империяча кибр ва мустабидлик тарих ҳақиқатига мувофиқ ифодаланган.

"Синган қилич" эпик турнинг тарихий роман, "Бунчалар ширинсан, аччиқ ҳаёт" тарихий эссе (бадиа) жанрида ёзилган. Шунга кўра икки асардаги генерал Кауфман образи турли эпик кўламда акс этади.

"Синган қилич"да бадий тажассум топган кенг эпик манзаралар ҳудудидаги мустамлакачи зобит тимсоли бутун бир тарихий даврнинг моҳиятини очиш, роман шакли кенглигини юзага келтиришга хизмат қилган.

"Бунчалар ширинсан, аччиқ ҳаёт" эссесига эса жанрнинг имкон доирасидан келиб чиқиб, мозийнинг кичик бўлаги, мухтасар бадий замон гавдалантирилган. Адиб бир воқеа ("Олой маликаси" — Қурбонжон додхонинг ўғли қатл этилиши) тасвири орқали тарихий персонажнинг моҳиятини бадий аниқ, қабарик гавдалантиришга муваффақ бўлган.

Т. Қосимбеков ҳам, Х. Султонов ҳам фон Кауфман бадий тимсолида мустабид империянинг етакчи хусусиятларини тасвирлаш учун анахронизм усулидан фойдаланганлар. "Синган қилич"да Кауфман 1865 йилги Тошкент истилосида, "Бунчалар ширинсан, аччиқ ҳаёт"да эса 1895 йил воқеаларида иштирок этади. Маълумки, у Туркистонга Петербурдан 1867 йили келган, 1887 йилда вафот этган, демак, у бу давр воқеаларида иштирок этолмади.

эди.

Муаррих Ҳ. Бобобеков, бундай бадий тасвир тарихий ҳақиқатни бузишга олиб келади, деб ҳисоблайди. Бундай фикр бадий адабиётнинг тарихни, инсонни тасвирлашдаги ўзига хос хусусиятларини, образ яратиш моҳиятини етарлича баҳоламаслик сабабли юзага келган.

Ҳ. Султонов Ҳ. Бобобековнинг "Тарих ва тасвир" мақоласига жавобан ёзган "Тарихчи адабиётни яхши ўрганмаса" мақоласида таъкидлаганидай, "асосий гап бадий тасвир тарихий фактга эмас, балки тарихий факт моҳиятига мос келишидадир". Тарихий сана ва номлар ортидан кўр-кўрона эргашиш, уларни шунчаки қайд этиш билан ҳақиқий санъат асарини яратиб бўлмайди. Ижодкор тарихий фактга эркин ёндашиши, уни янгича талқин қилиши мумкин.

Шу билан бирга, бадий асарда айрим саналар ўрни адибнинг бош ижодий-фалсафий концепциясига кўра ўзгариши ҳам мумкин бўлади. Жаҳон тарихий романчилигида бунга анча мисоллар бор. Энг муҳими, бадий асарда ҳам, бадий образда ҳам тарих ҳақиқати, тарих мантиқи асл ҳолида сақланиши керак.

Т. Қосимбеков, Ҳ. Султонов мустамлакачи Россиянинг реалистик, тарихий асосланган умумлашма қиёфасини фон Кауфманнинг умумлашма тимсолида анча аниқ ва таъсирли беришга эришганлар.

Даврни, инсонни бадий тасвирлашнинг типологик принциплари, прототип ва у мансуб сиёсий қурилма моҳияти мазкур икки асар эпик сюжет тизимига кирган образ муштараклигининг юзага келишини таъминлаган.

Чор истилочиси генерал М. Скобелев тимсоли тасвирида ҳам тарихийлик принциплари амал қилади.

Бу образда Туркистон халқларига нафрат ва беписандлик билан қарайдиган, инсоний туйғу ва идеаллардан йироқ мустамлакачи зобитларнинг асосий хусусиятлари умумлаштирилган.

М. Скобелев — тарихий шахс. У забт этилган Туркистон шаҳар ва қишлоқларидаги миллий озодлик ҳаракатини бостириш учун ақл бовар қилмас жиноятлар қилган, чор империясининг геноцид сиёсатини амалга оширган.

Романдаги Скобелевнинг ахлоқсиз қилмишлари, психологиясида Россия империясининг босқинчилик сиёсати, мафқураси акс этади.

Буни Қўқон хонлигига қарашли Найман қишлоғидаги тинч аҳолининг қатли ом этилиши манзарасида кўриш мумкин.

Чор босқинчиларига қарши бошланган халқ қўзғолонини имонсизлик билан бостирган Скобелев тинчмайди. У "сартлар"га

эсдан чиқмайдиган "сабоқ" бериш, "маҳаллий киши"ларни абадий кулликка солиш йўлини уйлайди.

Генерал хонликдаги йирик қишлоқлардан бирини қуршаб олиш ва аҳолини бутунлай қириб ташлашга буйруқ беради. "Қонли қирғин бошланди. Ҳеч ким қочмас, дод солмас эди. Фақат қиличлар қурқинчли овоз билан муздай ҳавони кесиб тушарди. Қор қондан алвон рангга бўялди...

Қишлоқ қуршаб олинди. Аёл ва болаларнинг йиғиси ва фарёди унинг тепасида чарх урарди. Оғиллардан молларни суриб чиқдилар, уйлардан қўлга тушган буюмни олиб чиқдилар...

Бирор киши омон қолмагач, Скобелев қишлоққа ўт қуйишга амр қилди".*. Генералнинг бундай ваҳшийлигига гувоҳ бўлган рус шарқшуноси — роман персонажларидан бири унга "маърифатли, маданиятли одамларнинг қуролсиз аҳолини қириб, таъқиб этиб, гўдакларга ўт очишига йўл қўйиши мумкинми?" деган саволига бепарволик билан "уруш — ўз номи билан уруш" деб жавоб қайтаради.

Бу суҳбат — баҳсда зобитнинг шаклланган мустамлакачилик дунёқараши маълум бўлади.

Романда босқинчиликка қарши турган "ижобий рус" (З. Кедрина қўлаган атама) — шарқшунос ёнаётган қишлоқларни, ҳимоясиз аҳолининг ўлдирилишини кўриб виждонан қийналиши тасвирланган. У босқинчиликка, қотилликка қарши турган маърифатли кишиларнинг тимсоли.

Шарқшунос: "Бечора аёл ва болаларни қиришни қаҳрамонлик деб бўлмайди. Биз Европанинг, биринчи галда рус маданиятининг вакиллари, онгли инсонлар сифатида ўзимизни муносиб тутишимиз лозим", — дейди. Бу образ маълум даражада тарихчи, шарқшунос В. Наливкин (1852 — 1918)ни эслатиб турибди. У ҳақда "Ўзбек шўро қомуси"да шундай маълумот берилган: "Наливкин 1871 йилдан 6-Оренбург казак полкида хизмат қилган. 1875 йили Қўқон хонлигининг истило қилинишида қатнашган. Подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатига қарши чиқиб истеъфо берган ва Наманган уездининг Нанай қишлоғида, 1885 йилдан Тошкентда яшаб ўқитувчилик қилган, рус ва ўзбек тилларида дарс берган. Илмий фаолияти Ўрта Осиё халқлари тарихи, тилини ўрганишга бағишланган"**.

* Касымбеков Т. Сломанный меч. Фрунзе: Мектеп, 1987. С. 405.

** ЎСЭ. 14 жилдлик. 3-жилд. Тошкент: Фан, 1979. 525-бет.

3. Кедрина романнинг сюжет тизимида шарқшунос образининг урни ҳақида фикр юритиб, шундай қайд қилган: "Подшо ноиблари, эмиссарлари, жазо гуруҳларининг мустамлакачилик фаолиятини мухтасар, лекин ишончли кўрсата туриб, Т. Қосимбеков "ижобий рус"ни тасвирлашни ҳам мақсад қилиб қўяди. Қосимбековда аниқ характер яратиш учун материал бўлмаганидан, "шарқшунос" бор-йўғи "яхши рус"нинг шартли, риторик нусхаси бўлиб қолган". Бу фикр билан баҳслашиш мумкин. Рус шарқшуноси тимсоли учун "материал" — прототип мавжудлигини айтиб ўтдик. Умуман олганда, Зоя Кедринанинг эътирози шўро адабиётида кенг тарқалган жиддий нуқсонлардан бирига қаратилган. Адабий сиёсат миллий адабиётларда яратилган бадиий асарларда "рус кишиси"нинг ижобий ўрни ва хизматларини тасвирлашни талаб қилар эди. Бунинг оқибатида "буюк оға" вакиллариининг сохта, ишонарсиз, бир қолипдаги "образ"лари пайдо бўла бошлади.

Романнинг бадиий концепцияси, хронотопи, эпик тасвир майдони талабларига кура сюжет тизимида йирик тарихий ҳодиса — "Пулатхон қўзғолони", бу ҳаракатнинг манбалари, кулами ифода топган.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, халқ қаҳрамони Исҳоқхон хон авлодидан бўлган "Пулатхон" номи билан бу қўзғолонга раҳбарлик қилган.

Чоризмнинг Қўқон давлатига хуружи, саройнинг, хоннинг қатъиятсизлиги, хиёнаткорлиги халқнинг қаҳр-ғазабини тошириб боради, Ватан озодлиги, мустақиллигини уйлаган исёнчилар Исҳоқхон атрофида тўплана бошлайдилар.

1875 йилнинг охирига келиб юз мингга яқин қўзғолончи миллий озодлик ҳаракатига қўшилган эди. Мустамлакачилар бу қўзғолоннинг оқибатидан қўрқиб, қатъий ҳаракатга киришганлар, бутун куч ва қўшинни сафарбар қилганлар.

Натижада 1976 йилнинг февралда Исҳоқхон қўлга олиниб, осиб ўлдирилган. Қўзғолон шафқатсизларча бостирилган.

Қўзғолон иштирокчиларининг руҳий ҳолатлари, уларнинг истиқлол йўлидаги маълум уринишлари, хос қарашлари роман бадиий матнидан ўрин олган.

Исҳоқхоннинг йирик тарихий ҳаракат раҳнамоси сифатидаги фаолияти, унинг характери қирраларини ташкил этган эрксеварлик, фаоллик, фидойилик каби хислатлар ҳам анча қабарик, бадиий таъсирчан берилганини кўрсата бўлади.

* Кедрина З. Глубинные корни братства. Дружба народов. 1975. №10. С.264.

Аммо даврнинг, тузумнинг етакчи мафкуравий, сиёсий тазйиқлари, "босими" туфайли адиб қўзғолоннинг асосий омилини хаспушлашга уринган.

Чор аскарларининг қонли қирғинини, уларнинг истилочилик юришини ва уларга қарши курашган қўзғолончилар қаршилигини эпик лавҳаларда кўрсатган романнавис Исҳоқхонни оқ подшо қўшинига хайрихоҳ сифатида ҳам кўрсатишга уриниб кўрган.

"Биз руслар билан урушмаймиз... Русларга нисбатан ниятимиз пок... Биз улар билан яқинликни истаймиз", — дейди Исҳоқхон. У фон Кауфманга бир неча марта элчи жўнатиб, сулҳни таклиф қилади. Аслида эса мустабид Троцкий ёзганидай, "қўзғолон рус вакилларига қарши кўтарилган эди". Хуршид Давроннинг фикрича, зобитнинг "рус вакилларига қарши" деган сўзини "рус босқинчиларига қарши" деб тушунмоқ керак. Бу эса Пулатхон қўзғолонининг чинакамига мустамлакачиларга қарши бўлган ҳаракат эканини яна бир карра тасдиқлайди.*

Бундай талқин роман бадиий концепцияси, эпик бутунлигига путур етказган, тарих ҳақиқатининг етарли даражада бадиий мужассамлашига имкон бермаган.

Бунинг муайян сабаблари бор, албатта. Шўро даврида чоризмга, большевизмга қарши халқ миллий озодлик ҳаракатларини холис — объектив кўрсатиш, уни тарихий фактларга мувофиқ тасвир этиш имконияти жуда чекланган эди.

"Синган қилич" сюжет майдонида Худоёрхон, Муулмонқул сингари тарихий шахс образлари ҳам иштирок этади. Муаллиф бу образлар тасвири орқали давр ҳақиқатини бадиий ифодалашга ҳаракат қилган.

Романдаги Худоёрхон "Ўткан кунлар"даги Қўқоннинг сўнги хони образи талқинига анча яқин. Асарда Худоёрхоннинг тахтдан маҳрум бўлиши, халқнинг, миллий давлатчилигидан айрилган аҳолининг унга нисбатан нафрати ишончли кўрсатилган. Чор генерали Вайнберг Худоёрхоннинг калтабинлигидан фойдаланиб, "Қўқон хонлигини император ҳазрати олийларининг қудратли ҳимоясига топшираман" деган мазмундаги ҳужжатга имзо чектириб олади. Халқ чор аскарлари муҳофазасида Қўқонни тарк этаётган ўқувсиз хонни лаънатлайди. Собиқ ҳукмдор бу зайддаги ғазаб ва таъналарнинг сабабини англашдан ожиз. У "Нега одамлар бунча дарғазаб?" деб ўз-ўзига савол беради, аммо жавоб топа олмайди. Бу эпизодик лавҳа тарихий фактга асосланганини "Тарихи

* Даврон Х. Самарқанд хаёли. Тошкент: Камалак, 1991.314-бет.

Фарғона" асари тасдиқлайди.*

Худоёрхон – тарихнинг ҳал қилувчи, ниҳоятда шиддатли, ўзгарувчан бир даврида яшаган ва ҳукмронлик қилган шахс. Бундай вақт давлат бошлигидан кучли ирода, ўткир фаҳм-фаросат, уddaбуронлик ва абжирликни талаб этади. Аммо Қўқоннинг сунги хонида бундай хислатлар йўқ эди. У мамлакатдаги халқларни бирлаштира олмаган, адолат йўлини тутмаган. Бунинг оқибатида давлат заифлашган, халқнинг ишончи йўқолиб борган. Т. Қосимбеков Худоёрхоннинг фуқароларга, сарой амалдорларига, истилочи Россия вакилларига муносабатларини тасвирлар экан, ана шу тарихий ҳақиқатни очишга ҳаракат қилган, шу тариқа фожиавий шахснинг қиёфасини анча аниқ чизишга эришган.

Аммо романдаги Мусулмонқул образи ҳақида бундай дея олмаймиз. Муаллиф бу шахс образида тарих ҳақиқатини бузган.

Тарихий манбалар, "Ўткан кунлар" романидан яхши маълумки, Мусулмоқул золим, миллат, мамлакат ташвишидан йироқ киши бўлган. "Синган қилич" муаллифи ҳам дастлаб бу қарашларни тасдиқлагандай ёзади:

"Мусулмонқулнинг саккиз йиллик истибдоди халқнинг елкасига оғир юк бўлиб тушди. У ўз ҳукмини жаллодлар орқали амалга оширар, зулми авж олдирар, ҳаммани ўзининг темир панжалари орасида сиқарди. Ҳеч ким билан ҳисоблашиб ўтирмасди. Ҳаммадан кўп ўтроқ халқ, шаҳар аҳолиси, айниқса, савдогарлар азоб чекарди. Норозилик кундан-кунга ошиб борарди".**

Аммо романнинг кейинги бобларида ёзувчининг мана шундай фикрлари етарли бадий далилланмайди.

Мусулмонқул ўрдадан қувилиб, тоғда сарсон-саргардон бўлиб юрганида, Худоёрхон қипчоқларни қиргин қилишга фармон чиқарган. Бу фожиани эшитган собиқ "вазири аъзам"нинг "юраги ёнади", у "ҳимоясиз элнинг гуноҳи нима?" "Қиргин ва зулми тухтатинг, мени жазоланг, мени... ўлдириг" деб хитоб қилади.

Муаллиф золим Мусулмонқул образини ижобийлаштиришга уринган. Адибнинг бундай субъектив – бир ёқлама қараш тарих ҳақиқати билан ихтилофга киришиб, бадий асар, бадий образ яхлитлиги ва тарихийлигига путур етказган.

Шунингдек, Мусулмонқул образида Гоголнинг "Тарас Бульба" повести қаҳрамонига тақлидни ҳам кўриш мумкин.

* Ибрat. Тарихи Фарғона. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий Тошкент: Камалак, 1991, 215-бет.

** Касымбеков Т. Сломанный меч. Фрунзе: Мектеп, 1987. С. 119.

Худоёрхон жаллодлари асир олинган Мусулмонқулни азоблаб ўлдириш учун бармоқларини, қул-оёқларини синдира бошлайдилар. У қийноққа матонат билан дош беради. "Оғзини очиб, бор кучини туплаб, қўкрагига ҳаво тулдирди. Синган қанотлари ерга қулаган бургутдай силкинди.

— Қипчоқ! Шу ердамисан?

Товуши титраганча узилиб қолди. Майдон узра жимлик чўқди. Кейин ҳамма жавобни эшитди:

— Шу ердаман, ота".

"Тарас Бульба" асарида худди шундай лавҳа бор. Унда поляк жаллодлари Остапни қийнаб ўлдираётганларида, ёв тўла майдонда Тарас ўғлига шу тарзда хитоб қилгани тасвирланган.

Кўриняптики, Мусулмонқулнинг қатлгоҳда ўзини мардона тутиши унинг характери мантиқидан келиб чиқмай, рус адаби асарига тақлид каби таассурот уйғотади.

"Синган қилич" романи воқеалар тизими (сюжети), адабнинг фалсафий-бадий концепцияси ривожида Абилбий характери маълум бир ўрин эгаллаган.

Абилбий асарнинг анчагина уринларида иштирок этади, тўқима персонаж сифатида тарихий воқеаларда қатнашади. У Қўқон хонлигидаги йирик уруғнинг бошлиғи, халқ орасида, саройда ўзига яраша нуфуз, обрўга эга.

Абилбийнинг айрим фикр-мулоҳазалари, босиқлиги, ақллиги "Ўткан кунлар"даги Юсуфбек ҳожини эслатади. У ҳожи сингари оғир, мураккаб вақтларда ҳам ўзини йўқотмайди, ақл билан иш кўришга ҳаракат этади.

Хонликнинг таназзули, сарой фитналари бийни изтиробга солади. Худоёрхон, Мусулмонқулдан фарқли равишда у мамлакат тақдирини ўйлайди.

Афсуски, тарихий роман муаллифи бу образда ҳам характер бутунлигига эриша олмайди. У Мусулмонқул образини асосан ижобийлаштиришга уринган бўлса, Абилбийни "мураккаб-лаштириш", аслида салбийлаштириш йўлига ўтиб олган.

Натижада бу бий фитначи, одамларни бир-бирига қайровориш кимсадай кўриниб қолади.

Абилбий характеридаги эврилиш ва қарама-қаршиликлар, фаолиятидаги сўз ва иш номувофиқлиги ишонарли кўрсатилмаган, бу образ анча заиф бўлиб қолган.

Тарихий романнинг ўзагини жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган тарихий воқеалар, миллий озодлик кураши, халқ кўзгонлари ташкил қилади. Афсуски, Т. Қосимбеков буларни тузукроқ кўрсата олмаган. Шунинг учун бўлса керак, романнинг фикри ҳам, бадийлиги ҳам аста-секин сустлаша боради, ёзувчи тўғри йўлдан нотўғри йўлга ўтиб қолади. Асарнинг каттагина

қисмини ортиқча тафсилотлар эгаллайди. Эпик воқеа эмас, субъектив ҳислар, қарашлар романнинг марказига чиқиб қолади.

Роман муаллифи Шералининг хон қилиб кўтарилишида одамнинг қурбонликка сўйилишини тасвирлаган. "Унинг бундай хон қилиб тайинланиши ўзбек ва қирғиз халқининг қадимги урф — одатларига шаккокликдир", — деб ёзган муаррих Ҳайдарбек Бобобеков ҳақ. Шералихоннинг тахтга чиқиши "Ажиб ас-силотин ва таворихи ас-хавотин", "Фарғона тарихи" каби манбаларда ёритилган, бироқ бу воқеа "шарафи"га одам сўйилиши баён этилган эмас. Демак, романнавис тарихий ҳужжатларга зид иш тутиб, тарих ҳақида нотўғри таассурот ҳосил бўлишига йўл қўйган.

Романинг композицияси (бадий қурилма)си ҳам пухта ишлаб чиқилмаган. Воқеалар маълум даражада парчаланиб кетган. Масалан, дастлаб асарда 1865 йилги тарихий воқеа (Тошкентга рус отряди ҳужуми) ҳикоя қилинган, 1842 йил ҳодисалари тасвирланади. Зоя Кедрина шусиз ҳам мураккаб бўлган даврни ёритишда бу йўл номақбуллигини ёзган эди.

Романдаги айрим бадий лавҳалар бир-бирига пухта боғланмагандан, улар мустақил ҳикоялардай таассурот қолдиради. Ягона қаҳрамон бўлмаслиги ҳам асарнинг бадий бутунлигига салбий таъсир қилган. Тўғри, жаҳон адабиётида бош қаҳрамонсиз ҳам бадий савияси юқори бўлган асарлар кам эмас. Бундай ҳолда адиб асар қурилмасини мустаҳкам яратиши, барча воқеа ва персонажларни боғлаб турувчи ҳалқаларни излаб топиши керак. Масалан, С. Айнийнинг "Қуллар" романида ҳам ягона қаҳрамон йўқ. Шунга қарамай романда бадий яхлитлик мавжуд. С. Айний сюжет таркибига кирган воқеаларни, қаҳрамон ва персонажларни ўзаро алоқадорликда тасвирлашга, юз йиллик муддатнинг бир бутун мукамал манзарасини яратишга эришган.

Умуман олганда, роман бадий қурилмаси, воқеа тизими, тарихий шахслар ва тўқима образлар характеридаги талай нуқсонлар биринчи қирғиз тарихий романининг бадий савиясига салбий таъсир кўрсатган.

"Синган қилич" бадий мундарижаси ва эпик қурилмасида адабиётлараро муштараклик шакли (Марказий Осиё адабиёти)нинг генетик-алоқавий ворисийлиги, адабий таъсир ва алоқалардан келиб чиққан ютуқлар ҳам, тарихий даврнинг дунёқараши, адиб иқтидори даражасига боғлиқ камчиликлар ҳам бор.

Асарнинг бадий-концептуал қурилиши Марказий Осиё адабиётлараро жараёни, тарихий адабиёт, хусусан, романнинг жанр сифатида мураккаб, силлиқ бўлмаган тараққиёт босқичидаги хос хусусиятларини кўрсатиб турибди.

III бобга оид хулосалар:

1. Давр тараққиёти адабиёт тараққиёти ҳамдир. Улкан ижтимоий-сиёсий ҳодисалар-миллий озодлик ҳаракатлари, қўзғолонлар, исёнлар, босқинчиларга қарши урушлар ҳар бир миллат, халқ, инсон тафаккури, руҳиятига кучли таъсир ўтказди. Ўтган асрнинг 40-60-йилларидаги тарихий воқеалар — уруш (1941 — 1945), сталинча қирғин-қатағонларнинг қораланиши (1956), «илиқлик мавсуми» шўро даври миллий адабиётларида, хусусан, тарихий романчилигида ўз муҳрини қолдирган.

Тарихий романчиликда муайян мавзуларнинг ёритилиши ва қаҳрамон (тарихий шахс)лар образининг яратилиши сўз санъатининг ўзига хос хусусиятлари, қонуниятлари билан бир қаторда даврнинг талаб, эҳтиёжлари, руҳи билан ҳам боғлиқ.

2. Ўтган асрнинг 40-йилларидан бошлаб тарихий романчиликда изчил реалистик тасвир ҳукмронлик қила бошлади. Марказий Осиё романчилик мактабининг дастлабки намуналари («Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Дохунда», «Қуллар», муайян даражада «Қутлуғ қон»)да романтизм адабиёти аломатлари ёрқин кўринган бўлса, адабий-бадий жараённинг кейинги босқичларида улар ўз ўрнини реалистик тамойил ва ифодаларга бўшатиб бера бошлади.

3. Бадий адабиётда реализм тажрибалари, анъаналарининг кучайиши ҳамда тарихий романчилик тараққиёти туфайли Марказий Осиё бадий ҳудудида тарихий романнинг янги шакли — «тарихий -биографик роман» пайдо бўлиб тараққий эта бошлади. Шу билан бирга, «Вальтер Скотт романи»нинг сақланиб қолиши билан бирга унга хос айрим аломатлар, тажриба ва ютуқлар «тарихий-биографик роман» бадий майдони томонидан қабул қилинди, давр, адабиёт эҳтиёжлари, имкониятларига кўра бадий — поэтик жиҳатдан қайта ишланди ва «янги роман» структураси, сюжет-композицион майдонига мослаштирилди. Бу эса янги романчилик мактабининг ягона тараққиёт йўли, унинг изчил, силсилавий ҳаракати тараққиётини кўрсатиб турибди.

IV боб. Роман-трилогияда мозий ва инсонни тасвирлаш принциплари

IV.1. Тарихий ҳақиқат ва адиб дунёқараши

Марказий Осиё эпик адабиётларида ўтган асрнинг 60–70–йилларида силсилавий (роман-дилогия, роман-трилогия, роман-тетрология) роман шакли анча оммалашди. Бу даврда С. Аҳмаднинг "Уфқ", Ҳ. Фуломнинг "Машъал", М. Исмоилийнинг "Фаргона тонг отгунча", Ж. Шариповнинг "Хоразм", И. Есенберлиннинг "Кўчманчилар", Ж. Икромийнинг "Бухоронинг ун икки дарвозаси", А. Нурпеисовнинг "Қон ва тер", Т. Қаипбергеновнинг "Қорақалпоқ достони" каби силсилавий романлари юзага келди.

Бу ҳодисанинг маълум бир сабаблари бор, албатта. Даврнинг кўп қиррали, серкўлам манзараларини, қаҳрамонларнинг психологияси, фаолият ҳудудини кенгроқ, атрофлича тасвирлашга интилиш, сюжетнинг кўптармоқчилигини таъминлаш эҳтиёжи ёзувчиларни бундай мураккаб ва йирик адабий-бадий шаклга жалб эта бошлади.

60–йилларга келиб силсилавий роман ёзиш эпик ижодкорлар учун ўзига хос анъана бўлиб қолди. Ҳатто айрим адиблар олдин алоҳида роман сифатида яратилган китобларининг давомини ёза бошладилар.

Шу йилларда Ойбек "Қутлуғ қон"нинг мавзу, сюжет, хронотоп, персонажлар жиҳатидан давоми бўлган "Улуғ йўл"ни ёзиб тугаллади. Б. Кербобоевнинг 1937 йилда "Қонли панжалар" номи билан чоп қилинган романи 1970 йилга келиб роман-тетрологияга айланди.

Силсилавий роман шакллари орасида, айниқса, роман-трилогия етакчи ўрин эгаллайди. Бу даврда роман-трилогия мазмуни, шаклида айрим сифат ўзгаришлари пайдо бўлди, хронотопи, қаҳрамон, персонажлар структураси, жанр кўриниши билан бир-биридан фарқланадиган роман-трилогиялар юзага келди.

Марказий Осиё насрида яратилган роман-трилогиялар ўзининг бадий яхлитлиги, қаҳрамонларининг жонли ва ҳаётийлиги, тарих ҳақиқатига ҳамоҳанглиги билан китобхонлар, адабий жамоатчилик назарига тушди, ўзига хос адабий ҳодиса сифатида эътироф этилди.

Лекин айрим адиблар учун роман-трилогиянинг мураккаб жанрий талабларини ҳисобга олиш, унинг кўп тармоқли сюжет, композицион структурасини ўзлаштириш осон кечмади. Марказий Осиё роман – трилогиясининг айрим намуналарида воқеа тизим:

бадий қурилмадаги тарқоқлик, тасвирланаётган давр эпик манзараларидаги рангсизлик, қаҳрамонлик образларида тарих, ҳаёт тараққиётининг етакчи тамойиллари, қонуниятларини етарли даражада бадий умумлаштира билмаслик каби нуқсонлар кўринади.

Т. Қаипбергеновнинг "Қорақалпоқ достони" (1968—1976) йирик эпик асарида бу давр роман-трилогияси намуналарига хос айрим ютуқлар ҳам, камчиликлар ҳам мавжуд.

"Қорақалпоқ достони" роман-трилогияси чоп этилгач, у адабий жамоатчилик томонидан яхши қабул қилинган. Марказ ва жумҳурият (Ўзбекистон) матбуотида роман ҳақида тақриз ва мақолалар эълон қилинган, илмий, адабий-танқидий ишларда таҳлил этилган.

Бу ишларда роман-трилогиянинг, унинг таркибига кирган асарларнинг бадий адабиётдаги ўрни, унда тарих ҳақиқатининг бадий ифодаси хусусида муайян мулоҳазалар баён қилинган. Тадқиқотчиларнинг аксарияти "Қорақалпоқ достони"да фольклор таъсири, мотивларининг устиворлигини қайд этганлар.

Ҳақиқатан ҳам роман-трилогиянинг бадий қурилмаси, воқеа тизими, қаҳрамон ва персонажлар силсиласи Шарқ фольклори эпик жанрлари, айниқса, қаҳрамонлик дostonларидан озикланганини кўриш мумкин. Асарнинг етакчи персонажлари халқ дostonлари қаҳрамонларига маълум даражада ўхшаш. Унинг воқеа тизимига реалистик тасвирдан фарқ қиладиган ғайриоддий ҳодисаларнинг киритилганини ҳам кўра бўлади. Фольклорнинг эпик анъаналарини истифода этиш, умуман олганда, ўзини оқлаган, тарих ҳақиқатини бадий тажассум эттиришга ёрдам берган.

Роман-трилогия Шарқ эпоси, мумтоз адабиётига хос дидактик руҳни бир қадар тажассум эттирган. шунингдек, унда мақол, ҳикматли сўз, топишмоқ, ривоят каби фольклорнинг кичик эпик шаклларида анча унумли фойдаланилган.

"Қорақалпоқ достони"нинг номидан бошлаб бадий структурасининг асосий унсурларигача, сюжети, композицияси, қаҳрамон ва персонажларнинг бадий таркиби фольклорлаштирилган. Марказий Осиё тарихий романи асосида жаҳон романчилиги, ёзма эпик адабиёт билан биргаликда халқ оғзаки ижоди анъаналари тургани ҳисобга олинса, бу ҳодиса ўз тарихий—бадий илдизларига эга эканлигини, адабий жараён тараққиётида ворисийлик давом этаётганини кўрсатади.

"Қорақалпоқ достони" тадқиқотчилари асардаги "фольклорлаштириш" 60-80 йиллардаги адабий-бадий жараёнга хос хусусият деб кўрсатганлар. Ҳолбуки, бу ҳодисани Марказий Осиё романининг биринчи босқичига мансуб йирик эпик асарлар ("Ўткан кунлар", "Кеча ва кундуз", "Дохунда", "Қулар")даёқ

кўриш мумкин.

Бинобарин, фольклор шакллари, сюжетлари, қаҳрамонларига хос хусусият, аломатлар Марказий Осиё романининг бутун тараққиёт йўлига хос, бу бадиий-эстетик ворисийлик, анъанавийлик тарихий-адабий жараённинг барча босқичларига таалуқли бўлиб, 60-80-йилларда бу ҳаракатнинг янада жонлангани, кучайганини кўриш мумкин.

Фольклорга хос ворисийлик роман-трилогия сюжети, композицияси, шунингдек, унинг асосий қаҳрамонлари портрети, психологияси, ҳаракатларида зуҳур этган.

"Маманбий афсонаси" — "Қорақалпоқ достони"нинг биринчи китоби.

Асарга қаҳрамон сифатида қорақалпоқ тарихида маълум из қолдирган шахс танлаб олинган. Айрим тарихий манбалар, жумладан, рус солномалари, архив материалларида 1743 йили қорақалпоқ халқи номидан Петербургга, император саройига элчи бўлиб борган Маманбий ҳақида мухтасар айтиб утилган. Бундан ташқари, қорақалпоқ "оғзаки тарихи" (хотира, ривоятлар)да бу шахс номи сақланиб қолган.

Аммо унинг тўлиқ таржимаи ҳоли, фаолиятининг асосий босқичлари, характери, руҳий дунёси ҳақидаги факт, маълумотлар деярли етиб келмаган. Шунинг учун роман-трилогия муаллифи Маманбийни қаҳрамон сифатида бадиий матнга, сюжет тизмасига олиб кирар экан, асарнинг бош ғоявий-бадиий концепциясидан келиб чиқиб, прототип шахсига эркин-ижодий ёндошган, унинг характерини асосан бадиий тўқима имкониятларига кўра яратган, бу образда тарихий даврнинг ижобий тамойилларини тажассум эттиришга ҳаракат қилган.

Роман-трилогиянинг навбатдаги романлари қаҳрамонлари тасвирида ҳам шу принципга риоя қилинган. Роман муқаддимасида қаҳрамон суврат(портрет)и анча мукамал ва аниқ чизилган. У "баланд буйли... йўғон гавдали, укки кўзли ёш йигит, кенг қулочи учишга ҳозирланиб турган бургут қанотларидай ёйилган..., кўкрагини кериб мағрур қадам ташлайди"*.

Қаҳрамон сувратининг бундай батафсил, ижобий тасвирини эпоснинг йирик шакли — қаҳрамонлик дostonларида кўриш мумкин. Шунингдек, бундай тасвир туркий тарихий романининг етук намуналари — "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён", "Абай йўли", "Қутлуғ қон", "Навоий" каби эпик асарларда ҳам мавжуд. Т. Қаипбергенов қаҳрамон ва персонажларнинг бадиий

*Қаипбергенов Т. Маманбий афсонаси. Тошкент: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъати нашриёти, 1973. 5-6-бетлар.

сувратини яратишда эпосдан ҳам, тарихий романчилик анъаналаридан ҳам анча самарали ва унумли фойдалана олган.

Қаҳрамон портрети адиб учун шунчаки бир чизги, ўткинчи приём (усул) бўлмай, инсоннинг бадиий тимсолини яратиш, унинг руҳий дунёсини очишга хизмат этадиган воситадир. Абдулла Қодирий "Ўткан кунлар" қаҳрамонларининг мукамал сувратини чизиш орқали уларнинг қалб оламини очади, ижобийлигини таъкидлайди, воқеа оқидамида инсон, шахс сифатидаги ўрнини белгилайди. "Маманбий афсонаси" қаҳрамони портрети ҳам унинг сажия-тийнати, тасвирланаётган ҳодисаларга муносабатини англашга кўмак берган.

Муаллиф бош қаҳрамон характерини анча ишончли, бадиий далилланган ҳолда тасвирлаб, унинг тарихий муҳит, ижтимоий тараққиёт оқидамидаги мураккаб фаолиятини, зиддиятли руҳий оламини кўрсатишга маълум даражада муваффақ бўла олади. Маман характери ва сиёсий-ижтимоий фаолиятида қорақалпоқ халқининг етакчи хусусиятлари, унинг тадрижий такомили, мозийнинг таҳликали, фожиавий лавҳалари, драмалари акс эта боради.

Асар бадиий-фалсафий концепцияси марказига: 1) қорақалпоқларнинг миллий бирликка эришиш учун кураши; 2) бу халқнинг бошқа миллат ва юртлар билан алоқасини мустаҳкамлаш, уни умумжаҳон тараққиёти оқидамига кириб боришини тасвирлаш масалалари қўйилган.

Маман образи мана шу муаммоларни бадиий акс эттиради.

Романда ифода топган эпик манзаралар тасвири қорақалпоқ тарихининг даҳшатли, фожиали босқичини бадиий ифода этган.

Т. Қаипбергенов асарида XVIII аср ўрталарида қорақалпоқ халқининг мураккаб, фожиа ва курашларга тулиб-тошган ҳаёти, унинг истиқбол, озодлик йўлида олиб борган мардона кураши бадиий акс этган.

Маман табиатидаги мураккабликни, унинг шахс ва раҳнамо сифатидаги зиддиятли фаолиятини, хатоларини мана шу тарихий – ижтимоий шароит билан алоқадорликда таҳлил этиш лозим.

•Романда маслағи ва дунёқараши тубдан фарқ қилувчи икки шахс – Маман ва Эсенгелди образлари ўзаро зид қўйилган. Бу характерлараро кураш жараёнида туркий халқларнинг тарихий фожиаси маълум даражада зуҳур топганини кўриш мумкин. Асар воқеа тизимида анча муҳим ўрин эгаллаган персонаж Эсенгелди образи тасвирланаётган тарихий шароит, бош қаҳрамон курашининг моҳиятини очишга ёрдам берган.

Қаҳрамоннинг Эсенгелди каби кучли ва маккор шахс билан муросасиз кураши аста-секин кенгайиб, кучайиб, асарнинг бош бадиий зиддиятини – халқпарвар, тараққийчи кучлар билан қолоқ,

жаҳолатпараст гуруҳлар орасида мурасимсиз, доимо ривожланиб боровчи тарихий қарама-қаршиликни юзага келтирган. Бош қаҳрамон образида роман бадиий-ғоявий концепциясининг биринчи муаммоси — қорақалпоқларнинг миллий бирлиги ғояси тарихан аниқ, халқчиллик умда (принцип)лари асосида ифода топган.

Бунинг асосий сабаби шундаки, романнавис қаҳрамон характерида бу муаммони бадиий акс эттиришда сўз санъатининг умумтипология хусусиятларидан анча унумли, ижодий фойдалана олган. Қаҳрамон тийнати ва фаолиятида жаҳон адабиётидаги ижобий қаҳрамонларнинг етакчи фазилатлари — халқпарварлик, инсонпарварлик, тинчликсеварлик каби хусусиятлар ифода топган.

Туркий тарихий романнинг мумтоз намуналари бўлмиш "Ўткан кунлар"даги Отабек, "Абай йўли"даги Абай билан "Маманбий афсонаси" бош қаҳрамонини ана шу муштарак жиҳатлар бирлаштириб, яқинлаштириб туради.

Олдин айтилганидай, роман бадиий-ғоявий концепциясини ташкил этувчи иккинчи масала — қорақалпоқ халқининг бошқа давлатлар, эллар билан сиёсий, маданий-маърифий муносабатини кўрсатиш ҳисобланади. Бу масала ҳам жаҳон сўз санъати, шу жумладан, тарихий романчилигида доимо муҳим урин эгаллаб келган. Чунки инсоният тарихи миллат ва элат, мамлакат ва давлатларнинг ўзаро доимий муносабати, дипломатик, савдо-сотик, иқтисодий, маърифий — маънавий алоқалари, зиддиятлари, уруш ва сулҳларидан иборат.

Тарихий роман асосчиси В. Скоттнинг "Квентин Дорвард", "Айвенго", Л. Толстойнинг "Уруш ва тинчлик", А. Қодирийнинг "Ўткан кунлар" эпик асарларида халқлараро, давлатлараро мураккаб муносабатлар ифода топган. "Қорақалпоқ достони"нинг муаллифи эса бу сиёсий — ижтимоий муаммони рус — қорақалпоқ алоқалари тасвири орқали кўрсатмоқчи бўлган.

Умуман олганда, Туркистоннинг XVIII-XIX асрлардаги тарихини бадиий тасвирлаган йирик эпик асарларда бу масала ўз ифодасини топганини кўриш мумкин. Марказий Осиё тарихий романчилигида бу масалага ёндашиш ва бадиий талқин этишда икки муҳим жиҳат борлигини назарда тутиш керак:

1. Россия жаҳондаги йирик, маълум давлат эга давлат сифатида қўшни мамлакатларнинг эътиборини тортиб келган. Бу мамлакат билан иқтисодий, сиёсий, маданий алоқаларни йўлга қўйиш, унинг давлатчилик тажрибаларидан фойдаланиш мумкин.

Мозийнинг маълум бир босқичлари, айниқса, XIX асрда яшаган тараққийпарвар туркистонликлар худди шу фикрда бўлганлар ва руслар билан яхши муносабатларни йўлга қўйишга ҳаракат этганлар.

Россияга, рус халқига мана шу муносабат XX аср Марказий Осиё тарихий романида ўз аксини топган.

Масалан, "Ўткан кунлар" романи қаҳрамони Отабек рус ерида "ўрисларнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётлари"га гувоҳ бўлиб, "қанотим бўлса, ватанимга учсам, туппа-туғри хон урдасига тушсам-да, ўриснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа — да, барча элга ёрлиғ ёзиб, ўриснинг идора тартибини дастуриламал этишка буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрисники билан бир қаторда курсам..."* — деб орзу қилади.

Ер юзидаги барча давлатлар, шу жумладан, Россия билан яхши қўшничилик алоқаларини мустаҳкамлаш, унинг давлатчилик амалиётидан фойдаланиш ҳақидаги қарашлар тасвири тарих ҳақиқатига мувофиқ келади ва бу бадий адабиётнинг чинакам байналминал, инсонпарварлик моҳиятини ифода этади.

2. Бу масаланинг яна бир тарафи шундан иборатки, шўро тузуми йилларида юзага келган кўпгина бадий асарларда Россиянинг бошқа халқ ва мамлакатларга муносабатини бадий акс эттиришда тарихийлик принциплари бузилган. Уларда мозий ҳақиқати бадий образлар характерида етарлича ифода топа олмади. Ҳатто чор истилоси ҳам "ижобий ҳодиса", "Россиянинг Туркистонга нисбатан халоскорлик хизмати" сифатида талқин қилинди.

"Қорақалпоқ достони" роман-трилогияси, айниқса, "Маманбий афсонаси"даги рус — қорақалпоқ муносабатларида шўро даврига хос мана шу салбий тамойил аниқ кўриниб туради.

П. Шермухаммедов "Қорақалпоқ достони"ни таҳлил қила туриб, шундай ёзган эди: "Т. Қаипбергенов баъзи ўринларда ўтмиш манзаралари тасвирида тарихийлик принципларини бузади. У гоҳ тарихий жараённи объектив, холис тасвир қилиш ўрнига ҳодисаларни ўзгартиришга, тезлаштиришга интилиб, воқеага ўзи аралашиб кетади".

"Ҳодисаларни ўзлаштириш", "тарихий жараённи холис тасвирламаслик" адибнинг, аввало, Россияга муносабатда тарихий ҳақиқатдан чекинишида намоён бўлган.

Роман муаллифи ўз асарининг бош ғояси Қорақалпоғистоннинг Россияга "қушилиши" эканини эътироф этган эди.

Шўро даврида яратилган тадқиқотларда Туркистоннинг

*Кодирий А. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 18-бет.

Россияга ўз ихтиёри билан "қўшилгани" ҳақидаги қараш ҳукмрон эди. Бундай нуқтаи назар "Қорақалпоқ достони" роман — трилогиясининг ғоявий-бадий қурилмаси, образларига жиддий таъсир ўтказган.

"Маманбий афсонаси" қаҳрамонининг русларга, Россияга иштиёқи, муҳаббати мутаассибона бир тус олганини кўрамиз. Ҳатто асарда рус кишиларининг тасвирида шўро давридаги бадий асарларда кенг тарқалган синфий-дифференциал ёндашув ҳам сезилмайди: рус меҳнаткашлари ҳам, чор амалдорлари ҳам ижобий тусда тасвирланган.

Маманнинг Россияга бўлган ғайриодатий эҳтироми шунчалар зўрки, "Бий ота, Каъба яхшими, Петербург яхшими?" — деган саволга: "Қурол-аслаҳали, ғайратли рус халқи биздақа халқ учун Каъба", — дея жавоб қайтаради. Мурод шайх каби атоқли руҳонийдан диний тарбия олган, мусулмон маданияти ҳудудида яшовчи шахснинг муқаддас саждагоҳ — Каъбага бундай қараши тарихийликка зид.

Романда Россия давлатининг ўша вақтдаги сиёсий — дипломатик аҳволи, унинг бошқа мамлакатларга, жумладан, Туркистонга муносабати етарли даражада аниқ ифода топган деб бўлмайди. ҳолбуки, бундай тасвири романнинг бадий мазмуни, тарих ҳақиқати талаб қилиб турибди.

"Маманбий афсонаси" воқеа тизими ва концепциясининг бадий ечимида Мурод шайх образи анча муҳим ўрин тутати. Бу персонаж прототип асосида юзага келган. XVIII асрнинг 40— йилларига оид тарихий манбаларда Мурод шайх номи тилга олинган. У "қорақалпоқлар орасида муқаддас ва мўътабар шахс сифатида ҳурмат қилинган"

Мурод шайх тимсолида мозий ҳақиқати ва прототип хусусиятлари тарихан аниқ ва бадий ишончли ифода қилинган. Шайх романда халқ ғамини ейдиган ва унинг тақдири учун курашадиган киши сифатида тасвирланган.

Мурод шайх образи маълум бир жиҳатлари билан "Ўткан кунлар" романидаги Юсуфбек ҳожи образига яқин. Бу икки адабий персонажни энг аввало халқпарварлик хусусияти бирлаштириб туради.

Мурод шайх — Юсуфбек ҳожи сингари ҳам жамоат арбоби, ҳам ислом дини вакили. Бу икки шахснинг юрт орасида обрўси баланд. Чунки бу шахсларда Шарқ донишмандлиги, туркий халқларнинг кўп асрлик маънавий-маданий тажрибалари мужассам топган.

* История народов Узбекистана. Том 1. Ташкент: Фан, 1993. С. 61

Тугри, Мурод шайх образида маълум даражада характер тўлақонлиги етишмайди, унинг бий сифатидаги фаолиятига асосий ургу берилиб, диний-тасаввуфий қарашлари романда деярли ифода топмаган. Ҳолбуки, тарихий манбалардан юрт орасида "авлиё" сифатида маълум бўлган шахснинг обрусини ислом таълимотисиз тасаввур қилиш қийин. Шайх сўзининг луғавий маъноси ҳам арабча "сўфийлар бошлиғи, эшон" маъносини беради.

Бунинг сабабини "Маманбий афсонаси" яратилган даврда дин, айниқса, исломнинг маданий-маърифий аҳамияти инкор этилгани билан изоҳлаш мумкин. Ҳукмрон шўро дунёқараши ва унинг даҳрийлик умдаларини ҳисобга олган муаллиф Мурод шайхнинг диний-исломий фаолиятини бадиий матнда етарли даражада ифода этиб бера олмаган.

Шунга қарамай, Юсуфбек ҳожи ва Мурод шайх образлари орасида муайян муштараклик мавжуд. Бу муштараклик сабабини адабий таъсир билан изоҳлаш мумкин, албатта. А. Қодирийнинг романчилик тажрибаси Марказий Осиё насри тараққиётига, айниқса, тарихий роман тадрижига самарали таъсир ўтказган.

Бироқ адабий муштараклик ҳақидаги янги таълимотга асос солган словак тадқиқотчи Диониз Дюришиннинг ёзишича, "таъсир" атамаси "адабий ворисийлик жараёни босқичлари, айрим унсурларини "беркитади", халаф муаллифнинг ижодий муносабати унсурларини ифодалаш, белгилаш учун жой қолдирмайди".

Д. Дюришин "таъсир" атамаси ўрнига уч тушунчадан иборат "силсила"ни таклиф этган: импульс (туртки) – рецепция (қабул қилиш) – ижод жараёни.

Таклиф қилинган атамаларнинг ҳар бири ягона "таъсир" атамасидан фарқли равишда бир ёқлама талқинни бартараф этишдан ташқари, адабий ворисийликнинг келгуси табақаланишига имкон ҳам яратади. Аммо адабий муштараклик муаммолари билан шуғулланган айрим тадқиқотчилар "адабий таъсир" истилоҳидан воз кечишни маъқулламаганлар*. Бизнинг фикримизча, "адабий таъсир" қулай ва ихчам атама бўлиб, у ўз структурасида Д. Дюришин ўртага ташлаган "импульс – рецепция – ижод жараёни"ни акс эттира олади.

"Ўткан кунлар"нинг қудратли бадиий-фалсафий олами йигирманчи аср туркий романчилигининг шаклланиши ва тараққиётида муҳим ўринга эга. "Ўткан кунлар"нинг қаҳрамон ва

* Диониз Дюришин и коллектив. Систематика межлитературного процесса. Братислава: Веда, 1988. С.57.

персонажлари, тасвир усули, бадий санъатлари, романбоп тафаккуридан Марказий Осиё романнавислари таъсирландилар, адиб бадий маҳоратидан ўргандилар. А. Қодирий романчилик мактабининг бадий-эстетик принципларини ижобий ўзлаштирдилар.

Шунинг учун "Қорақалпоқ достони" қаҳрамон ва персонажлари тасвирида "Ўткан кунлар" романи бадий образларини эслатувчи баъзи бир хусусиятларнинг акс этиши янги романчилик мактабининг тадрижи, давомийлиги, ворисийлигини курсатувчи далилдир.

"Қорақалпоқ достони"нинг навбатдаги – "Бахтсизлар" ва "Гумроҳлар" романлари пафосида ҳам ана шу бадий-эстетик ворисийликни кўrsa бўлади.

"Қорақалпоқ достони"нинг иккинчи китоби "Гумроҳлар" романидаги бош қаҳрамон ҳам тарихий шахс.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Ойдўс (XIX аср) Хива хони Оллоқулихон, айниқса, иноқ Муҳаммад Аминнинг кўмаги билан нафақат ўзи мансуб бўлган Қўнғирот уруғининг, балки бутун қорақалпоқ улусининг ҳокими даражасига кўтарилган. Узоқ вақт ихлос ва садоқат билан Хива саройига хизмат қилган. Юртидаги ҳар хил жанжал ва баҳсларга ечим топган.

Хивадаги ҳукмрон гуруҳларнинг зулми қорақалпоқларнинг тез-тез исён кўтариб туришига сабаб бўлади. 1827-1828 йилларда Оқ Яқиш ҳудудида бўлиб ўтган қўзғолонга Ойдўсбий бошчилик қилган. Шўро даври тарихшунослиги бу ҳодисанинг сабабини шундай шарҳлайди: "Қорақалпоқ зодагонларининг бу таниқли намояндаси халқ ҳаракатидан ўз синфий манфаатлари йўлида фойдаланмоқчи бўлган эди".

Қўзғолон бостирилади, асир олинган Ойдўсбий қатл этилади. Тарихий манбалар Ойдўсни мансабпараст, раҳмсиз амалдор сифатида баҳолаган.

Таниқли шоир ва муаррих Огаҳий "Риёзуд – давла" номли тарихий рисоласида қорақалпоқ ҳокими Ойдўсбийнинг Хива хонига кўрнамаклик қилиб "туз йўлдан озиб, муҳолифат аламин жилвагар"*** қилгани ҳақида ёзиб қолдирган. Шўро даври тарихчилари ҳам Ойдўс шахси ва фаолиятига салбий муносабатда бўлганлар. Масалан, С. Камолов "XVIII-XIX асрларда қорақалпоқлар" номли тадқиқотида шундай ёзади: "... Ойдўс ўз қабиладошларига нисбатан хиёнаткорлик ролини уйнай бошлади...

*История народов Узбекистана. Том 2. Ташкент: Фан, 1993. С. 68.

** Огаҳий. Асарлар. V жилд. Тошкент: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. 211-бет.

Ойду̀сни катгаси Бегис, кичиги Миржиқ исмли укаси бор эди... Ҳукмдорлик қилишга интилган Ойду̀с уз укаларини улдиради... 1810 йилда Ойду̀сбий асир олинган Бегисни улдиргач, пойтахтга йул олади ва саройга келиб "хизмат"ларига яраша хоннинг марҳаматларига сазовор бўлади**.

"Риёзуд — давла" 1844 йилда ёзилган, бу асарда 1825 — 1844 йилларда Хоразм хонлигида бўлиб ўтган тарихий ҳодисалар акс этган. Собир Камолов монографияси эса 1968 йили нашр қилинган. Икки асар орасидаги вақт масофаси — 124 йил. Шунга қарамай, бир-биридан тубдан фарқ қилувчи ижтимоий тузум вакили бўлган муаррихларнинг тарихий шахсга берган баҳолари бир-бирига яқин. Аммо уларнинг Ойду̀сбийга бўлган муносабатларининг омиллари бир-биридан жиддий фарқ қилади.

Юзаки қаралганда саройга бир қадар яқин шоир ва муаррих Огаҳийнинг хонга қарши исён кўтарган Ойду̀сни қоралаб гапириши унинг ҳукмрон доиралар манфаатини ҳимоя этишидай кўриниши мумкин. Аммо аслида бундай эмас. Маърифатли ва инсонпарвар шахс бўлган Огаҳий Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Лутфий сингари марказлашган кучли давлат тарафдори эди. У ҳар хил исён ва қузғолонлар ҳокимиятни заифлаштиради ва охир-оқибат ҳалокатга олиб боради, бу эса халққа зарар етказди, деб ҳисоблаган. Худди шу сабабга кўра у Ойду̀с бошчилик қилган қузғалишни маъқулламайди.

С. Камоловнинг эса бу тарихий зотга муносабати маълум даражада шўро тарихининг саройга, хон, амалдорларга бўлган бир хил — инкор этувчи, қораловчи муносабатидан келиб чиққан.

Адиб Т. Қаипбергенов Ойду̀с образини яратишда тарихий ҳужжат, тарихий манбалар билан баҳсга киришган ва уни ватанпарвар инсон, фожиавий қисматли шахс сифатида талқин этган.

Ойду̀сни, кенгроқ олганда эса қорақалпоқ ҳақиқатини бадий тиклаш учун адиб халқ тарихининг чигал ва изтиробли манзараларини атрофлича кўрсатишга ҳаракат қилган. "Бахтсизлар" романи 1806 йил воқеалари тасвири билан бошланади.

Л. Толстойнинг машҳур "Уруш ва тинчлик" роман — эпопеяси ҳам шу давр — 1805 йил ҳодисалари тасвири билан очилган. Албатта, мозийнинг бу босқичи икки халқнинг ижтимоий-сиёсий аҳволи, миллий дунёқараш, урф-одатлар ва тарихий жараённинг ўзига хосликлари билан фарқланади. Шу билан бирга, истеъдод ва имконият даражалари турлича бўлган икки адиб

* Камолов С. К. Каракалпаки в XVIII — XIX веках. Тошкент: Фан, 1968. С. 69.

асарларида маълум муштарак аломатлар ҳам мавжуд. Т. Қаипбергенов Л. Толстой сингари бутун бир халқнинг қисмати, миллий руҳияти, уруш ва тинчлик, давлат ва ҳукмдор каби муаммоларни бадий тадқиқ этишга уринган. Бадий тасвирдаги бундай ўхшашликни биринчи галда эпик турнинг муштарак хусусиятлари билан изоҳлаш мумкин. Шунингдек, икки эпик асарда тасвирланган бадий замоннинг бир-бирига яқинлиги оламшумул воқеалар — Наполеон юришлари, декабристлар исёнига муносабатни “Қорақалпоқ достони” муаллифидан ҳам талаб этарди. Бу тарихий ҳодисалар “Гумроҳлар” романининг айрим бўлақларида маълум даражада ифода топган.

Ойдўс характерининг заминиди бадий адабиётнинг халқчиллик концепцияси туради. Бу концепция бош қаҳрамон бадий структураси моҳиятини, фаолиятининг қирраларини белгилаб берган.

Ойдўс образи миллий тарихдан олинган прототипга жаҳон эпик адабиёти, айниқса, Марказий Осиё тарихий романчилигининг ижодий тажрибаларини бадий сингдириш натижасида юзага келган.

Т. Қаипбергенов “Бахтсизлар” романидаги бош қаҳрамон тасвири орқали нафақат бадий, балки миллий, тарихий аҳамиятга эга вазифани амалга оширган. У тарихий манба ва архив материалларини чуқур урганиб, уларга мантиқий, танқидий ёндашгани учун Ойдўс каби мураккаб, кўп қиррали шахс ҳақидаги ҳақиқатни тиклашга муваффақ бўлган. Хужжат билан баҳсга киришиш, унинг бағрида яширинган ҳақиқатни излаб топишдан чўчимаган. Адиб Ойдўс образи билан жаҳон, Марказий Осиё тарихий романчилигидаги фаол қаҳрамон образини яратиб анъанасини хийла ривожлантирганини қайд этиш лозим.

“Бахтсизлар” романи қаҳрамони халқчилиги, характер тадрижи, умуминсоний қарашлари туфайли йигирманчи аср Марказий Осиё сўз санъатидаги бадий образлар силсиласига бир ҳалқа бўлиб қўшилди ва бадий структурасидаги айрим нуқсонларга қарамай бу силсилада маълум бир мавқе эгаллади.

Роман образлари орасида кекса Яхшилик бадий тимсол сифатида анча пишиқ ишланган. Унинг характери, психологияси Марказий Осиё мумтоз адабиётидаги тасаввуфий қараш, ғояларни маълум даражада акс эттирганини кўриш мумкин. Бутун умри оғир меҳнат ва муҳтожликда ўтган бу мўйсафид доимо сабр-қаноат билан яшайди. У ўтган умридан ҳам, бугунги кунидан ҳам рози.

Маълумки, муҳтожлик, қийинчилик ва ҳаёт кулфатларига тоқат қилиш, ҳирс — тамадан йироқ бўлиб, ҳалол меҳнат билан кун кечериш, бола-чақа боқиш — тасаввуф фалсафаси, тасаввуф адабиётининг етакчи идеалларидир.

Шўро даврида тасаввуф "реакцион диний – мистик" назария, қарашлар силсиласи сифатида қораланган, унинг вакиллари асарлари нашр этилмаган эди.

Аммо умуминсоний қарашлар ва идеаллар, халқчиллик асосида ривожланадиган бадий адабиёт олами, унинг қаҳрамонларигина маълум даражада тасаввуфий таълимот аломатларини сақлаб қолди. Бу аломатларни йигирманчи аср Марказий Осиё адабиётининг ҳамма босқичларида юзага келган бадий яратмаларда кўра бўлади.

60–80–йилларда Марказий Осиё адабиётининг Чингиз Айтматов, Шукур Холмирозев, Мурод Муҳаммад Дўст, Хайридин Султонов каби вакиллари асарларида шундай типдаги образлар яратилди. Шўро адабиётшунослиги ва танқиди кўп ҳолларда бундай тимсоларни инкор этар, улардан курашчанлик, жангариликни талаб этар эди.

Адиб романдаги қаҳрамон ва персонажлар ҳаёти, халқ турмушини тасвирлар экан, бадий образларнинг ички дунёси, ҳис-кечинмаларини ҳам анча чуқур беришга уринган. Аммо айрим ўринларда воқеа баён тусини олади, персонажларнинг суҳбат – мулоқотлари чўзилиб кетиб, китобхонни зериктиради, бадийлик унсурлари камаяди. Образлилик заифлашади. Буларнинг барчаси бирлашиб, ромanning бадий қуввати, эстетик таъсир кучига салбий таъсир этган. Баъзи ҳолларда эпик тасвир бадий жозибадан маҳрум бўлганлигини кўриш мумкин. Роман бадий оқимида турли-туман воқеалар кўпайиб кетиб, бадийлик меъёрларини бузган. Айрим ўринларда сўздан тежаб-тергаб фойдаланилмайди, бу эса асарнинг бадий яхлитлигига маълум даражада зарар етказган.

Роман-трилогиянинг навбатдаги китобини ёзаётган адиб олдида бир талай қийинчиликлар, жумладан, ижобий қаҳрамонни олдинги романларининг марказий образларига "ўхшатиб" – такрорлаб қўймаслик муаммоси турарди. Айрим ёзувчилар янги асар ёзаётганида, ўзлари сезмаган ҳолда илгариги китоблари қаҳрамонига хос хусусиятларни янги қаҳрамонга кучирадилар, натижада бу образ китобхонда қизиқиш уйғотмайди.

Гарчи "Қорақалпоқ достони"нинг сўнгги китоби – "Гумроҳлар"даги Эрназар халқчил моҳияти, ватанпарварлик хислатлари билан "Маманбий афсонаси"даги Маман, "Бахтсизлар"даги Ойдуьга ўхшаб кетса-да, бадий структураси, ички оламининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. У янги тарихий, ижтимоий-сиёсий замон фарзанди. Романивис Эрназар тимсолида қорақалпоқ халқи босиб ўтган мураккаб тарихий тажрибани мужассамлаштиришга, миллий психологик заминда шакланган шахснинг ўзига хос хусусиятларини умумлаштиришга

ҳаракат қилган.

Роман муаммоси энг аввало қаҳрамон муаммосидир. Йирик эпик жанр тадқиқига бағишланган ишларда бу масалага асосий эътибор қаратилади. Тасвирланаётган замоннинг барча қирралари: халқ ва унинг асосий қатламларига мансуб шахсларнинг миллий-маънавий тафаккури, психологияси, ахлоқи, урф-одатлари, расм-русумлари, ютуқ ва нуқсонлари авваломбор қаҳрамон фаолияти ва руҳий-маънавий дунёсига сингдирилади. Романнинг асосий қаҳрамони ҳақида фикр юритиш у мансуб тарихий-психологик муҳитни, халқни тушунишга имкон яратади.

Муаллиф асарнинг бош бадий-ғоявий ўзагини ташкил этувчи Эрназар образи тасвири орқали Туркистон тарихининг муҳим даври, XIX асрнинг 40-70-йилларидаги қорақалпоқ тарихи, давлат ва шахс, халқ ва мустақиллик, инсон ва дин, муҳаббат ва ҳижрон, тўғрилиқ ва макр, миллий бирлик ва халқаро биродарлик масалаларини ёритишга жазм этган.

С. Петров тарихий романнинг асосий хусусиятлари ва унинг тараққиёти муаммолари хусусида фикр юрита туриб, шўро бадий – тарихий адабиётида аксар ҳолларда ижобий персонаж сифатида қатъий тийнатли, иродали, жасоратга ҳозир, ўзини ғоя йўлида қурбон қилишга тайёр бўлган кишилар танланишини қайд этган эди*. Умуман олганда, кучли, жасур ва инсонпарвар қаҳрамонга майл ва эҳтиёж адабий – бадий жараённинг барча босқичларида мавжуд бўлади.

Бадий адабиёт мозийдан ҳам, замонавий ҳаётдан ҳам ўз идеалларига мувофиқ келадиган прототипларни ҳамма вақт топа олади, бундай прототипларни қорақалпоқ тарихида ҳам кўплаб топиш мумкин.

"Қорақалпоқ достони"нинг учинчи китоби қаҳрамони учун асос бўлган Эрназарбий – Хоразм тарихида маълум из қолдирган шахс. Хоразм тарихчиси Баёний "Шажараи Хоразмшоҳий" асарида "қалфок Эрназар оталиқ кенагис"ни тадбиркор ва сулҳпарвар киши сифатида таърифлаган. Бу китобда ёзилишича, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Эрназар оталиқни "элчи йўсин"ида Россияга юборган. У вазифасини бажариб қайтгач, "хон ҳазратларини Русия билан мадуро қилмоққа" тарғиб қилади.

Т. Қаилбергенев прототип таржимаи ҳолидан маълум бўлган айрим фактларни умумлаштириб, адабий-бадий қайта ишлаб, тарихий давр моҳиятини тажассум этадиган образ яратишга

* Петров С. Русский советский исторический роман. М.: Современник. 1980, – С. 392-393.

уринган. Чунки, Бальзак ёзганидай, "роман персонажлари тарихий персонажларга қараганда кўпроқ ақл-идроққа эга бўлишлари керак"*

"... Қорақалпоқ тарихидаги уч улуг бий"лардан бири бўлган Эрназарбий (Эрназар Олақўз, Ботир Эрназар) прототип сифатида "Қорақалпоқ достони" воқеалар оқимига киритилган, адибнинг ғоявий-сиёсий, эстетик дунёқараши асосида қайта ишланган ўзига хос бадиий образга айланган.

Романда Хива хонлигида яшаётган қорақалпоқларнинг иқтисодий-ижтимоий, маданий ҳаёти манзаралари, тарихий зиддиятлар, оддий халқ ва айрим сиёсий арбобларнинг ҳаёт ва кураш йўллари бадиий инъикос топган.

Хивадаги хон саройи билан баъзи қорақалпоқ бийлари, кенгроқ олиб қаралганда эса мустабидликка асосланган давлат ҳокимияти билан иқтисодий асоратдаги халқ ўртасидаги қарама-қаршилиқлар ромanning бош бадиий зиддиятини ташкил этган. Мана шу бадиий зиддиятнинг ривожланиб, авж нуқтага чиқиши энг аввало бош қаҳрамоннинг ички дунёси, изтиробли ўй-фикрлари, кескин бурилиш ва фавқулодда ҳодисаларга тула фаолияти орқали намоён бўлган.

Эрназарнинг Хивадаги саргузаштлари, Қорақум эшон билан мулоқот – баҳслари, сулув Гулизебо билан ишқий муносабатлари асарнинг асосий воқеа тизимини ташкил этган.

Янги тарихий шароит фарзанди бўлган Эрназар Олақўз – Маманбий ва Ойдусларга қараганда бирмунча "эркинроқ", мураккаброқ қаҳрамон. Адиб бу қаҳрамонни ватан, халқ учун курашга бел боғлаган қатъиятли ва фаол шахс сифатида кўрсатишга жазм қилган.

60-80-йилларда Марказий Осиё тарихий ва замонавий насрида ижобий қаҳрамонга муносабат бир қадар ўзгарди. Қаҳрамоннинг руҳий оламини мураккаброқ тарзда, ўзини эса маълум бир хато ва адашишлардан холи бўлмаган шахс сифатида тасвирлаш тамойил тусини ола бошлади.

Т. Қаипбергенов "Қорақалпоқ достони" қаҳрамонларини, шу жумладан, Эрназар образини яратар экан, жаҳон эпик адабиётининг янги даврда тўплаган тажрибаларини қаҳрамон қурилмасига сингдиришга, тарихийликка асосланган табиий қаҳрамон образини яратишга ҳаракат қилган.

Бу ҳаракат ва бадиий умумлашмаларнинг натижаси сифатида ташқи қиёфаси, портрети фольклор баҳодирларига

* Вопросы литературы. 1878, №12. - С. 186.

монанд "арслон кўкрак", "баланд бўйли, яғриндор, билаклари пайдор, ҳайбатли полвон", руҳий-маънавий олами халқ тафаккури, идеалларига бориб туташадиган эпик қаҳрамон тимсоли вужудга келди.

Эрназар образи жаҳон эпик адабиёти, романчилигининг бош қаҳрамонларидай халқчиллик принципи асосида юзага келтирилган. Унинг ички дунёсида ҳам, ҳатти-ҳаракатларида ҳам у ёки бу даражада халқ руҳи — психологияси, моҳияти акс этади.

Шундай қилиб, янги давр романининг эпик қаҳрамони бадий қурилмасида жаҳон адабиётининг, фольклорнинг етакчи хусусиятлари, тамойиллари, принциплари мужассам бўлади.

Шу билан бирга, қаҳрамон ҳаракати, психологияси, воқеа тизмасидаги иштирокида янгича тамойил ва хусусиятларнинг муҳри, белгилари бор.

Эрназар эпос қаҳрамонларига хос баркамол вужуд, фавқулодда жисмоний қудратга эга бўлишига қарамай, унинг ҳаёти, ҳаракатларида "рисоладаги" (оддий) одамларнинг хусусиятлари мавжуд.

Т. Қаипбергенов ўз қаҳрамонида аниқ тарихий давр одамларининг етакчи жиҳатларини жамлашга интилган.

Аммо айрим ўринларда қаҳрамонни "оддий" одам тарзида кўрсатишга уриниш муваффақиятсиз чиққанини ҳам пайқаш мумкин. Бу айниқса Эрназар — Гулизебо муосабатлари тасвирида кўринади. Бу икки қаҳрамоннинг ўзаро ишқий муносабатлари тасвирида нотабиийлик, сохталик мавжуд.

Роман воқеалари оқимида анча муҳим ўрин тутган Қорақум эшон образи ҳам китобхонда бирмунча зиддиятли ўйлар туғдиради. Адибнинг ўзи айтганидай, бу руҳоний — аниқ тарихий шахс. У қорақалпоқ юртида мачит ва мадрасалар қурдириб, қисқа муддат ичида атрофига муридлар йиғади ва тез бойиб кетади*.

Прототип асосида юзага келган бу бадий тимсол ақли, айёр, узоқни кўзлаб иш тутувчи шахс сифатида намоён бўлган. Романда Қорақум эшон инглиз жосуси сифатида тасвирланган. У хон даргоҳига кириб олиб, сарой аҳлининг инглизларга мойиллигини ошироқчи, туркий халқлар бирлигига раҳна солмоқчи бўлади. "Эшон"ни исломий қадриятлар, имон, эътиқод муқаддаслиги ва поклиги қизиқтирмайди. Инглиз ҳукуматига ёлланган жосус сифатида ўзига берилган махфий топшириқни бажариш, мустамлакачилар учун Туркистон дарвозаларини очиб беришга жон-жаҳди билан уринади.

*Шермухаммедов П. Барчадин яхшироқ ҳаёт гули. Ташкент: Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. 75-бет.

Ислом дини вакили образининг бу тарзда тасвирланиши диний сарчашмаларнинг кўзлари очилиб, Марказий Осиёдаги мусулмон халқлари азалий саждагоҳлар сари юз бураётган, ислом маданиятининг оламшумул аҳамияти намоён бўлаётган даврда жиддий эътирозга сабаб бўлиши мумкин.

Шўро давридаги алоҳида адабиётларда дин вакиллари кўпинча жаҳолатпараст, чаласавод, қора кучлар раҳнамози тарзида тасвирланар эди. Бундай талқинни даҳрийликка асосланган пролетар таълимоти, шу назариянинг фарзанди "социалистик реализм" қатъий талаб этарди. Шунга қарамай, "Гумроҳлар" романидаги Қорақум эшон образини бутунлай ҳукмрон дунёқараш таъсирида юзага келган деб ҳисоблаш хато бўлар эди. Тўғри, бу персонаж тасвирида давр ғояларининг маълум бир излари бор. Буни П. Шермухамедов билан суҳбатда адибнинг ўзи ҳам эътироф этган*. Шу билан бирга, Қорақум эшон — мозий мураккаблигини ўз бадиий оламида маълум даражада мужассам эттирган образ. Чунки ўтмишда (ҳозир ҳам) етакчи, бообру таълимотлар, жумладан, диний дунёқарашга суяниб, улардан бойиш, ҳукм юритишда фойдаланган иккиюзламачи, мунофиқ кимсалар кўп бўлган.

Инсоният ва ватан ривожини ўйламаган, "манфаати шахсияси" йўлида ҳар қандай жиноят ва инсофсизликдан тап тортмайдиган кишилар муқаддас диний қарашларни фақат бир восита тарзида истифода этганлар.

Биобарин, инсоният тарихи тараққиёт йулининг барча босқичларида мунофиқ диний арбоблар мавжуд бўлган. Бу характер мозийнинг кўп қиррали, чигал манзарасини бадиий жонлаштиришда маълум бир аҳамият касб этган. Лекин бу ўринда яна бир савол вужудга келади. Адибнинг ўзи эътироф этганидай, у пайтларда диннинг халқ орасидаги таъсири биз ўйлаганимиздан кўра минг чандон кучлироқ бўлган**. Бундай таъсир сабабини сохтакор "дин пешво"лари фаолияти билан изоҳлаш мумкин эмас. Қуръони Каримда бундай кимсаларга аниқ ва ҳақиқий баҳо бериб қўйилган: "Одамлар орасида шундай кимсалар ҳам борки, ўзлари мўмин бўлмаганлари ҳолда "Оллоҳга ва охират кунига иймон келтирдик", дейдилар. Улар Оллоҳни ва иймонли кишиларни алдамоқчи бўладилар ва ўзлари сезмаганлари ҳолда фақат ўзларинигина алдайдилар. Уларнинг дилларида мараз бор эди, бас,

* Ўша асар. 77 — бет.

** Шермухаммедов П. Барчадин яхшироқ ҳаёт гули. Ташкент: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. 7-бет.

Оллоҳ маразларини янада зиёда қилди. Улар учун қилган ёлғонлари сабаб аламли азоб бордир”^{*}.

Мозийда Алишер Навоий лирик, лиро-эпик ижодида акс топган “сода шайх”, А. Қодирийнинг “Бахтсиз куёв” драмасидаги домла имом ва ниҳоят “Гумроҳлар”даги Қорақум эшонларга маънавий, ахлоқий жиҳатдан зид турган, ўз шахси ва дунёқарashiда умуминсоний қадриятлар, исломий маданиятни мужассамлаштирган эътиқодли руҳоний зотлар ҳам кўп бўлганки, уларсиз ислом олами, шу жумладан, Мовароуннаҳрдаги тафаккур тараққиётини тасаввур этиш мумкин эмас. “Қорақалпоқ достони”нинг биринчи китобида Мурод шайх образида эл-юрт истонини ва фаровонлигини ўйлайдиган дин вакилининг инсонпарварлик қарашлари маълум даражада ифода топган. Аммо “Гумроҳлар”да мусулмон ғояларининг оламшумул руҳини ўзида мужассамлаштирган ижобий образлар йўқ. Бу эса давр тасвиридаги тарихийликнинг маълум даражада заифлашишига олиб келган.

Бу асарда ҳам романинг аввалги китобларидаги каби рус – қорақалпоқ муносабатлари замон мафкураси, сиёсати, дунёқарashi талабларидан келиб чиқиб аксар ҳолларда бир ёқлама, мураккабликлардан холи, ижобийлаштирилиб талқин этилган.

Асарнинг сўнгги – “Эпилогга ўхшаш учинчи бўлими”да 1873 йилда “Туркистон генерал – губернатори Кауфман бошчилигидаги Хива хонлигига кириб келаётган лашкар” ҳақида маълумот берилган. Адибнинг ёзишича, гўёки “бу лашкар ота – боболарнинг асрлар бўйи орзу қилиб, йўлига кўз тутатута сарғайган рус лашкари эди”^{**}. Ҳолиб кўшинни кўриб халқ севинганидан чуввос солади, “яшасин, урислар келяпти” деб, истиқболларига дастурхон кўтариб чиқади, “фақат осмондаги қуёшдай бир нарса аниқ: рус лашкари оз сонли қорақалпоқ халқи учун суянса арзигудек тоғ, ҳар қандай куч йиқита олмайдиган қўрғон бўлади. Буюк тоғбўлади!... Шунинг учун Янгидаредан Амударёгача бўлган қорақалпоқ овуллари тепасида осмонга отилган қалпоқлар худди баҳор қушларидай тўп-тўп бўлиб учаверади...”. Роман матнида келтирилган мана шу парчаданоқ маълум бўлиб турибдики, Баёний (“Шажараи Хоразмшоҳий”), Ибрат (“Фарғона тарихи”) ва бошқа муаррихларнинг асарларида рўй – рост ёзилган чор босқинининг фожиавий манзаралари асарда ифода топмаган. Аксинча, бу истило нажот келтирган ҳаракат сифатида ижобий талқин этилган.

^{*} Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Тошкент: 1992. – 7-бет.

^{**} Қайипберганов Т. Гумроҳлар. Тошкент: Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. 462-бет.

Тарих ҳақиқати қандай эди?

Баёнийнинг ёзишича, рус зобитлари Кауфман, Головачев, Верувкинлар Хивани забт этишда маҳаллий аҳоли: ўзбек, туркман, қорақалпоқларга жаллодлардай муомала қилганлар. Истило пайтида "қозоқ отлилар кўзга кўрингани отиб, қари боболарни ва аёлу атфоларни тиг била чопиб, сут эматургон уғлонларни найза билан санчиб утга отар эдилар ва амволларини тарож этар эдилар"

Хоразм Туркистоннинг бошқа давлатлари сингари босқинчиларга қаттиқ қаршилик кўрсатган. Бироқ қолоқ сиёсий — ҳарбий шароит, хон ва амалдорларнинг қатъиятсизлиги, халқдан узоқлашиб қолганликлари мағлубиятга сабаб бўлган.

Даврнинг ҳукмрон ғояларига асосланган адиб тарихий манбаларда аниқ ифода топган воқеаларни роман воқеа чизигидан тушириб қолдирган.

Ҳаёт, тарих ҳақиқати шундай қудратли кучки, у ҳар қандай сохта таълимот ва ёлғон ғоялар тизимидан устунлик қилади. Ўрни билан адибни холисликка мажбур эта олади. Буни "Гумроҳлар" асарининг хотимасидан ҳам ҳис этиш мумкин. Оқ подшо аскарларининг "кириб келиши"дан завқланиб, қалогини осмонга отаётган кишилар ҳақида ёза туриб, ёзувчи шундай жумлаларни қистириб кетади: "... Рус подшолигининг лашкари чиндан ҳам яхшилик олиб келаяптими? Ёки олдиларидан чиққан бийларнинг ўзига қилич тутқазиб, уларга халқни эзишнинг янги усуларини ўргатиб кетадими, бу ҳақда ҳеч ким бошини қотирмасди"**. Бу гапларни чор мустамлакачилиги остида қорақалпоқларнинг яна ҳам кучлироқ зулм чангалига тушишига ишора тарзида тушуниш мумкин.

"Гумроҳлар" романи 1976 йили қорақалпоқ тилида нашр этилган. Орадан йиллар ўтиб, Т. Қаипбергенонинг "Қорақалпоғистонликлар иккинчи ватанига кўчмоқчи" номли эссеи эълон қилинди ("Шарқ юлдузи" журнали, 1993, 9—10, 11—12—сонлар). Бу асарда бутун дунёни ташвишга солиб қўйган Орол фожиаси, Орол бўйи экологиясининг бузилиши, қорақалпоқ элининг миллий ҳаёти, урф—одатларига путур кетиши, манкуртлашиш сабаблари чуқур бир изтироб билан қаламга олинган. Янги давр шабадалари, ижтимоий тафаккуридаги сифат ўзгаришлари дунёқараши шўровий ғоялар таъсирида шаклланган адибларга мозийни янгича нуқтаи назарлар билан кўриш ва бадиий нигоҳдан ўтказиш имконини аста-секинлик билан бўлса-да, яратиб бераётганини шу асар мисолида кўрса бўлади.

* Ибрat. Тарихи Фаргона. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий • Тошкент: Камалак, 1991.-226-бет.

**Қаипберганов Т. Гумроҳлар. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. 462-бет.

IV.2. Силсилавий романда адабий-бадий анъаналар ва ўзига хосликлар ("Қон ва тер" мисолида)

Қозоқ адиби А. Нурпеисовнинг "Қон ва тер" (1960–1970) йирик эпик асари ҳам силсилавий роман (роман–трилогия) сирасига киради.

"Қон ва тер" ва "Қорақалпоқ достони"ни бир–бирига боғлаб, яқинлаштириб турадиган айрим аломатлар, муштарак хусусиятлар мавжуд.

Иккала асар ҳам йирик эпик шаклнинг тарихий роман типига, трилогия кўринишига мансуб, улар тарихий романчилик ривожининг бир даври (60–70 йиллар)да ёзилган, шу давр адабий–бадий жараёнининг тамойиллари, инсонни тасвирлаш принциплари "Қон ва тер"да ҳам, "Қорақалпоқ достони"да ҳам даврни, қаҳрамонни яратишда маълум бир муштаракликларга олиб келган.

Икки роман–трилогия орасидаги фарқли жиҳатлар қуйидагилардан иборат:

"Қорақалпоқ достони"даги бадий замон кенг. У бир ярим асрни ўз ичига қамраган.

Бадий замон кўламадан келиб чиқиб трилогиянинг ҳар бир романида тарихий давр ҳам, қаҳрамон ва персонажлар ҳам алмашади. Бадий матнга янги тарихий ҳодисалар, янги авлод вакиллари кириб келади.

Асардаги уч романи адибнинг бадий–ғоявий концепцияси, қаҳрамонлараро анъанавийлик, ворисийлик боғлаб туради.

"Қорақалпоқ достони"нинг бадий (сюжет, композицион, қаҳрамон қурилмаси) заминига асосан Марказий Осиё, хусусан, қорақалпоқ фольклори, унинг эпик жанр намуналари қўйилган.

"Қон ва тер" бадий замон нуқтаи назаридан бирмунча чекланган. Унда ўн йилга яқин давр ифода топган.

Трилогиянинг уч романида ягона бош қаҳрамон(Эломон) иштирок этади.

Роман–трилогиянинг бадий олами кўпроқ жаҳон, айниқса, рус ва Марказий Осиё романчилиги бадий анъаналари, ютуқлари, тажрибаларини ижодий ўзлаштириш, умумлаштириш заминида юзага келган.

"Қон ва тер" – Туркистон тарихининг туб бурилиши босқичини бадий акс эттирган, мозийнинг улкан, жаҳоншумул аҳамиятга эга ҳодисаларини реалистик эпик манзараларда жонлантирган роман.

Бу улкан тарихий воқеаларни эпик тур жанрларида бадий

гавдалантириш ҳаракати Марказий Осиё адабиётларида XX асрнинг 20-йилларидан бошланган.

Адабий-бадий жараённинг ҳар бир босқичи жамиятни ҳаракатга келтирган, жаҳоншумул ижобий ёки салбий аҳамият касб этган ҳодисаларни фалсафий-эстетик жиҳатдан кашф қилиш, уларнинг инсоният, Туркистон миқёсидаги ўрнини кўрсатишга ҳаракат қилди.

Жаҳон уруши, инқилобий йўналишлар, мустамлакачилик сиёсати оқимида шаклланган ва ҳаракатга кирган миллий озодлик жараёни (чоризмга қарши халқ қўзғолонлари, "босмачилик") Марказий Осиё тарихий романининг бош мавзуларидан бўлиб қолади.

С. Айнийнинг "Дохунда", "Қуллар", Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз", Б. Кербобоевнинг "Дадил қадам" (I— китоб) романларида ифодаланган бадий хронотоп 60-80-йиллар эпик адабиётида янги даврнинг бадий дўёқарашини нуқтаи назаридан қайта ишланди, унинг тасвир ҳудуди кенгайди.

А. Нурпеисовнинг эпик тур, унинг роман шаклига хос улкан бадий тасвир имкониятларидан фойдаланиб, мамлакатнинг, даврнинг етакчи муаммоларини, йирик тамойилларини, халқчил, инсонпарвар образларни бадий матн таркибига олиб кирди.

Сирtdан қараганда "Қон ва тер" роман-трилогияси шўро адабиётида кенг ишланган тарихий-инқилобий мавзудаги бир асар, унда инқилоб арафаси ва ундан кейинги дастлабки йиллардаги мураккаб ҳаёт тасвирланган. Маълумки, совет мафкураси ва расмий доиралари инқилобни социалистик реализм асосида акс эттирган бадий асарларни қадрлар, улардаги жиддий бадий нуқсонлардан кўз юмар эди. Парижда чиқадиган "Монд" рўзномасининг муҳбири Ален Жекоб шўро адилларининг бешинчи қурилтойи ишини шарҳлай туриб А. Нурпеисовни бутунги кунда расмий танқидга мақбул бўлмаган адиллар сирасига қўшган. Қурилтой 1971 йили бўлиб ўтгани, "Қон ва тер" эса 1961-1970 йиллар давомида ёзилгани ва бу асар қозоқ адилбининг 60-йиллардаги асосий меҳнат маҳсули экани ҳисобга олинса, ёзувчига "совуққон" муносабат роман-трилогияга боғлиқ эканини пайқаш қийин эмас.

Шу фактнинг ўзи ҳам "Қон ва тер" роман-трилогияси мозий ҳақиқатини ўз бадий оламида тарихан аниқ акс эттирганини, бадий—фалсафий концепцияси даврнинг, тузумнинг ўткинчи, муваққат ғояларига, "социалистик реализм" ақидаларига эмас, умуминсоний, халқчил дунёқарашга, жаҳон адабиётининг юксак идеалларига мувофиқ қурилганини кўрсатиб турибди.

"Қон ва тер" — сюжети, композицион қурилмаси бирмунча мураккаб, сертармоқ асар, унда тарихнинг ҳал қилувчи, мураккаб

давридаги ҳаёт, халқнинг руҳий-маънавий олами, урф-одатлари, кураши, орзу-армонлари бадий ифода этилган.

Чор зулми, бу истибдодга қарши озодлик ҳаракатининг шаклланиши, синфий, табақалараро тафовут ва ихтилофлар, жаҳон урушининг даҳшатлари роман қаҳрамонлари образи тасвири орқали акс этади.

Роман-трилогия жаҳон, шу жумладан, Марказий Осиё эпик адабиёти, романчилигининг илғор анъана ва бадий тажрибаларини ижодий ўзлаштириш, тариққий эттириш натижасида юзага келган.

"Қон ва тер"нинг бадий структураси, бош концепцияси, қаҳрамон ва персонажлари қурилмасида жаҳон тарихий романчилигининг Л. Толстой, А.Қодирий, С. Айний, М. Шолохов, М. Аvezов, Ойбек сингари вакиллари эпик ижоди тажрибалари, ютуқлари тажассум топганини кўра бўлади.

Айниқса, даврни, инсонни тасвирлашда "Қон ва тер" билан Л. Толстой, А. Қодирий, Ойбек романлариаро яқинлик, муштаракликни пайқаш мумкин.

Лев Толстой "Уруш ва тинчлик" роман-эпопеясида рус жамиятидаги айрим оилалар тасвири орқали умуминсоний, жаҳоншумул муаммоларни бадий акс эттирган. Оламшумул аҳамиятга молик тарихий воқеалар — Наполеон юришлари, Европа ҳукмдорларининг ҳарбий-сиёсий иттифоқи, Россияда республикачилик гоя ва кайфиятларининг туғилиши ва шаклланиши, уруш ва тинчлик, коинот ва замин, ҳаёт ва ўлим масалалари Болконский, Ростов, Безуховлар оилалари тақдири мисолида юксак фалсафий, бадий умумлашган ҳолда тадқиқ қилинади. Улуғ рус ижодкорининг барча шоҳ асарлари — "Болалик", "Уруш ва тинчлик", "Анна Каренина", "Тирилиш" кабиларда оила муқаддаслиги гояси марказий ўринга қўйилган.

"Қон ва тер" роман-трилогиясининг эпик сюжети мозий, тарихий жараён оқимидан танлаб олинган айрим оилаларнинг тақдири, саргузаштлари, психологияси тасвири асосида бунёд бўлган.

Марказий Осиё романчилигининг биринчи намунаси — "Ўткан кунлар" сюжети асосан марғилонлик Мирзакарим қутидор, тошкентлик Юсуфбек ҳожи оилалари тасвири асосида ҳосил қилинган. А. Қодирий шу оилалардан романнинг етакчи, ижобий қаҳрамонларини танлаб олади, уларнинг ички олами, ҳаракати, зиддиятлари тасвирида мураккаб, кўп қиррали тарихий даврнинг асосий маънавий-ахлоқий, фалсафий, ижтимоий тамойилларини гавдалантиришга, мозийнинг бир бутун бадий мукамал эпик манзарасини умумлаштиришга муваффақ бўлди.

• Романда бир неча оила тақдири боғланиб, халқнинг,

жамиятнинг яхлит, ҳам фожиавий, ҳам қаҳрамонона тақдирининг умумлашма сувратини ҳосил қилган.

"Қон ва тер" роман-трилогиясининг ҳам эпик сюжети мозийдан танлаб олинган айрим оилаларнинг тақдири, психологияси тасвири асосида бунёд этилган.

Муаллиф асар бош қаҳрамони Эломон ва унинг хотини Оқбола ўртасидаги ўзаро муносабатлар, психологик ҳолатлар таҳлили орқали роман бош концепциясининг муҳим қирраларини юзага чиқарган.

Адиб қаҳрамоннинг руҳий олами, ички кечинмалари тасвирига кенг урин берган. Эломон — ҳаёт, инсон, жамият, инсоният ҳақида ўйлайдиган инсон.

Умуман, қаҳрамон ва персонажларнинг фикр оқими, хотиралари роман психологизмини таъмин этган, тасвирланаётган даврнинг психологик, фалсафий онг даражасини акс эттирган.

Романда табиат манзаралари қаҳрамоннинг ички кечинмаларига мувофиқ берилган. Тинимсиз увиллаётган шамол, ботаётган қуёш, қонталаш уфқ, баҳайбат қоп-қора булутлар Эломоннинг шахсий ҳаётда ҳам, жамиятда ҳам бахтсизлигини таъкидлаб туради.

А. Нурпеисов жаҳон эпик адабиёти, Марказий Осиё романчилиги тажрибалари, хусусан, А. Қодирийнинг "Ўткан кунлар" романидаги психологик таҳлил принципларини ижодий — бадий ўзлаштириб, қаҳрамон руҳий оламидаги қатламларни анча чуқур ифодалашга эришган.

"Ўткан кунлар"да Отабекнинг "Ҳўжа Маъюз" мазоридаги руҳий кечинмалари ва "Қон ва тер" қаҳрамони Эломоннинг денгиздаги психологик ҳолати орасида ўхшашлик Марказий Осиё романлариаро ворисийлик ва муштаракликка мисол бўлиши мумкин.

Ёвуз кишилар туҳмати туфайли севикли хотинидан айрилган Отабек Кумушнинг бировга узатилаётганини эшитиб, "Марғилон кўчаларида югура-югура қоронғу тун қўйнидаги" қабристонга бориб қолади.

Ҳаво булут, ой кўринмайди. Кучли ел тўрт томонга югуради. Қарға ва зоғлар га-ғу билан чакалак устидан айланадилар. Мозор ичи қўрқинч ҳолга кирган. Чинор шохлари тасбиҳ доналари каби тизилган бойқушларга тўла. Уларнинг сайроғи ичида инграниш каби бир товуш ҳам эшитилгандек бўлади*.

* Қодирий А. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент: Ғ. Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 222-бет.

М. Авезов Абдулла Қодирий романларини текис саҳрода вужудга келган Помир тоғларига ўхшатган, уни "туркий тиллар адабиётининг энг зўр устаси" деб тан олган.

Қозоқ бадий насрининг М. Авезовдан тортиб А. Олимжоновгача бўлган таниқли вакиллари, шу жумладан, А. Нурпеисов эпик ижодига А. Қодирийнинг романчилик тажрибаси, тасвирлаш усуллари, принциплари таъсир ўтказган.

"Қон ва тер" роман-трилогияси роман, қаҳрамон типи, бадий хронотоп, инсонни тасвирлаш принциплари нуқтаи назаридан "Қутлуғ қон" сирасидаги асар.

"Қутлуғ қон" ва "Қон ва тер" қаҳрамонлари характери, тақдири, фожиасидаги муштаракликни ана шу омиларда кўриш мумкин.

Ижтимоий тузум (чор Россияси қурилмаси), тарихий вақт (XX асрнинг 10 – йиллари), жўғрофий ҳудуд (Туркистон), тарихий воқеа (1916 йилги қўзғолон) билан бирга икки адиб ижод қилган давр (шўро замони), ягона адабий-бадий жараён ("шўро адабиёти"), ижодий метод (реализм, унинг ўзига хос кўриниши "социалистик реализм" унсурлари) ва ниҳоят адабиётлараро ворисийлик "Қутлуғ қон" ва "Қон ва тер" қаҳрамонлари орасидаги муайян ўхшашликларга сабаб бўлган.

"Қутлуғ қон"даги Йўлчи, "Қон ва тер"даги Эломон Абдулла Қаҳҳор сўзлари билан айтганда "замон дарахтида етишган бир олманинг икки палласи".

Ойбек "Қутлуғ қон" қаҳрамони тимсолида камбағал, лекин инсоний қадр-қимматини баланд тутган, оқ кўнгил, меҳнатсевар, халқпарвар инсоннинг энг яхши жиҳатларини бадий умумлаштирган.

Шахсий ҳаётдаги бахтсизлик, жамиятнинг, даврнинг, тузумнинг ўткир зиддиятлари, ижтимоий тенгсизлик, мустамлакачилик зулми содда, оқ кўнгил йигит дунёқарашини, характерини ўзгартиради ва уни миллий озодлик ҳаракатига қушади.

Йўлчининг ахлоқсизлик негизида барпо бўлган Мирзакаримбой хонадонига ҳамда зўрлик, истибдоддан қурилган чор империяси қурилмасига қарши исёни муаллиф томонидан психологик, тарихий, бадий далиллаб берилган.

"Замон дарахти"нинг "иккинчи палласи" – Эломон – Йўлчидай муҳтож, жабрланган, шу билан бирга, инсонлигини чуқур англайдиган ҳақгўй, халқчил қаҳрамон.

Давр зиддиятлари, фожиалари қаҳрамон фаолияти, қалб дунёсида акс этади. Бойвачча Худойменда қўлида чўпон, корчалон Фёдоровникида балиқчи бўлиб ишлаган Эломон ўзи каби минглаб меҳнаткашларни босиб-янчиб турувчи қандайдир баҳайбат ку

мавжудлигини тушуна бошлайди.

Сабрли, беозор йигит инсонни назар-писанд қилмайдиган бу қурилма олдда ожизлигини билса ҳам, унга қарши чиқишга уринади.

Эломон музи эриётган денгизга балиқчиларни ҳайдаб чиқариб, икки кишининг ўлимига сабаб ўлган Фёдоровни темир косов билан уриб ўлдириб қўяди.

Муаллиф эпизодик персонаж Фёдоровни роман сюжети тизимига чор мустамлакачилик қурилмаси намояндаси сифатида олиб кирган.

Фёдоровнинг фикрича, осиеликлар "маданиятсиз, қисик кўз ёввойи", ўз навбатида қозоқлар ҳам уни "тентак Шодир" деб атайдилар.

Ж. Рёскин ёзгандай, "халқларни денгиз ёки тил тафовути эмас, нодонлик ва душманона муомала бир-бирдан узоқлаштириб юборади"

Улуғ миллатчиларга хос нодонлик, ёвузлик Фёдоровни ҳалокатга олиб келади.

Марказий Осиё романчилигининг айрим намуналарида қаттол душманини ўлдириб, интиқом олган қаҳрамон ёки персонажлар образи мавжуд. "Ўткан кунлар"да Отабек, "Қутлуғ қон"да Ёрмат, "Қиёмат"да Бўстон мана шундай образлар қаторини ташкил қилади.

Л. Толстой шундай огоҳлантирган эди: "Агар сен ёвуз ва бағритош одамларга сабр қилмай, шафқатсиз ва тошбағир бўлсанг, ўзинг ҳам улардай бўлиб қолишингни билишинг керак"

"Ўткан кунлар"даги Юсуфбек ҳожи душманларини ўлдирган Отабекнинг ишини маъқулламай шундай дейди: "Бизнинг катта-кичигимизнинг... Топган-тутганимиз фақат бош олиш... Биз ўйлаймизки, гўё бош олиш билан олам тинчидир ва биз ўз хоҳлаганимизни қила оламиз. Тузук... ёмоннинг бошини олмоққа мен ҳам қарши эмасман ва лекин бунинг нозик шартлари бор: аввало манфаати шахсиясидан кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси зарур. Бу жамоанинг аниқ бир нишонаси бўлмоғи зарур. Ана шундан кейин ҳалиги нишонага қараб интилишда оёғ остига олишган чўп-хасларни супира бориш лозим. Мана шундагина тўкилган қонлар ўринли ва машруъ, берилган

* Мысли мудрых людей. Собраны Л. Н. Толстым. М.: Художественная литература, 1990. С.171.

** Ўша асар. 192 – бет.

бошлар чин қурбон ҳисобланадилар"* . Ҳожи адолатли салтанат қонунлари асосида ёвузликни таг-томири билан йўқотиш тарафдори, акс ҳолда бир-ярим ярамаснинг жонига қасд қилиш "жуи одамлар қаторида одам ўлдириб юриш"дан фарқсиздир.

"Қиёмат" романи қаҳрамони Бўстон манқурт Бозорбойнинг қилмиши туфайли норасида ўғлидан айрилади. "Аламдан кар бўлиб қолган" Бўстон" кўзларини осмонга тикиб, даҳшат билан бақирди:

— Нимага, нимага ахир менга бу жазо?"

Аламзада қаҳрамон "Қон ва тер"даги Эломон, "Қутлуғ қон"даги Ёрмат каби интиқом қуролини қўлга олади. "У худди жангга бораётгандай бир даста ўқни милтиққа жойлади, бир дастани чўнтагига солди". У Бозорбойни отиб ташлайди. Бўстон мурда тепасида туриб, "одамларнинг чеҳрасига бир — бир қараркан, шу дақиқадан эътиборан ўзининг аллақандай чизиқдан ўтганлигини ва ўзини бошқалардан ажратганини англаб етди. Мана энди улар бутунлай бегонасираб қарашарди, мана энди улардан мутлақо айрилди, улар билан ҳаётини боғлаган иплар бари узилди"***.

"Ўткан кунлар", "Қутлуғ қон", "Қиёмат" романларида қаҳрамон, персонажларнинг турли шароит, психологик ҳолатларда душмандан ўч олиши тасвирланган. Уларнинг хатти-ҳаракати бадиий, тарихий, психологик жиҳатдан далилланган. Қасос мақсадида "ёмоннинг бошини олмоқ" масаласига муносабатда А. Қодирий, Ойбек, Ч. Айтматов бадиий дунёқарашида ўзаро алоқадорлик, муштараклик сезилиб туради.

Бу муштаракликнинг иддизи тасаввуф адабиётига бориб туташади.

Тасаввуфнинг улкан намояндаси А. Яссавий шундай ёзган:

Золимларга шиква қилма, золим ўзунг,

Ўнг юзингдан урса агар, тут бу юзунг.

Байтнинг маъноси шуки, бир қотиллик бошқасига сабаб бўлади, зулм янги зулмни туғдиради. Бу жараён муттасил давом этиши ва инсониятни ҳалокатга олиб бориши мумкин. Бинобарин, инсон сабрли бўлиши, ўзини маънавий поклаши, эзгу ишлар қилиши керак. Яхши аъмол, яхши хулқ ҳаммага — инсонга, халққа, жамиятга, инсониятга хос бўлса, ёвузликка ўрин қолмайди, у заифлашиб, йўқолиб боради.

Шўро даврида тасаввуф адабиёти, унинг вакиллари, ижоди инкор қилинган. Шунга қарамай, тасаввуф таълимоти унсурлари,

* Қодирий А. Ўтган кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент: Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 319-бет.

** Айтматов Ч. Асрга татигулик кун. Қиёмат. Тошкент: Ғ. Фулом номидаг Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. 546-бет.

аломатларини бадий адабиёт намуналарида учратса бўлади. Бу адабий ворисийлик, анъанавийликнинг барқарорлигини кўрсатадиган далил. "Қон ва тер" роман-трилогиясида мана шу ворисийликни кўриш мумкин.

Фуқаролар урушида қизил аскарларга қўшилиб қолган Эломон бир жангда қандайдир оқ зобит билан тўқнашиб қолади. Зобит унинг бошига қилич билан уриб, қаттиқ ярадор қилади. Бу одам ўша ёвуз Фёдоровнинг ўғли эди. Улар бир-бирларини танимайдилар. Ўғил ўзи билмаган ҳолда ота учун қасос олади.

"Қон ва тер" муаллифи кичик бир эпизод тасвирида мамлакатни ларзага солган, уни вайрон қилган тарихий ҳодиса — фуқаролар уруши моҳиятини аниқ кўрсатишга эришган.

Қасос туйғуси инсонлараро эмас, гуруҳлараро, синфлараро ихтилофга, мамлакат миқёсидаги урушга сабаб бўляпти, уни жар ёқасига олиб бориб қўйяпти.

Бу факт "Қон ва тер" муаллифи жаҳоннинг илғор, халқчил фалсафий-ахлоқий таълимотлари, хусусан, тасаввуф ғоялари билан танишлигини ва уларга маълум маънода хайрихоҳлигини кўрсатиб турибди.

Марказий Осиё адабиётининг йирик эпик шаклида, айниқса, унинг роман-трилогия кўринишида қадимий фалсафий дунёқараш белгиларининг инъикос топиши романнинг жанрий имкониятининг кенглиги, у ўз ҳудудига энг илғор, энг инсонпарвар қарашларни, таълимотларни қамрашга қодирлигидан далолат беради.

Роман ва қаҳрамон типи, бадий хронотоп, ижодий метод, инсонни тасвирлаш принциплари, умумабадий ворисийлик "Қутлуғ қон" ва "Қон ва тер" эпик асарлари сюжетидаги маълум бир ўхшашлик, яқинликка олиб келган.

Рус бойини ўлдирган Эломон қўлга олиниб Сибирга юборилади. у қамоқдан қочиб юртига қайтиб келади. Шу пайтда Туркистонда миллий озодлик ҳаракати — 1916 йил қўзғолони бошланган эди.

Қаҳрамон озодлик ҳаракатига қўшилиб, унинг ташкилотчиларидан бирига айланди. Уни яна ушлаб дастлаб қамоққа, кейин фронтдаги ишчи батальонига жўнатадилар.

"Қон ва тер" трилогиясининг I — романи "Оқшом" сюжетида мазкур ҳодисалар тасвири "Қутлуғ қон" сюжетининг айрим воқеаларига ўхшаб, яқинлашиб кетади.

Инсониятнинг, Туркистоннинг тарихий тараққиёти жараҳидаги умумий қонуниятлар, муштаракликлар юқориде айтилган бошқа омиллар билан бирлашиб, икки йирик эпик асар орасидаги ўхшашликка олиб келган.

Ижодкор адабиёт заҳирасида мавжуд сюжет, қаҳрамон,

бадий тасвир воситаларини асар бадий қурилиши, образлар тизмаси, концепциясига мослаб қайта ишлайди, натижада сифат жиҳатдан янги, адабий-бадий жараённинг илғор тамойилларига мувофиқ келадиган асар юзага келади.

"Қон ва тер" мисолида бунга ишонч ҳосил қилса бўлади.

Романда улкан ижтимоий ҳаракат, тарихнинг ҳал қилувчи ҳодисаси — миллий озодлик қўзғолони омиллари, унинг ҳаракатлантирувчи кучлари тарихан аниқ, бадий далилланган ҳолда тасвирланган.

Роман қаҳрамони Ойбекнинг Йўлчиси каби стихияли қўзғолонни уюштирмақчи, уни тартибга солмақчи бўлади.

Йўлчи Тошкент исёни пайтида қўзғолончиларни бош ҳоким (генерал-губернатор) маҳкамасига бошлаб боришни, қурол — аслаҳа топиб одамларга тарқатишни уйлайди. Аммо бирдан бошланган, сиёсий дастурга эга бўлмаган қўзғолонни бошқаришнинг иложи йўқ.

Қуролсиз халқ ҳоким маҳкамасига эмас, полиция биносига хужум қилади.

Эломон Йўлчидан фарқли равишда қозоқ даштидаги қўзғолоннинг кичик тармоғини маълум даражада бошқаришга, тартибга солишга муваффақ бўлади.

Исёнчилар бўлис (чор маҳкамасининг маҳаллий амалдори) Тангриберганнинг отларини тортиб оладилар. Эломон исёнчи йигитларни юзликларга бўлиб чиқади, ҳар бир юзликка тажрибали йигитни бошлиқ қилиб қўяди.

"Аммо яроқ кам"* айрим қўзғолончилар пилта милтиқ, найза, ойболта, кўпчилик сўйил, тўқмоқ билан қуролланиб олган.

Кекса темирчи исёнчилар раҳнамоси Эломонга "нафрат ўтида тобланган, тошни кесадиған" қилични совға қилади.

Тошкент исёни йўлбошчиси Йўлчи мустамлакачи казакнинг қиличини тортиб олади ва бу қурол "қуёшда оқ олов каби" ёна бошлайди.

"Қутлуғ қон" ва "Қон ва тер"даги рамз — қилич адабий муштараклик доирасида бирикиб, миллий озодлик учун кураш маъносини кучайтириб, юксалтириб турибди.

Бу каби фактлар умумадабий жараённинг, роман жанри, роман типи ва қаҳрамонининг типологик хусусиятлари билан бирга адабиётлараро ворисийликни, А. Нурпеисовнинг Ойбек ижоди билан таниш бўлгани, бу ижоддан баҳрамандигидан дарак беради.

Стихияли халқ қўзғолони Туркистоннинг бошқа

* Нурпеисов А. Саргардонлик. Тошкент: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. 244-бет.

жойларидаги каби қозоқ ўлкасида ҳам мағлубиятга маҳкум. Чунки ҳайбатли давлат қурилмасини яхши қуролланмай, уюшмай енгизиш мумкин эмас.

А. Нурпеисов тарихнинг аччиқ ҳақиқатини роман бадиий матнида аниқ тасвирлашга эришган. "Ҳеч ким подшо армиясига боришни истамаса ҳам, овуллардаги норозилик гап-сўз, ҳайқириқдан нари ўтмасди"*.

Уюшмаган халқ қўзғолони бостирилади. Эломонни ушлаб, ишчи батальонига юборадилар. Бу чор Россиясининг мустамлака Туркистондаги охирги тантанаси эди.

Роман матни ижобий персонажлардан бирининг: "Қуёш ҳали бизга юз очади" деган сўзлари билан тугалланган.

"Қутлуғ қон" романи "чиқаётган қуёшни саломлаб" сайраётган қушлар тасвири билан якунланган.

"Қон ва тер" ва "Қутлуғ қон" эпик асарларини яна бир рамз – қуёш (озодлик) бирлаштириб, концепциялараро муштаракликдан дарак бериб туради.

Роман-трилогиянинг иккинчи ва учинчи китобларида романнинг жанрий табиати, эпик тасвир имкониятига кўра тарихнинг улкан воқеалари – инқилобий жараён, фуқаролар уруши манзаралари ифода топган.

А. Нурпеисов психологик тасвир устаси сифатида ана шундай катта, фожиавий тарихий ҳодисалар гирдобидаги инсоннинг психологик ҳолатларини, шахс ва жамият орасидаги алоқадорлик, зиддиятларни акс эттирган.

"Саргардонлик" китобида роман-трилогия етакчи қаҳрамонининг инқилобий тунтаришлар вақтида йўл танлаш изтироблари, шахсий ҳаётидаги бахтсизлик ҳолатлари акс этган.

Февраль воқеаларидан сўнг мардикорликдан юртига қайтиб келган Эломон Оқболанинг бойвачча Тангриберганга текканидан хабар топади.

Қаҳрамон ҳаётида асар номига мутаносиб тарзда сарсон – саргардонлик йиллари бошланади.

Эломон "Тинч Дон" роман-эпопеяси қаҳрамони Григорий Мелехов сингари инқилоб оқимида ихтиёридан ташқари, тақдир тақозоси, давр мажбурияти туфайли кириб келади. Уни "синфий кураш тўфонлари, Мюльгаузен сафидаги митингбозликлар эмас, юрти оҳанрабодай ўзига тортарди... Ўша ўзи урганган туриш – турмуш, иш, қияликдаги балиқчилар ҳамма нарсадан афзал

*Нурпеисов А. Сумерки. – М.: Молодая гвардия, 1966. С. 225.

кўринадди унга**.

Роман воқеа чизигидаги Эломон – Мюльгаузен муносабатлари тасвири адибнинг бадий дунёқарашини англашда маълум роль уйнайди.

Рус аскарлари, депо ишчиси Мюльгаузен – пролетар ҳаракати раҳбарларидан бири. У улуғмиллатчилар ишчи батальонидаги Эломонни калтаклаётганда, ҳимоя қилади, кейин эса депога ишга жойлаб қўяди. Шунга қарамай, Мюльгаузен Марказий Осиё тарихий-инқилобий романларида тез-тез учраб турадиган "ижобий рус" – маҳаллий кишилар "оғаси", уларга "ҳақ" йўлни кўрсатадиган шахс образи эмас. У мутаассиб инқилобчи, Эломон кабилар душман синфга қарши курашда иттифоқчи бўлиш учун керак, холос. Буни роман-трилогиянинг учинчи китобида очиқ кўриш мумкин. Мюльгаузен отрядга олишни сўраган Эломонга: "Туя боқишгами? Бизда туя бўлмайди" деб "ҳазиллашади". Бу шафқатсиз, мураса билмас комиссар учун собиқ дўсти " бирор нарса ундириш илинжида юрган овулнинг хира қозоқларидан бири".

Романда Мюльгаузен тимсоли асосида 1917 йил октябридан кейин Туркистонда совет ҳокимиятини "ташқил этган" рус большевик – инқилобчилари туради. Улар, улкадаги туб аҳолининг ижтимоий-сиёсий онги қоқоқ, уларни давлат ишларига жалб этиб бўлмайди, бинобарин, ҳукумат маҳкамаларида фақат славянлар хизмат қилиши лозим, деган қарашларни кўтариб чиққанлар ва бу ақидани амалга тадбиқ ҳам этганлар.

Романнавис Мюльгаузеннинг психологик дунёсини, ҳаракатини бош қаҳрамон мушоҳадаси, хотиралари, кузатишлари, баҳоси орқали очиб борган, шу бадий усул ёрдамида асар сюжет тизимига киритилган персонаж характерининг тарихийлигини таъмин этган. Бундай бадий усул роман сюжет тизимига кирган эпизодик образ – Селиванов тасвирида ҳам қўлланган.

Эломон шуро маҳкамасига борганда, икки қозоқни кўради. "Уларни бошлиқ олдига киргазишмаган". Маълум бўлишича, янги ҳукумат вакиллари уларнинг бозорга сотгани олиб келган отларини зўрлик билан тортиб олишган экан. "Бозор хужайинлари саводсиз овул қозоқларидан доим бир айб топиб туришарди. Мана, келишганига бир неча кун бўлибди-ю, ҳали ҳам молларни сотишга рухсат беришмас экан***". Роман қаҳрамони совдеп раиси – "фуқаролар ҳокимияти" вакили Селиванов қабулига кириб,

* Нурпеисов А. Саргардонлик. Тошкент: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. 131-бет.

**Нурпеисов А. Ҳалокат. Тошкент: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. 35-бет.

воқеани тушунтиради. Аммо ундан "иложим йўқ, азизим" деган жавобни эшитади, холос.

Майдонда, "жушқин нутқ сўзлаб, куп сонли оломонда янгича фикр, янги туйғулар уйғота билган...", ишчилар орасида маъруза ўқиб, "уларни ўзига ром қилиб олган" инқилобчи маҳкамада бутунлай ўзгарган. "Бир қарасанг, ўзингнинг отбоқар йигитларингдай содда ва хушчақчақ. Кечаги ўзини тутиши қанчалик табиий туюлган бўлса, бугунги муомаласи ҳам ўшандай табиий". Чоризмга, самодержавиега мухолифатда бўлган, мустабид давлат иллатларини танқид қилган инқилоб "доҳийлари" қайтадан қурилаётган тузумда янги тураларга айландилар. Улар амалда чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини, халқ устидан ҳукмронлигини давом эттирганлар.

"Қон ва тер"даги Фёдоров – Иван Курносий – Мюльгаузен – Селиванов образлари бир силсилага бирлашиб мустабид, мустамлакачи Россиянинг даҳшатли, қаттол қиёфасининг бир бугун, шакланган манзарасини юзага келтирган. Фёдоров – бой, савдогар, Иван – югурдак, гумашта, Мюльгаузен – ишчи, инқилобчи, Селиванов – шўро амалдори. Бу бадий тимсоллар турли ижтимоий табақа ва синфларга мансуб. Бундан қатъий назар, улар бир мақсад – бошқа халқларни итоатда сақлаш ва улар устидан ҳукм юритиш масаласида бирдирлар. Мустамлакачи – мустабид шахсларнинг бу хил образларини яратиш ўша, 60 – йиллар нуқтаи назаридан олиб қаралса жасорат эди.

Шу тариқа роман бадий хронотопига олиб кирилган йирик тарихий воқеалар, уларнинг иштирокчилари, раҳнамолари бош қаҳрамон атрофига йиғилади, унинг ички – қалб дунёсида акс этади. Қаҳрамон тарихий даврнинг шоҳиди, иштирокчисига айланиб боради.

"Қон ва тер" бадий структураси, сюжет тизимида Эломоннинг хотини, "гузал, мағрур" жувон – Оқбола образи маълум ўрин эгалланган.

Оқбола образи тасвирида ҳам психологик таҳлил амал қилади. Унинг мураккаб, ҳиссиётларга тулиб-тошган зиддиятли руҳий олами анча чуқур, бадий психологик далилланган ҳолда тадқиқ этилган.

Оқбола Марказий Осиё романида янги типдаги аёл образидир. Унинг генетик – шажаравий илдизларини қозоқ миллий замини билан бирга Фарб (француз, рус) эпик адабиётларидан ҳам излаш керакка ўхшайди.

Стендалнинг "Қизил ва қора", Л. Толстойнинг "Анна Каренина" романларидаги де Реналь хоним, Анна билан Оқболани маълум маънода боғлаб турган айрим типологик, генетик-шажаравий аломатлар, хусусиятлар мавжуд.

Де Реналь, Анна Каренина — киборлар жамиятида анча юксак мавқега эга аёллар. Улар моддий жиҳатдан таъминланган, бадавлат, ҳукмфармо эрлари бор.

Оқбола фақирона бир кулда яшайди, эри камбағал балиқчи.

Бу тафовутга қарамай, уч аёлни бир-бирига боғлаб турадиган муштарак бир хусусият бор.

Инсонни, унинг эркини бўғиб-янчиб турувчи жамиятнинг, муҳитнинг қоқоқ, жаҳолатга тула урф-одатлари, психологияси, ақидалари бу қаҳрамонлар қалбида шиддатли норозилик туйғуларини шакллантириб боради.

Улардаги Исён ҳиссиёти ҳаётдан, оиладан четда "муҳаббат излаш" шаклида намоён бўлади.

Л. Толстой "Анна Каренина" романига "Инжил"даги "Уларнинг қасослари менинг зиммамда, жазоларини ўзим беражакман" деган сўзларни эпиграф қилиб олган. Улуғ адиб қаҳрамони Аннанинг турмушдаги бадбахтлигини, чинакам севгига муҳтожлигини теран психологик таҳлил давомида, ёрқин эпик манзараларда кўрсатган.

Анна муҳаббатсиз оила муҳити, инсон туйғуларига бефарқ киборлар жамиятини тарк этади. Аммо уни ҳамма жойда ўша муҳит ва жамиятнинг ҳукми — кинояси, салбий баҳолари, антипатияси қаршилайди.

Л. Толстой ижодий йўли давомида "Инжил" асосида юзага келган "тасвири, ҳикоя қил, аммо ҳукм чиқарма" деган ҳикматга риоя қилган.

У "Анна Каренина" романи қаҳрамони образи тасвирида ҳам шу қарашга асосланади. Муҳаббат, эрка ташна аёлнинг руҳий олами, ҳиссиётлари, муҳаббати, таҳликали мулоҳазалари улкан адиб томонидан ҳолис тасвирланган.

Л. Толстой инсонни, қаҳрамонни эмас, унинг руҳи, шахсини емирувчи, ҳалок қилувчи иллатни қоралайди, унинг генетик-психологик илдизларини очиб беради.

Аннанинг Вронскийга муҳаббати "худбинона эҳтирос"га айланиб боради. Шу эҳтирос туфайли у оилани, севиксиз эринигина эмас, азиз фарзандини ҳам ташлаб кетади.

Л. Толстойнинг умуминсоний тафаккур, христиан таълимоти негизида шакланган фалсафий-бадиий дунёқарашига кўра аёл оила ичида тирик, оила муҳитида муқаддасдир.

Табиий илдизларидан оиласи ва ўғлидан узоқлашган Аннани "худбинона эҳтирос" ўз домига торта бошлайди. Ва ниҳоят "гоҳ умид, гоҳ умидсизлик эски оғриқларини жароҳатлаган, ҳилвириб қолган юрагининг яралари"га дош бера олмаган қаҳрамон "безовта қилаётган нарсалардан қутулиш, ҳаётни азобу уқубатдан

иборат қилиб қўймайдиган бирор чора" сифатида ўлимни танлайди: ўзини юриб келаётган поезд остига ташлаб ҳалок бўлади.

"Қон ва тер" роман-трилогияси персонажи Оқболанинг оилавий ҳаёти, тақдири, фожиасида Анна Каренинага маълум маънода яқин, ўхшаш жиҳатлар мавжуд.

Оқбола Эломонга ўз ихтиёри билан эмас, ота – онасининг хоҳиши билан теккан, эри ёш, садоқатли, меҳнатсевар бўлишига қарамай, уни севмайди. Охир-оқибат у оиласини ташлаб, қизлигидан кўнгил қўйган одами – бойвачча Тангриберган хонадонига қочиб кетади.

"Худбиниона эҳтирос" Анна сингари Оқбола шахсини ҳам ҳалок этади.

Худбин Тангриберган хонадонида у адашганини, хато йўлга кирганини аста – сёкин тушуниб олади.

Вафодор эр, ота-она, фарзанл меҳридан мосуво бўлиб қолган жувон психологияси, маънавий-ахлоқий таназзули роман матнида анча чуқур, бадиий далилланган ҳолда таҳлил этилган.

Тўғри, Оқбола Анна сингари ўзини ўлдирмайди, аммо ҳаётининг устивор таянчларидан айрилган жувон "тирик мурда"га айланган, у қолган умрини шарпа каби беҳис, лоқайд ўтказа бошлайди.

"Анна Каренина" романидаги Анна ва "Қон ва тер" роман – трилогиясидаги Оқбола турли тарихий давр, ижтимоий муҳит фарзандлари. Бинобарин, уларнинг характери, тақдири, фожиасидаги ўхшашлик илдизларини даврнинг ўхшаш хусусиятларидан эмас, романнавис (Л. Толстой, А. Нурпейсов)ларнинг ҳаётни, инсонни тасвирлаш принциплари муштараклигидан излаш керак бўлади.

Л. Толстой Анна шахси ва ҳаракатини умуминсоний ва диний-ахлоқий қонунлар асосида баҳоланган. Улуғ ёзувчи тасвирида оила – муқаддас ва бузилмас, табиий муҳит. Уни бузиш инсонни албатта ҳалокатга олиб боради. Роман эпиграфидаги: "Уларнинг гуноҳлари менинг зиммамда, жазоларини ўзим беражакман" деган ҳикмат фақат Аннага эмас, оила бутунлигига у ёки бу даражада путур етказувчи ҳар бир персонаж – Вронский, Каренин, Облонский, Петси кабиларга ҳам тааллуқли.

Оила муқаддаслиги ғояси, оилага муштарак қараш "Анна Каренина" ва "Қон ва тер" эпик асарларини бир-бирига боғлаган.

Шундай қилиб, жаҳон эпик адабиёти романчилик амалиётининг умумтипологик қонуниятлари, инсонни бадиий тасвирлаш усуллари тарихий-адабий жараённинг бир-биридан анча узоқда бўлган босқичларини, турлича бадиий хронотопларни ўз оламига жо қилган романларни ўзаро яқинлаштирган,

адабиётлараро ворисийликни юзага келтирган.

Бош қаҳрамоннинг роман-трилогия бадий структураси, сюжет ҳудудидаги марказий ўрни, иштироки асарда тасвирланган барча етакчи воқеаларни, персонажларни ўзаро туташтиради, бу эса даврнинг, жамиятнинг, мамлакатнинг эпик жиҳатдан яхлит, бадий шакланган манзарасини юзага келтиришга имкон берган.

Муаллиф роман бадий матнига янги бир оилани ҳам ана шу тариқа — бош қаҳрамон иштироки орқали олиб кирган.

Миршаблар қаҳратон қиш оқшомида рус бойини ўлдиргани учун қўлга олинган Эломонни ва унинг укаси Райни қамоқхонага элтмоқда эдилар. Кун совуқ ва кеч бўлганидан, улар йўл ёқасидаги уйга тунагани кирадилар. Қўли боғлиқ маҳбуслар эса ташқарида, чанада қолдирилади.

"Чақирилмаган меҳмон"лар нигоҳи, баҳолари, ички мулоҳазалари, кечинмалари орқали роман-трилогия сюжет ривожини, эпик кўламдорлигини маълум даражада тайин этган оила аъзолари суврати, сажияси, психологияси очила бошлади.

Қашшоқлашган чорвадор Тилов, унинг бир — бирига суратда ҳам, сийратда ўхшамаган икки хотини — Кенжакей ва Болжон, укаси Қалов, синглиси Айғанша, қари касалмаңд онаси ва гўдаклар. Адиб бу оила тасвирида жамиятдаги бутун бир ижтимоий қатламнинг етакчи хусусиятларини бадий мужассамлаштиришга муваффақ бўлган. Мазкур хонадонда миллий-тарихий анъаналар мажмуи, халқона донолик (кампир), муҳаббат ва ёшлик (Айғанша), беҳаёлик (Болжон), мутелик ва ҳасрат (Кенжекей), ишёқмаслик ва лоқайдлик (Тилав), текинхўрлик ва сурбетлик (Қалов) мавжуд. Турли-туман, ўзаро зид одат, хусусиятлар бир оила ҳудудида йиғилган, ўзаро муомала-муносабатлар, турли психологик ҳолатлар, ўзига хос, такрорланмас характерларнинг ягона бадий гуруҳи вужудга келтирилган.

Нурпеисов тасвиридаги кампир — эзгулик, имон ва оила барқарорлиги тимсоли. У роман бадий сюжетида ҳукмфармо, дағал, шу билан бирга, адолатли, тўғрисиўз аёл тарзида гавдаланган. Кампир ана шу хусусиятлари билан "Ўткан кунлар" романидаги Ўзбек ойим образини эслатиб туради.

Роман муаллифи бу персонаж характери асосини ташкил этган инсонпарварлик, халқчилликни аниқ психологик ҳолатларда беришга эришган. Кампир бечора маҳбусларни совуққа ташлаб келган амалдор ва миршабларни жеркиб беради, уларни ичкарига — иссиқ уйга олиб келишларини буюради. "Обрули", мавқели "меҳмон"лар учун эмас, кишанбанд Эломон ва укасига атаб қўй сўйдиради.

Қозоқ, умуман олганда, туркий халқларга хос адолатпарварлик, меҳмондўстлик, бағри кенглик кекса аёл

образида тарихан аниқ, бадиий таъсирчан ифодаланган.

Роман-трилогияда қозоқ кексалари образи алоҳида эҳтиром ва муҳаббат туйғуси билан яратилган. Бу ҳодисанинг ўзига хос сабаблари бор. Асар яратилган йилларда мамлакатда, жумладан, Туркистон жумҳуриятларида мозий қадриятлари, қадимги обидалар поймол этилаётган, ёш авлод диний-маънавий урф-одатлардан узоқлашаётган, манқуртлашмоқда эди.

Чингиз Айтматов ўз суҳбатларидан бирида замонавий ёшларга ҳавас қилмаслиги, улар билан бир даврада бўлишдан завқланмаслигини айтган. А. Нурпеисов халқчил, инсонпарвар санъаткор сифатида халқ орасида тарқалаётган салбий одат, тамойиллар ҳақида фикр юритар экан, уларнинг илдизларини очиб боришга уринган. Романнавис халқни муқаддас урф-одатлардан маҳрум этилишининг оқибатларини маълум рамз, образлар воситасида курсатиб беришга эришган.

Роман-трилогиядаги қария персонажлар — кампир, мўсафид Суев, Эломоннинг амакиси Эсбўл — қадимий имон — эътиқодни ўз шахсларида мужассамлаштирган "сўнги могокан"лар. Кейинги авлод вакилларида, ҳатто бош қаҳрамон Эломонда ҳам уларга хос эътиқод бутунлиги етишмайди. Бу давр фожиаси, мустамлака юрт бошига тушган тенгсиз фалокат нишониси.

Масалага кенгроқ қаралса, Марказий Осиё адабиётларида чор босқини ва мустамлака сиёсатини акс эттирган эпик асарларда кексалар образи мукамал имон рамзи тарзида яратилган. "Ўткан кунлар"да Юсуфбек ҳожи, "Қутлуғқон"да Шокир ота, "Қорақалпоқ достони"да Мурод шайх ана шундай образлар силсиласини ташкил қилади.

Роман-трилогия бош бадиий концепцияси Тилов оиласининг яна бир аъзоси — муштипар, эзилган жувон Кенжекей руҳий дунёси, тақдири, фожиалари маълум бир ўрин эгаллаган.

Кенжекей — Тиловнинг катта хотини, "серқичиқ, ишвакор" Болжоннинг кундоши. Оқбадан, келишган, шу билан бирга, тортинчоқ, андишали аёл. Табиатан нозик, гўзалликни, яхшиликни тушуниб, ҳис эта олади.

Сажияси, ҳаракати, қилиқлари "Ўткан кунлар"даги маккора, золима Хушрўйга ўхшаб кетадиган кундоши Кенжекейнинг "буш"лигидан фойдаланиб, бефаҳм, ҳиссиётдан маҳрум эрни ўзига қаратиб олган. Рўзгорнинг жамики оғир, қора юмушлари бечора жувонга ташлаб қўйилади.

Муаллиф бешафқат, бегона муҳит қурбони бўлган аёлнинг руҳий ҳолатларини, ҳаётга, дунёга қарашларини чуқур психологик таҳлил асосида ёритган. Бунини қуйидаги бадиий лавҳа (эпизод) тасвирида ҳам кўриш мумкин. Болжон билан Тилов Кенжекейни

уриб-сўкиб чўлдаги қудуқдан сув келтиришга юборадилар.

Муштипар хотин "туяга миниб уни чўлга ҳайдаб кетди. У аламига чидамай, туяни савалар, кўзига қуйилиб келаётган ёшдан, адолатсизлик туйғусидан кукрак қафаси қисилиб, энтикиб — энтикиб нафас оларди"

Асарда инсон ва туя тақдири, фожиаси бир-бирига мутаносиб, ёнма-ён тасвирланган. Ота-она томонидан қизнинг сепига қўшиб берилган жонивор бир вақтлар "ўсиқ жулни, чиройли, келишган туя" эди. Ҳаёт бечора бу жониворни аёвсиз жазолаган. "Кенжекей туясига қараб туриб иккаларининг ҳам ҳаётда бахтсиз эканликларини ўйлаб ачиниб кетди... Туя шу қадар ҳолдан тойиб, бир ҳолатда қолган эдики, унга қараб туриб, кишининг раҳми келиб кетарди".

Жувон жониворга ачиниб қараб турар экан, ўзининг бадбахтлигини ўйлайди.

Бетоле аёл. Хўрланган жонивор. Роман тағматнида бу тақдирлар бирлашади, табиат ва жамиятнинг қўшилиб-бирикиб кетган аянчли, фожиявий манзарасини ҳосил этади.

Йигирманчи аср Марказий Осиё романининг яна бир намунасида инсон ва туя тақдирида ана шундай мутаносиблик ифода топган. Ч. Айтматов қаламига малсуб "Асрга татиғулик кун" ("Бўронли қўналға")нинг қаҳрамони қисмати нортуяга ҳамоҳанг, ёндош тасвирланган.

Ч. Айтматов ижодида 60-йиллардан бошлаб инсон ҳаётида ҳайвонот олами вакиллариининг ўрни, аҳамияти катта ўрин ола бошлайди. "Алвидо, Гулсари"да йўрға от — Гулсари, "Оқ кема"да — шохдор она Буғу, "Бўронли қўналға"да туя — Қоранор, "Қиёмат"да бўрилар — Акбара ва Тошчайнар тимсоллари орқали адиб табиат мувозанатида, инсон ҳаётида ҳайвонот оламининг ўрни беқиёс эканини катта санъаткорона маҳорат билан кўрсатган. Атоқли адиб тасвиридаги бу жониворлар тил-забонсиз махлуқлар эмас, улар аввало тирик жон, табиат фарзанди, инсон сингари эъзоз ва қадрга лойиқ. Бу жонзотлар тимсолини кузата туриб жаҳон сўз санъатида муайян анъанавий силсила мавжудлигини сезиш мумкин.

Жек Лондоннинг "Озиқ тиш" қиссасидаги бўри-ит, А. Нурпеисовнинг "Қон ва тер" трилогиясидаги малла туя, Ч. Айтматовнинг "Бўронли қўналға" романидаги қудратли Қоранор инсониятнинг бадиий тафаккури тадрижидаги давомлилик, генетик-алоқавий ворисийликка мисол бўла олади.

*Нурпеисов А. Сумерки. — М.: Молодая гвардия, 1966. С. 98.

"Қон ва тер"даги малла туя ва "Бўронли қўналға"даги Қоранор тимсолларида бадий муштараклик мавжуд. Бу жониворлар зулм, тобеликка қарши исён қиладилар. "Ўзининг ўжарлиги туфайли малла туя озмунча азоб чекдими? Тилов ва Қалов уни озмунча савалашдими?" ("Қон ва тер"). Қоранор ҳам "норлиги тутган" қаҳратон палласи қутургандай эгасига бўйсунмай қўяди. Аммо ҳайвоннинг туғма майллари, истак-хоҳишлари инсон жамиятига мувофиқ эмас. "Бўронли қўналға" қаҳрамони Эдигей Оқ Мўйноққа қочиб бориб, каймалчалар орасида юрган Қоранорни жиловлар экан, туянинг "оғриқ азобида хонасидан чиқаёзган даҳшатли кўзларида... худди кўзгуда кўргандай ўз аксини кўриб қолди ва ўз вазоҳатидан ўзи чўчиб кетди... Ҳеч гуноҳсиз жониворни мунчалар қийнаганига ачинди ва бу ишларнинг ҳаммасидан воз кечиб боши оққан томонга кеттиси келди. Лекин шу ондаёқ уйланиб қолди... Оқ Мўйноқдаги одамлар туяни отиб ташлашларини кўз олдига келтирди".

Ҳайбатли Қоранорни жабдуқлаган Эдигейнинг ўзи ҳам жамият, муҳит ва давр тизгинида. У севикли аёл — Зарифанинг васлига эриша олмайди, ижтимоий адолатсизлик жиловидан чиқишга имкон топа билмайди.

Ч. Айтматов романидаги эпизодик персонаж Зарифа эри турмада вафот этгач, меҳрибон, оқкўнги инсон мадади, ҳимоясига эҳтиёж сезади. Унга шундай оғир кунларда Эдигей кўмак бериб, маҳзун дилига юпанч бўлишга уринади. Қалбида муҳаббат туйғуси пайдо бўлаётганини пайқаган аёл ташвишга тушади, мавжуд ахлоқ мезонларини, бировнинг оиласини бузмаслик учун Сариузак даштини ташлаб, гўдаклари билан боши оққан томонга бош олиб кетади.

Оқ Мўйноқдан қайтиб, бу воқеани эшитган қаҳрамон каймалчалардан ажратилган нортуядан ҳам оғирроқ аҳволга тушади. "У хона ўртасида, муздек печка олдида нима қиларини билмай, ичдан қайнаб чиқаётган аламини босолмай тик туриб қолди... Сўнг деворга бурилиб, юзларини муздек тахталарга суйкай-суйкай ҳўнграб йиғлаб юборди".

Айрилиқ туя ва инсон тақдирини бирлаштиради. Чексиз коинот тубидаги кўҳна заминда икки жонзот — Эдигей Бўрон ва Қоранор Бўрон бирдек мусибат чекадилар, юракларини бўшатишга ҳамдард топа билмайдилар.

Умуман олганда, Айтматовнинг кейинги романлари, айниқса, "Қиёмат"да тил-забонсиз махлуқларни инсон билан бир қаторда кўриш, уларнинг яшаш-туриши, мақсад-ўйлари одамниқидан кам эмаслигини кўрсатиш тамойили кучлилигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Адиб ер юзидаги ҳамма жонзот — қушми, ҳайвонми, инсонми — тенг ва биродар экани, агар улар

орасидаги алоқа ва мутаносиблик бузилса, катта фожиалар юз бериши, чинакам қиёмат-қойим бўлишини қалбининг энг чуқур қатламларидаги савқи табиий билан ҳис эта олган ва бу мулоҳазаларни катта маҳорат, умуминсоний дард билан асарлари қатига кўчирган.

"Қиёмат" романида инсон тошбағирлиги, очкўзлиги туфайли уч марта наслидан айрилган Акбара ва Тошчайнарлар фожиаси ўз-ўзича қолиб кетмайди, кўп ўтмай бу даҳшатнинг натижаси кишилар тақдирига ҳам кўчади. Чўпон Бўстон ҳам ўз ўғлидан жудо бўлади: она бўрига отилган ўқ унинг елкасидаги гўдакнинг нақ юрагига санчилади. Зеро бўри ҳам, одам ҳам табиатнинг бўлақлари, улар бир-бири билан ажралмас ришталар ила боғланган, улардан бирини қолдириб, бошқасини йўқ қилиб юбориш асло мумкин эмас.

Марказий Осиё адабиётлари, фольклори қадим замонлардан халқлар, мамлакатлар, давлатлар, уруғ-қабилалар, қавмлар орасида яқинлик, дўстлик муносабатларини яхшилашга даъват қилиб келган. Бу суз санъатининг халқчил, ифсонпарвар моҳиятидан келиб чиқади.

Инсонлараро, халқлараро дўстлик тасвири — жаҳон адабиёти учун ҳам, унинг таркибий қисми бўлган Марказий Осиё "адабий бирликлари" учун ҳам муштарак хусусият.

Йигирманчи асрда Марказий Осиёдаги "туркий тил гуруҳи" ва тожик адабиётларида халқлар, миллатлар дўстлиги идеали ўз аксини топди.

Бироқ шўро даври адабиётида халқлар дўстлиги масалалари кўпинча бир ёқлама, сиёсий тузум принципларига асосан талқин этилган. Бу ҳодисани "Қорақалпоқ достони" роман-трилогияси таҳлилида кўриб чиққан эдик.

"Қон ва тер"даги комиссар Дьяков образи ижтимоий тузум, шўро мафкураси таъсирида эмас, адабиётнинг типологик, инсонпарварлик принциплари аънаналари асосида юзага келган. Дьяков сохта ғояларнинг йиғиндиси эмас, у табиий инсон, тирик жон сифатида яратилган.

Роман-трилогиянинг айрим бўлақларида эпизодик персонаж сифатида иштирок этиб, йирик бадиий шаклнинг эпик кўламдорлигини таъминлаган образлардан бири Дьяков шахсида адолатпарвар инсонларнинг энг яхши, устивор хусусиятлари умумлашган.

А. Нурпеисов "оқлар" ҳаракатининг иштирокчилари генерал Чернов, ротмистр Рошал тимсоллари тасвири орқали тарих ҳақиқатини бадиий гавдалантириш, уларнинг инсон, шахс сифатидаги психологияси, ҳаракати, руҳий-маънавий оқими, фожиаларини очиб беришга интилган. Шу жиҳатдан роман

йигирманчи аср адабиётининг етук намунаси "Тинч Дон" роман – эпопеясига яқин. Ижодкор ўзаро қарама-қарши тарафларни тасвирлар экан, уларда аввало инсонни кўришга эътибор қилади, гайриинсоний ҳаракатлар ким томонидан содир этилмасин, уни албатта қоралайди. Бинобарин, роман синфий-мафкуравий қобиқни ёриб чиқиб умуминсоний, халқчил руҳ касб этган.

"Тинч Дон" роман-эпопеясидаги инсонни тасвирлашнинг бадий-эстетик усуллари А. Нурпеисов эпик ижодига самарали таъсир ўтказган. Қозоқ адаби мураккаб даврнинг чигал, фожиавий босқичини шолоховона эпик теранликда беришга интилган. Ижтимоий табақа ва синфларнинг миллий ўзига хослиги ва улар орасидаги фарқли жиҳатлар, маълум гуруҳларнинг дунёқараши, тафаккур тарзи "Қон ва тер"да ишонарли, табиий ифода топган. "Қон ва тер" муаллифи М. Шолохов каби ҳоким гуруҳ вакилларини ортиқча салбийлаштирмайди, уларни ўзлигича, тарих, ҳаёт ҳақиқатига асосланиб тасвирлайди.

Таҳлил жараёнида кўриб ўтилганидай, "Қон ва тер" роман – трилогиясида жаҳон, хусусан, Марказий Осиё романларига хос шажаравий-типологик хусусиятларни, бадий ворисийлик тажрибалари тажассумини кўриш мумкин. Бу романлардаги ворисий ва типологик муштаракликлар бадий мундарижа, психологизм, сюжет қурилиши, жанр қурилмаси ва бадий услуб кабиларда, маълум тарихий тараққиёт тафовутларидан келиб чиққан фарқлар билан намоён бўлган.

IV бобга оид хулосалар:

1. Адабий-бадий жараённинг тараққиёти, унинг жаҳон миллий адабиётларидаги анъанавий ва замонавий адабий-бадий тажриба, ютуқлар билан бойиб, такомиллашиб бориши тарихий романчиликда янги бадий-поэтик шаклларнинг таркиб топиши, ривожланишига имкон яратди.

Мана шундай эҳтиёж ва зарурият маҳсули сифатида Марказий Осиё эпик адабиётларида силсилавий роман шакллари юзага кела бошлади.

2. Романда мозий ҳақиқатининг реализм ижодий методининг тарихийлик (историзм) принциплари, мезонлари асосида ифодаланиши адибнинг ижодкорлик маҳорати, тарихий манбаларни чуқур, жиддий ўрганиши билан бирга даврнинг ҳукмрон ғоялари, мафкураси, дунёқараши, таълимотлари билан ҳам боғлиқ. Шўро даври миллий адабиётларига зўрма-зўраки тиқиштирилган синфийлик, партиявийлик, «социалистик реализм» ақидалари йўл-йўриқлари бадий матн структураси, унинг ички алоқа-муносабатлари, яхлитлиги, реализм адабиётининг асосий

мезони – тарихийликка ўз салбий таъсирини ўтказди. Бундай таъсирни «Қорақалпоқ достони» роман-трилогияси бадий оламида ҳам кўриш мумкин.

3. Ҳукмрон тузум мафкураси, таълимотларининг кучли босими, тазйиғига қарамай миллий адабиётларда янги романчилик мактаби анъаналарини ўзлаштириш, Шарқу Фарб сўз санъатларидаги илғор тажрибаларини ижодий-бадий қайта ишланган ҳолда қабул қилиш жараёни, ҳаракатлари давом этди. Бу ҳодиса муайян даражада «Қорақалпоқ достони»да, хусусан, «Қон ва тер» роман-трилогиясида кўринган.

Йигирманчи асрнинг 60-80-йилларидаги тарихий романчиликнинг яхши намуналари, шу жумладан, А.Нурпеисовнинг «Қон ва тер» роман-трилогияси бадий матни ўзининг кенг ва серқирра майдонига жаҳон бадий меросининг бадий-эстетик принципларини миллий адабиётларнинг ўзига хос хусусиятлари билан омухталаштириб, Шарқу Фарб бадий синкретизми (уйғунлиги)нинг янгича шакл ва кўринишларини юзага келтирган.

ХУЛОСА

Тарихий-адабий бирлик сифатидаги миллий адабиёт ўзига хос хусусиятлар, аломатларга эга бўлгани ҳолда умумжаҳон бадиий жараёни билан жипс боғланган. Унда жаҳон адабиётидаги муштарак қонуниятлар, тамойиллар, принциплар мавжуд бўлади.

Ҳар бир миллий адабиёт адабий анъаналарнинг ва янгиликларнинг синкретизми сифатида шаклланади, ҳаракат қилади.

Айрим (миллий) адабиётлар этник, лисоний, давлат, маъмурий, жуғрофий, сиёсий-мафкуравий омиллар асосида муайян гуруҳларни ташкил этиб келган. Жаҳон адабиёти, яхлит адабиётлараро муштаракликнинг асосий таркибий қисмлари бўлган бундай гуруҳлар тарихий категориялар бўлиб, улар вақт ўтиши билан ўзгариши, бошқа — янги гуруҳнинг доирасига кириши мумкин. Йигирманчи асрнинг иқтисодий, сиёсий-ҳарбий, маданий-маъмурий, адабий бадиий сингари кўп тармоқли, мураккаб муносабатлари, алоқалари, зиддиятлари, анъаналари, янгиликларини ўз бадиий структурасида мужассамлаштирган Марказий Осиё адабиётлараро муштараклиги янги тарихий даврнинг, жаҳон бадиий жараёнининг ўзига хос шакли сифатида бунёд бўла бошлади. Бу адабиётлараро муштаракликнинг синкретик бадиий қурилмасида ҳам анъанавий (турк, араб - форс), ҳам янги (европача) бадиий унсурлар мажмуасининг уйғун(синтез)лашган хусусиятлари, қонуниятлари тажассум бўлди. Янгича Шарқу Фарб бадиий тажрибаларининг қўшилмасидан ҳосил бўлган адабиётлараро муштаракликларнинг маҳсули бўлган Марказий Осиё тарихий романчилигида адабий ворисийликнинг мураккаб жараёнини, адабиётлараро алоқалар- боғланишларнинг турли шаклларини, адабиётлараро жараённинг пировард категорияси ҳисобланган жаҳон адабиётининг умумлашма, синкретик тамойилларини кўриш мумкин. Бадиий тафаккурнинг етакчи хусусиятларини, белгиларини, жанрий шаклларини ўз ҳудудига қамраб олган, шу билан бир қаторда, алоҳида, хос аломатларга эга бўлган тарихий романчилик диалектикаси умумжаҳон миқёсида кечган тарихий-адабий оқимлар, йўналишлар билан чамбарчас боғлиқ. Шарқ (турк, араб, ҳинд, форс - тожик) фольклорларининг жанрлари, қаҳрамони, қаҳрамон типи, сюжет композицион асослари, тасвирлаш усуллари, воситалари, принциплари, кўламдор бадиий мундарижаси Марказий Осиё тарихий адабиёти таркибига кирган тарихий-адабий бирликларга турли даражада ўз таъсирини ўтказган ва ўтказиб келмоқда.

А. Н. Веселовский, В. М. Жирмунский Шарқ ва Фарб фольклорида қадимдан сюжет, баён мотивлари, қаҳрамон типидagi

ўхшашликлар, параллеллар мавжудлиги ҳақида ёзганлар. Бундай ўхшашликлар, параллеллар муштарак тарихий, иқтисодий муносабатлар, дунёқараш, психологик ҳолатлар, ижтимоий ҳаётнинг ўзаро яқин шароитидан келиб чиққан типологик хусусиятлар билангина эмас, айрим халқлар оғзаки ижоди орасидаги генетик - шажаравий боғланишлар, алоқалар билан ҳам изоҳланади.

Фольклор Марказий Осиё адабиётлараро муштараклигини юзага келтирувчи асосий омиллардан бири сифатида бадиий ҳудуддаги айрим (миллий) адабиётларни тарихий-генетик, типологик жиҳатдан ўзаро боғлаши, бирлаштириши билан бирга уларни жаҳон адабий-бадиий жараёнига туташтириб, жипслаштириб туради. Халқ оғзаки ижодининг бевосита ва билвосита (мумтоз адабиёт орқали) таъсири йигирманчи асрдаги Марказий Осиё адабиётлараро муштараклигининг барча тарихий-адабий бирликларига мансуб эпик адабиёт жанрларида зуҳур топган. Шунингдек, турк ("Алпомиш", "Манас", "Гўрўғли", "Китоби Кўркуд"), турк форс (Рустам, Хусрав), ҳинд ("Маҳобҳорат", "Рамайна") қаҳрамонлик эпослари, халқ эртаклари, эпик ривоятлар, афсоналар, бадиий образлар, шакланган ёзма эпик анъаналар, бадиий тажрибалар янги адабиётлараро муштараклик шаклининг барпо бўлиши, таркиб топишига ўз улушини қўшди.

Европача эпик, драматик жанрлар, шакллар, уларнинг сюжет, композицион қурилишлари янгидан юзага келаётган Марказий Осиё адабиётлараро муштараклиги доирасига кириб келар экан, тарихий-адабий бирликлар мажмуасининг кўп асрлар давомида шаклланиб бўлган бадиий қурилмалари, усуллари, тасвир воситалари билан мураккаб муносабатларга киришди, зиддиятлар, тўқнашувлардан холи бўлмаган бундай кўп қиррали, кўламдор алоқабирлашувлар жараёни жаҳон адабий-бадиий тафаккури тарихида феномен ҳодиса бўлган янги Шарқ — Европа адабиётлариаро боғланишларининг ўзига хос шакларини юзага келтирди.

Бундай синтезлашиш янгича бадиий онгнинг ҳам шакл, ҳам мундарижа, ҳам мазмун оламида намоён бўла бошлади.

Шарқ-Ғарб адабий муносабатлари, таъсирлари, бирикиш, бирлашиш ҳаракатини бадиий жанрлар орасида мумтоз ўринни эгаллаб олган роман шаклининг бадиий намуналарида, айниқса, аниқ кўриш мумкин.

"Замона эпоси", "қирғоқсиз уммон", "эркин шакл" бўлган Марказий Осиё романи — янги типдаги адабиётлараро жараённинг асосий маҳсули, Шарқу Ғарб эпик тафаккурининг синтези, адабий тажриба ва янгиликларнинг синкретизми сифатида юзага келди.

"Фаол кўп тилли оламнинг маданий-адабий-ижодий

тафаккури зуҳуроти" (М. Бахтин) сифатида бунёд бўлган бу роман Фарб - Шарқ бадий-поэтик жараёnlари ўзарo кeсишган, бирлашган нуқтада пайдо бўлди ва жанр тараққиёти йўлининг янги бир босқичига кира бошлади.

Муаллиф А. Қодирий томонидан "янги даврнинг янгилиги", "шу замоннинг "Тоҳир-Зуҳро"си, "Чор дарвиши", "Фарҳод ва Ширин"и, "Баҳромгури" деб қайд этилган "Ўткан кунлар" қадимги Шарқ эпик заҳираларини янги замон романчилигига омухталаштириш, бирлаштириш бўйича амалга оширилган дадил, улкан тажриба бўлди.

Бу бадий тажрибада Шарқ эпик адабиётининг анъанавий хусусият ва аломатлари (ишқ-муҳаббат, қаҳрамонлик мотивлари, саргузашт унсурлари), қаҳрамон типи, унинг бадий структурасининг асосий белгилари сақлаб қолинди, Фарб романчилик тажрибасидаги йирик эпик шакл (роман), бу бадий шакл типи (тарихий роман), унинг сюжет - композицион қурилиши синтезлашган бадий тафаккур қонуниятлари, принциплари асосида ижодий - концептуал қайта ишланган ҳолда қабул қилинди.

Романнинг "қирғоқсиз" жанрий имкониятлари, кўп қиррали кўламдор бадий структураси, унинг жаҳон, коинот миқёсидаги эпик олами, шакл, мундарижа, бадий тафаккур тарзи нуқтаи назаридан бир-биридан фарқланиб турадиган икки бадий майдон (Шарқ ва Фарб адабиётлари) туташуви ва бирикиб - қоришиб кетишига айниқса кўпроқ имкон, замин яратиб берди.

Марказий Осиё адабиётлараро жараёни ҳудудига кирувчи ўзбек ("Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён"), тожик-ўзбек ("Дохунда", "Қуллар") адабиётларида улкан эпик жанрнинг дастлабки намуналари тарихий роман кўринишида пайдо бўлди.

Бу романларда ўтмишнинг бадий солномалари, яхлит эпик манзаралари тасвирида мураккаб тарихий-психологик муаммо - лар, миллий тарих зуҳур топди. Марказий Осиё адабиётлараро жараёнида эпоснинг катта шакли "тарихий роман" сифатида пайдо бўлиши ўз асосларига эга.

Бу ҳодиса Марказий Осиё романининг генетик-алоқавий жиҳатдан фольклорнинг эпопея жанрига бориб туташидан далолат бериб турибди.

М. Бахтиннинг фикрига кўра, эпопея олами миллий қаҳрамонлик тарихи, миллат мозийсининг "ибтидоси" ва "чўққиси" олами, ота ва бобокалонларнинг олами... Эпопея ҳеч қачон ҳозирги замон ҳақидаги, ўз даври ҳақидаги дoston бўлмаган: эпопея азалдан бизга маълум ҳолда шаклланган жанр тарзида ўтмиш тўғрисидаги дoston эди.*

* Бахтин М. Литературно-критические статьи. М.: Художественная литература, 1986. С. 401.

Эпопея (эпос)нинг мукамал шаклий, жанрий қурилиши, асосий конститутив хусусиятлари Марказий Осиё романи генезиси, таркиб топиши, унинг тарихий роман шакли учун ўзига хос замин ҳозирлаб берди.

Шу билан бирга, романнинг бадиий мундарижаси эпопеядан фарқли равишда мутлоқ эпик масофадаги воқеликни эмас, А. Қодирий сўзлари билан айтганда, "яқин ўтган кунлар"ни акс эттирди.

Марказий Осиё тарихий романининг биринчи намуналари бўлган "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён", "Дохунда", "Қуллар"да тасвирланган давр "яқин ўтган кунлар"дир.

А. Қодирий ҳам, С. Айний ҳам мозийни кенг, чуқур, эпик кўламдор тасвирлаш учун эпос жанрлари орасидан роман шаклини танлаб олганлар. Чунки "ўтмишни ўтмиш сифатида чинакам объектив тасвир қилиш фақат романдагина мумкин".

Романининг ҳад билмас улкан эпик майдони ўз ҳудудига улкан тарихий воқеа-ҳодисаларни, шу воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ бўлган, унинг тарихий-ижтимоий оқимини белгилаган халқ, инсон руҳиятининг теранлигини, кўламини муфассал, бадиий таъсирчан ифодалаб беришга имкон яратди.

"Ўткан кунлар" тажрибаси Европа, маълум даражада замонавий Шарқ (араб) эпик адабиётида шаклланган "Вальтер Скотт романи"ни поэтик, бадиий мундарижа жиҳатидан янги сифат босқичига олиб чиқди.

"Ўткан кунлар" адабий-тарихий давр нуқтаи назаридан специфик шароитда, жаҳид-маърифатпарварлик адабиёти ўз фаолияти, ҳаётини яқунлаётган, адабиётлараро жараённинг янги, синфий-партиявий моҳиятга тўйинган тарихий шакли – "кўп миллатли совет адабиёти" принциплари, ақидалари, "ижодий методи" ҳали ишлаб чиқилмаган бир пайтда юзага келди.

Жаҳид - маърифатпарварлик ҳаракати негизда вужудга келган адабиётлараро муштаракликнинг тасвир принциплари, идеаллари, ғоявий-бадиий концепциялари "Ўткан кунлар"нинг бадиий структураси яхлитлиги, эпик баркамоллигини таъмин этди.

"Ҳар бир миллий адабиёт тарихий тараққиёт йўлида бир неча адабиётлараро муштаракликларнинг табиий таркибий қисми бўлиши мумкин".*

Тарихий шарт-шароит тақозосига кўра Марказий Осиё адабиётлараро муштараклиги "кўп миллатли совет адабиёти" таркибига кирди.

*Особые межлитературные общности - 5, Ташкент: Наука, 1993. С. 62.

Бу ягона давлат тизимидаги айрим адабиётларнинг ўзаро муносабатга киришишига, бир-бирини маданий-адабий тажрибалар билан бойитиб боришига маълум даражада имкон яратиб берди.

Аммо давлат тузумининг нобоплиги, унинг асосини юзага келтирган таълимотнинг юзаки ва омонатлиги адабиётлараро жараённинг ҳаракатига, диалектикасига, ички тадрижий ассоциацияларига тўсиқ бўла бошлади.

Шу тариқа типологик, генетик-шажаравий асосда шакланган адабиётлараро муштараклик шакллари билан "кўп миллатли совет адабиёти"нинг сунъий, сиёсий-маъмурий ақидалари, принциплари, "методи" орасида пинҳоний, мурасасиз тўқнашувлар, зиддиятлар рўй бера бошлади.

Бундай тўқнашувлар, зиддиятлар оқибатида Марказий Осиё адабиётлараро жараёнидаги тарихий-адабий бирликларининг ўзаро, шу билан бирга, жаҳон адабий-бадий жараёни билан алоқалари, таъсирлари сустралаша борди.

Аммо қудратли, чуқур тарихий-маданий илдишларга эга адабиётлараро муштараклик ҳаракати астасекинлик билан бўлса-да қад ростлай бошлаб, муваққат, ғайритабiiий ақидалар асосини емириб, уларни ўз таъсир доирасидан четта сура бошлади. Адабиётлараро жараён оқимининг қуйи қатламларида ички, яширин алоқалар, бирлашишчатишувларнинг мураккаб қонуниятлари амал қилаверди.

Марказий Осиё тарихий романининг кейинги босқичларидаги диалектикаси, эволюциясини, унинг умумжаҳон бадий тафаккури билан муносабатларини ана шундай чигал ва кўп қатламли тарихий-адабий шарт - шароит доирасида таҳлил қилиш ва баҳолаш зарур бўлади.

Тарихий роман даврининг муайян "босими", тазйиқига қарамай ўз бадий оламида фалсафий, психологик, ижтимоий, сиёсий муаммоларни акс эттирди, унинг мавзу ҳудудига миллий озодлик ҳаракатлари, уруш, истилолар, ислохотчилик, инқилоблар кириб келди. Бу мавзу ва муаммолар романининг жанрий структурасига таъсир ўткази бошлади.

Давр тараққиёти, адабиёт тараққиёти билан боғлиқ ҳолда роман ҳам "шаклланаётган жанр" сифатида жиддий деформация, шаклий эврилишларни бошдан кечирди.

Романининг адабий жанрлар орасидаги ҳукмрон, устивор ўрни унинг бадий майдонида тарихий адабиётнинг етакчи хусусиятларининг, тамойилларининг, қонуниятларининг мужассамланишига сабаб бўлди.

Миллий адабиётларда жаҳон, хусусан. Туркистон ўтмишининг қаҳрамонона руҳини ўзининг ҳаётида умумлаштирган

тарихий шахсларнинг бадиий образ сифатида ишланиши, тадрижи адабиётлараро жараённинг умумтипологик қонунлари, генетик-шажаравий асослар, тарихий-бадиий бирликлар ва муштаракликларнинг айрим босқичлари (Уйғониш, классицизм, танқидий реализм, жаҳид-маърифатпарварлик, "социалистик реализм", миллий истиқлол давлари)га хос специфик жиҳатлар, тамойиллар билан узвий боғлиқ.

Улкан тарихий шахс ўз психологияси, дунёқараши, ҳаракати, фаолиятида жаҳон тарихини, фалсафий-диний таълимотларни, умумбашарий ижобий ёки салбий хусусиятларни, мозийнинг айрим босқичларидаги сиёсий, иқтисодий, маданий-маъмурий, интеллектуал тафаккурни умумлаштиради. Худди шу сабабга кўра таниқли тарихий шахс образи адабий жараённинг миллий-адабий координатларидагина эмас, адабиётлараро кенгликларда ҳам юзага келиб, ривожланиб боради. Тарихий романчилик намуналаридаги атоқли тарихий шахслар образи жаҳон адабиёти силсиласидаги адабий алоқа ва ўзаро таъсирларнинг мажмуи туфайли шаклланган ва адабиётлараро муштаракликларнинг турли шакллари, босқичларга хос белгиларни ўз структурасида жамлаб, айрим адабиётларнинг миллий ўзига хослигини ҳам, умумадабиётнинг типологик, генетикалоқавий жиҳатларини ҳам акс эттириб борган.

Миллий истиқлол давридаги адабиётлараро муштараклик шакли (Марказий Осиё адабиёти) қаҳрамон типини яратишдаги синфий-партиявий, тенденциоз-нигилистик уринишларни ижодий-бадиий тажрибада инкор этиб жаҳон адабий жараёнининг тарихий шахс образини яратиш бўйича тупланган бадиий ютуқларини ўзлаштириш, Шарқу Фарб бадиий-поэтик синкретизмининг янги босқичга олиб чиқиш бўйича фаол ҳаракат майдонига кира бошлади.

Шундай қилиб, жаҳон маданий-эстетик, адабий-бадиий ютуқларини, ижодий тажрибаларини, замонанинг бадиий тафаккурини, дунёқарашини кўп қиррали структурасига жо қилган адабиётнинг образлар олами, сюжет-композицион қурилмаси сўз санъатининг умумтипологик қонуниятлари, тенденциялари, принциплари генетик-шажаравий ворислик асосида ривожланиб бори.

Марказий Осиё тарихий романчилиги генезиси, тараққиёти, адабий-бадиий алоқа — боғланишларига бағишланган ушбу тадқиқотдан келиб чиқадиган асосий хулосавий фикрлар қуйидагилардан иборат:

1. Марказий Осиё бадиий майдонида роман шаклининг юзага келиши, энг аввало, миллий-ҳудудий бадиий заҳира, тажриба, маданий-адабий тафаккур тағзаминига боғлиқ. Айнан

мана шундай маданий-адабий тағзамин замонавий йирик эпик шакл ютуқлари билан омухталашиб жаҳон адабиётида янги ҳодиса — “миллий(ўзбек) романчилик мактаби”ни юзага келтирди.

2. А. Қодирий романлари — “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” билан бошланган миллий-ҳудудий романчилик тажрибаси аста-секин ўз жуғрофий майдонини кенгайтириб бутун Марказий Осиё эпик адабиётларини қамраб олди. Шу сабабга кўра бу ҳудудда яшаб ижод этган эпик ижодкорлар (Чўлпон, Ойбек, М. Авезов) А.Қодирийни устоз деб эътироф этадилар. Улар яратган нафақат тарихий, шунингдек, замонавий романларда “Ўткан кунлар” бадий тажрибалари, ижодий-поэтик усуллари акс этди. Шу маънода А. Қодирий асос солган романчилик мактаби аслида Марказий Осиё романчилик мактабидир.

3. 20 - 30 йилларда яратилган тарихий романлар (“Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Дохунда”, “Қуллар”, “Қутлуғ қон”)да романтизм (фольклор ва мумтоз адабиёт) адабиётининг сезиларли таъсирини кўриш мумкин. Реалистик жанр намуналарида романтизм тасвир воситалари, усулларининг ёрқин зуҳур топиши миллий роман учун даставвал Шарқ бадийати манба бўлиб хизмат қилганини кўрсатади.

Давр ва бадий адабиёт ривожланиши билан Марказий Осиё тарихий романларида “изчил реалистик оқим”, “психо — анализ”, “фрейдизм”, “онг оқими”нинг инъикоси кўрина бошлади. Аммо бу оқимлар адабиётларга ўз — ўзича механик тарзда кириб келмади, улар янги адабий - бадий олам, дунёқараш, таълимотлар билан мураккаб, зиддиятга алоқа - муносабатларга киришиб шу заминга, бошқача адабий тажрибаларга мослашди ва ўзига хос (янги) бадий тафаккур шакллари юзага келтира бошлади.

4. Ўзбек, кенгроқ миқёсида олиб қаралганда, Марказий Осиё тарихий романлари дастлаб ўз бадий оламида монологик тафаккурни акс эттирди. Бу ҳодиса миллий ижтимоий, маданий онг, адабий-бадий тажрибалар, диний таълимотлар, яшаш тарзи, ҳудудий, психологик омиллар, шарт-шароит кабилар билан боғлиқ. Аммо ўтган асрнинг 30- йиллари бошидаёқ ўзбек романи (“Кеча ва кундуз”) ўз бадий структурасида монологик тафаккур билан ёнма-ён полифоник тафаккур оқимларини ҳам юзага келтирди. Кейинги давр адабий-поэтик тажрибалари (“Улуғбек хазинаси”) монологик-полифоник тафаккур уйғунлиги катта имкониятларга эга эканини кўрсатди.

5. Марказий Осиё тарихий романчилигининг улкан ёки таниқли намояндalари — Абдулла Қодирий, Чўлпон, С. Айний, Ойбек, И. Авезов, А. Нурпейсов эпик ижодида Шарқу Фарб адабий-поэтик ютуқлари, изланиш ва ҳаракатлари ўзаро кесишгани ва ажабтовур бир уйғунликни ҳосил қилганини, бу эса жаҳон

адабиётлараро жараёнида ўзига хос янги ҳодиса бўлганини айтиш лозим.

6. А. Қодирий романчилик тажрибасида В. Скотт, Л. Толстой, Ж. Зайдон, Чўлпон ижодида Ф. Достоевский ва Гоголь, Р. Тхокур, С. Айний тарихий асарларида О. де Бальзак ижодига хос белги-аломатларнинг намоён бўлиши икки асосий омил билан боғлиқ:

а) генетик-шажаравий; в) типологик. Айнан мана шу икки бадий омилни назарда тутгандагина миллий адиблар бадий меросининг моҳияти, бадий мундарижасини аниқроқ, чуқурроқ тушуниш, баҳолаш мумкин бўлади.

7. Таҳлил доирасига тортилган аксарият тарихий романлар шўро даврида яратилган. А. Қодирийнинг "Ўткан кунлар" романини истисно қилганда уларда қайси бир даражада ўша замон мафкураси, дунёқараши, сиёсий-ижтимоий тафаккурининг таъсири ёки таъйиқини кўра бўлади. Аммо ёрқин истеъдод, муаллиф виждони натижасида юзага келган асарлар мозий, ҳаёт ҳақиқатини имкон даражасида тўғри, холис, бадиёт қонуниятлари асосида юзага келтирган. Бу ҳодиса бадий матннинг мустақил адабий-бадий мезонлар асосида юзага келишини, давр босими, мафкуравий қолипларини инкор этишга мойиллигини тасдиқлайди. Нафақат "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён", "Кеча ва кундуз", шунингдек, "Қутлуғ қон", "Навоий", "Абай йўли", "Юлдузли тунлар", "Авлодлар довони", "Улуғбек хазинаси" ва яна бир қатор тарихий романлар бугунги миллий мустақиллик даврида ҳам ўз бадий - фалсафий аҳамиятини, адабиётдаги ўрнини сақлаб қолди.

8. Тарихий романчиликнинг (ривож) ёки маълум бир муддатда турғунлиги муаллиф — ижодкорларнинг саъй-ҳаракати, асар ёзишга майлидан ташқари даврнинг ижтимоий-сиёсий вазияти, ҳукмрон мафкура талаблари, ижод эркинлиги кабилар билан боғлиқ. Тарихий роман ҳаминша миллий онг уйғонаётган ёки ривожланаётган вақтларда шиддат билан ривожланади. У янгича, озода тафаккур маҳсули ва хосиласи сифатида дунёга келади. Жаҳидчилик, маърифатпарварлик ҳаракати ва адабиётнинг шиддатли тўлқини "Ўткан кунлар", II жаҳон уруши даврида юксакка кўтарилган ватанпарварлик жараёни "Абай йўли", "Навоий", 60-йиллардаги "илиқлик" мавсуми "Юлдузли тунлар", "Улуғбек хазинаси" романларини юзага келтиргани бу фикрга далилдир.

9. XX аср Марқазий Осиё романчилиги, жумладан, тарихий романчилиги тўплаган бадий ютуқ ва тажрибалар кўп қиррали ва кўламдор бўлиб, улар янги — истиқлол даври миллий адабиётлари ривожига муҳим қимматга, аҳамиятга молик. Бу адабий-бадий тажрибалар негизида миллий (туркий ва тожик) сўз санъатлари янгича йўллар, оқимлар бўйича ривожланмоқда.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I боб. Марказий Осиё тарихий романи генезиси, бадиий-шажаравий манбалари ("Ўткан кунлар" мисолида).....	7
1.1. Тарихий роман спецификаси ва унинг алоҳида турлари	7
1.2. "Ўткан кунлар" тарихий роман сифатида.....	15
1.3. "Алпомиш" ва "Ўткан кунлар"	30
1.4. Жаҳон тарихий романчилиги ва "Ўткан кунлар"	37
II боб. Адабий-бадиий ворисийлик ва тарихий роман тадрижи.....	51
II.1. Давр ва тарихий роман.....	51
II.2. Романлараро адабий – бадиий боғланишлар.....	60
III боб. Адабиётлараро жараённинг янги босқичларида тарихий роман бадиий структурасидаги анъанавийлик ва сифат ўзгаришлари.....	84
III.1. Тарихий роман бадиий структурасида сифат ўзгаришлари....	84
III.2. Тарих ҳақиқати ва роман ("Синган қилич" мисолида).....	106
IV боб. Роман-трилогияда мозий ва инсонни тасвирлаш принциплари.....	121
IV.1. Тарихий ҳақиқат ва адиб дунёқараши.....	121
IV.2. Силсилавий романда адабий-бадиий анъаналар ва ўзига хосликлар ("Қон ва тер" мисолида).....	139
Хулоса.....	160

Нашриёт рақами: з-942. Босишга рухсат этилди 28.12.04.
Қоғоз бичими 64x80:16. Офсет босма. Офсет қоғоз.
Ҳисоб-нашриёт т. 9,5. Шартли босма т. 10,6.
Буюртма №1319 . 1000 нусхада.
Келишилган нархда.

ЎзРФА «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент,
акад. Я.Фулломов кўчаси, 70.

"Ёқуб Довуд" босмахонасида чоп этилди.

Босмахона манзили:

Бухоро шаҳри, Мустақиллик кўчаси, 27-уй.